

Irodalomtörténeti Közlemények

2022. CXXVI. évfolyam 3. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kecskeméti Gábor

főszerkesztő

Draskóczy Eszter

felelős szerkesztő

Balázs Mihály

Bene Sándor

Bíró Ferenc

Bitskey István

Császtvay Tünde

Csörsz Rumen István

Dávidházi Péter

Kőszeghy Péter

Szörényi László

Tverdota György

Vizkelety András

*

Szénási Zoltán

a Szemle rovat szerkesztője

*

Etlinger Mihály

Mészáros Gábor

technikai szerkesztők

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Internet címünk: <http://itk.iti.mta.hu>

Elektronikus levélcímünk: itk@iti.mta.hu

Tartalom

<i>Veres András: József Attila identitásai</i>	305
<i>Tüskés Gábor: Zolnai Béla kéziratoss hagyatékáról</i>	342

Műhely

<i>Bartók István: Megtalálni vagy kiválasztani? A hazai elméleti irodalom néhány dialektikai vonatkozása 1530–1580 között</i>	400
---	-----

Szemle

Gyalui Thorda Zsigmond naplója (1558–1568) (<i>Szilágyi Emőke Rita</i>)	418
Külön mítoszvilág: Tanulmányok alkotó nőkről, női alkotásokról (<i>Török Zsuzsa</i>)	422
Tverdota György: Gondoljátok meg, proletárok. Az ifjú József Attila (<i>N. Horváth Béla</i>)	425
„Drága Tanárnő!” Irodalom- és művelődéstörténeti források Tüskés Tiborné hagyatékából (1949–1997). Emlékezések (2019, 2021) (<i>Németh S. Katalin</i>)	434

József Attila identitásai

VERES András

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete,
ny. tudományos tanácsadó, professor emeritus
ORCID 0000 0003 0892 3662

Identities of József Attila

Abstract | For a long time, as JÓZSEF Attila (1905–1937) was presented as having been born a proletarian and participating in the labour movement as a proletarian poet, his social affiliation, his lived and adopted identity, was too simplistically interpreted. The perception that he was a fully autonomous, ‘free-floating’ intellectual is also open to debate. The term ‘unmoored’ is not appropriate in describing his multi-directional engagement; in fact, he was diversely and variably engaged, a ‘multiply bound’ intellectual.

The paper will look at the poet’s various identities, from the problematic evolution of his attitude towards his own gender identity, through his membership with the popular-nationalist Bartha Miklós Society, then with the illegal Communist Party, and finally with the left-wing, ‘non-denominational’ circle of the magazine *Szép Szó* (Beautiful Word). His search for an ideological path continued from an orientation towards ideal anarchism and socialism, to his attempt to synthesise Marxism and psychoanalysis. His eventful career was a series of sudden turns, openings and closures, driven by an almost compulsive thirst for experience and experimentation. His unpredictable twists and turns confused those close to him.

He was born into a proletarian family, but achieved social mobility when his elder sister married a wealthy lawyer. He embarked on the road to the middle class, but this process stalled, partly because of his pursuit of the anti-bourgeois ideal of a non-conformist artistic identity. He went to high school in a small town, Makó, where his talent was recognised by the intellectual elite and where his poetic consciousness was formed, and became a lifelong identity.

He only wanted to be a poet, a poet of the 'nation' – which also meant for him a poet supported by the nation. It was also a self-exoneration because he was unable to conform to the established norms of bourgeois life.

From 1930 to 1933, he took on the role of proletarian poet as a member of the illegal Communist Party, but abandoned it in 1934. He embraced a Marxist conception of the proletariat, not in sociological terms, but ideologically, from a historical and philosophical point of view. He received psychoanalytic treatment for stomach problems, and the therapy confronted him with his childhood, reliving his family's misery through adult eyes. He no longer conceived of being a proletarian ideologically, but 'existentially'; the events and situations he recollected transformed the meaning of the word proletarian into a directly lived experience. His break with the Communist Party did not change his Marxist orientation, and it was then that he was set free of the rigid constraints of the movement and became a trained theoretician and autonomous interpreter. He hoped to recover the explanatory power of Marxist theory by adding Freudianism to it, which he regarded as a modern natural science. And he arrived at classical deep psychology by going through Freudo-Marxism. In an era of dictators and mass riots, the magazine he edited, Szép Szó, sought to speak out against national, racial and class exclusion. The poet's desperation, which led to his suicide, was due not only to his illness but also to his growing sense of alienation.

Keywords | identity problems, József Attila, freudo-marxism, materialism, psychoanalysis

* A tanulmány a kolozsvári József Attila-konferencián 2022. május 29-én elhangzott előadás bővített változata. Csak ekkor szembesültem azzal, hogy előadásom címét Garai László „elírta” előlem. De – mint erről még szó lesz – Garai számára mást jelent ez, mint számomra. Tanulmányomat összegezésnek számom, ezért néhány korábban írt írásom megállapításait is felhasználtam, illetve átvettem.

József Attila társadalmi hovatartozását, megélt és vállalt identitását hosszú időn át magától értetődőnek tekintették, és beérték azzal, hogy *proletárnak* született, a munkásmozgalomban *proletárköltőként* vett részt. Nem valószínű, hogy legtöbb kortársa egyetértett volna ezzel, a *Szép Szó* köre bizonyosan nem. De szociáldemokrata körökben, 1945 után pedig kommunista kultúrpolitikusok is csak ezt tartották fontosnak kiemelni. A rendszerváltás után mintha átestek volna a ló túlsó oldalára, igyekeztek elhallgatni vagy legalább kicsinyíteni kommunista múltját, a konzervatív táborban azzal mentegettek, hogy árvasága, magánya és szociális elesettsége különféle apapótlékok, lelki és eszmei támaszok keresésére kárhóztatta őt, így bocsánatos megtévedése, hogy csatlakozott – persze csak átmenetileg – a munkásmozgalomhoz.

Tudomásom szerint elsőként Garai László próbált meg tudományos igénnyel szembenézni a költő szociális identitásának korántsem egyszerű problémájával. 1993-ban egész könyvet szentelt, pontosabban könyvének felét áldozta e kérdésnek.¹ Szerinte József Attila „társadalmi életrajzában szinte nem is volt olyan tényező, mely egyértelműen jelölt volna ki számára helyet egy társadalmi univerzumban.”² Csupán a születésekor volt proletár a szó szociológiai értelmében,³ felnőttként viszont átértelmezte a maga szája íze szerint proletár identitását.⁴

Viselkedése igencsak különös volt, mert *nem termelt proletár módjára, miközben proletár módjára fogyasztott.*⁵ Más szóval, inkább vállalta azt, hogy szükségét szenvedjen és nyomorogjon, mintsem hogy munkaerejét áruba bocsássa, termelőmunkát végezzen, és betagozódjon a kapitalista termelésbe.⁶

A proletárköltő fogalmát Garai eleve *önellentmondásnak* tartja, mert a proletár alkotó energiáját a tőke működteti, míg a költőét saját fantáziája és egyéb individuális késztetései.⁷ József Attila úgy próbálta feldolgozni ezt az ellentmondást, hogy elismer-

1 GARAI László, „...Elvegyültem és kiváltam”: Társadalomlélektani esszé az identitásról (Budapest: T-Twins, 1993).

2 Uo., 115. (Az eredetiben kurziválva.)

3 Könyvének átdolgozott változatában Garai különbséget tesz e tekintetben József Attila szülei, a proletár apa és a (marxi meghatározás értelmében) nem proletár anya között. – Vö. GARAI László, *József Attila identitásai: Alkotáspszichológiai esettanulmány* (Budapest: Magyar Filmtörténeti Fotógyűjtemény Alapítvány, 2005), 82.

4 „József Attila megválasztja, hogy proletár.” GARAI, „...Elvegyültem és kiváltam”..., 117. (Az eredetiben kurziválva.) Garai helyesen mutat rá, hogy a korán árvaságra jutott József Attila utólag alkotta meg költőileg a szüleit is. Uo., 116.

5 Uo., 125.

6 Uo., 122.

7 Uo., 128. Az újabb könyvváltozatban Garai a következőképpen látja József Attila választását a proletariátus mellett: „magyarnak lenni merőben más tulajdonságokat jelent, mint proletárnak lenni. Kiderül azonban, hogy József Attila számára nem ezek vagy azok a tulajdonságok voltak fontosak, hanem egy viszony: akár a magyarságban, akár a proletárságban – mindegy, melyikben! – *elvegyülve kiválni* emberség tekintetében. A proletárság végül azért bizonyult jobb anyagnak ahhoz, hogy [...] ezt a formát hordozza, mert lehetővé tette, hogy újra meg újra felmutassa ezt: a kommunisták közé azért lép, hogy

te a művészi termék áru jellegét, de a művész munkáját a kapitalizmus előtti önálló kézműveshez, illetve mesteremberhez hasonlította.⁸ *A város peremén* című költeményében nem véletlenül különbözteti meg magát költőként a proletariátustól, holott annak ügyét elhivatottan képviseli.

Garai kiindulópontja, hogy a szociális identitás nem tulajdonság, hanem *viszony*, következőképpen interperszonális mezőben, változó körülményektől függően működik. Könyvét átdolgozta, és 2005-ben megváltozott címmel jelentette meg.⁹ Ebben részletesebben kidolgozta kiinduló tézisét, és az első rész példáit nemcsak Rajk László „abszurd drámájának” bemutatásával bővítette, hanem az ennek alapjául szolgáló „bolsevik” típusú (magát eleve többséginek nyilvánító) csoportképződés paradox elvének aprólékos elemzésével.¹⁰

A bolsevik párt az „egység” kisajátításával nemcsak a pártunkívülieket deklarálta megosztottnak, aláásva ezzel társadalmi identitásukat, hanem a saját soraiban is biztosította a vezetés számára a hatalom és az egység védelmének monopóliumát. Ez magyarázza azt a csapdahelyzetet, hogy a párt belső köréből kizártak szinte sohasem lázadtak a kizárás ellen, mert ez azonnal azt tanúsította volna, hogy a (hamis) vád (mégis) igaz, hiszen az egység megbontása mellett vannak.¹¹ A koncepciók perek vádlottjai *pártszerűen* vallották magukat *párttelenesnek*, „a párt nevében megfogalmazott gyanú maga magát logikailag érvényes módon igazolta”.¹²

Amikor József Attila *az illegális kommunista párt tagja* lett, Garai szerint *ez vált én-azonosságának központi elemévé*.¹³ Csakhogy kreativitása és borotvaéles logikája szükségképpen konfrontációkhoz vezetett, a párt tévedhetetlenségét azonban tilos volt kétségbe vonni. A költő által megfogalmazott kritikát nem is túrték el, rásütötték a bélyeget, hogy „nem igazi kommunista”,¹⁴ és ennek súlya volt a legnagyobb a ráfogott stigmák közül.¹⁵ Kiebrudalását a mozgalomból Garai a bolsevik pártfegyelem csapdahelyzetének paradoxonával világítja meg: ha a költő kommunistához méltóan akart

módja legyen e radikális munkáspártban *elvegyülve kiválni* proletárság dolgában.” – GARAI, *József Attila identitásai...*, 16.

8 GARAI, „...*Elvegyültem és kiváltam*”..., 127.

9 GARAI, *József Attila identitásai...* Egy fejezetét KÖCSKI Margit írta (*Ugyanazt másképpen – mást ugyanúgy*). A József Attiláról szóló rész címe is megváltozott (előbb *József Attila paradoxonjai*, utóbb „*Alkosd meg végzeted*”: *Alkotápszichológiai esettanulmány József Attiláról*). Nem hagyhatom említetlen, hogy ez a kiadás botrányosan kivitelezett, alig olvasható tipográfiával készült.

10 A könyv címváltozása feltehetően a József Attiláról szóló rész megváltozott pozíciójának köszönhető. Míg a korábbi változatban a legalaposabban kidolgozott példaként szerepel az első részben tárgyalt elméleti megfontolások igazolására, addig az újabb változatban az első rész inkább csak előkészíti, bevezeti a József Attila-problematika bemutatását.

11 GARAI, *József Attila identitásai...*, 58–63.

12 Uo., 65. Az eredetiben kurzíválva.

13 GARAI, „...*Elvegyültem és kiváltam*”..., 131. Az újabb változatban Garai egyenesen azt állítja, hogy az 1929 második felétől 1932 szeptemberéig tartó időszakban, amikor „a kommunista párt volt az a kerete, amelynek hátterén identitása kiválhatott”, verseinek tanúsága szerint az *önmagával való harmónia* kivételes korszaka. – GARAI, *József Attila identitásai...*, 16.

14 GARAI, „...*Elvegyültem és kiváltam*”..., 138.

15 Uo., 115.

gondolkodni, akkor neki magának kellett belátnia, hogy kommunistához méltatlanul gondolkodik.¹⁶

Jóllehet József Attila is eltávolodott a párttól, kizárásával nem csupán kapcsolatainak egyikét veszítette el, hanem a társadalomban való eligazodásának iránytűjét is.¹⁷ Ezért Garai *folyamatos identitásválságot*, regressziót állapít meg 1934-től, illetve 1935-től, amit oldás helyett inkább fölerősített a pszichoanalitikus kezelés.

Könyvének újabb változata megismétli ezt a fejlődésrajzot. Minthogy kizárólag a költő által választott kommunista, illetve az ugyancsak általa megalkotott proletár identitását emeli középpontba, az új cím többes száma (*József Attila identitásai*) nem igazán érthető, vagy legalábbis nincs kellőképpen kifejtve. Eltérésként, előzményként egyedül a költő magyarság-tudatára tér ki; a gyermek József Attila identitásképző élet-körülményeit megemlíti ugyan, de nem elemzi; a kommunista korszakot követő regresszív folyamatot részletesen tárgyalja, a költő újabb azonosulási kísérleteit azonban figyelmen kívül hagyja.

Farkas János László merőben másként fogta fel a költő társadalmi identitását. Ahogy Garai, ő is tagja volt a József Attila Társaságnak, és az egyik ülésünkön éles vita alakult ki kettejük között. Farkas is elvetette a proletár- és a proletárköltő-címeket, de – úgy emlékszem – szerinte József Attila (felnőtt korától) ízig-vérig értelmiségi volt, még hozzá *független, teljes mértékben autonóm, „szabadon lebegő” értelmiségi*, a kifejezés Mannheim Károlytól származó értelmében. Míg Garai a kommunista időszak felől közelített a problémához, Farkas a költő egész pályáját kívánta jellemezni ezzel a terminussal.

Farkas János László egyetlen alkalommal, *A szellem berendezése* című írásában (1993) vetette fel (részben Móricz Zsigmondnak a József Attilát proletárként jellemző vélekedésével vitázva), hogy a költő nem proletár volt, hanem

megveszekedett értelmiségi. Valamennyi képessége erre predesztinálta. [...] Proletárköltő sem volt, ő nem tartotta magát annak. *Der freischwebende Intellektuelle* – talán leginkább ez volt, ha helyzetét szociológiai kategóriával akarjuk jellemezni: szabadon lebegő értelmiségi.¹⁸

Minthogy Farkas itt sem fejtette ki részletesen véleményét, nem tehetek mást, mint hogy megpróbálom rekonstruálni, részben az emlékezetem, részben a szóba jövő referenciaszövegek alapján.

16 Uo., 139. Ehhez jóval árnyaltabb háttérrel ad az újabb könyvváltozat.

17 Uo., 160.

18 Lásd FARKAS János László, „A szellem berendezése: Hozzászólás a József Attila-komplexumhoz [1993]”, in FARKAS János László, *Meglett ember: Válogatott tanulmányok*, vál. és szerk. VERES András, Opus: Irodalomelméleti tanulmányok 19, 17–62 (Budapest: Balassi Kiadó, 2020), 60. Farkas János László tanulmányt szentelt József Attila és Mannheim Károly kapcsolatának is: FARKAS János László, „Társadalmi felekezet: József Attila és Mannheim Károly [2000]”, in FARKAS, *Meglett ember...*, 98–125. De ebben Mannheimnek a Vágó Mártával tervezett házasság meghiúsításában játszott szerepével és annak következményeivel foglalkozott.

Mannheim Károly először a konzervativizmusról írott könyvében élt a fogalommal, amikor a romantikus politikai gondolkodókat mutatja be:

E szabadon lebegő értelmiségiek tipikusan az igazolásnak azok a gondolkodói, olyan „ideológusok”, akik értenek ahhoz, hogy mindent megalapozzanak, és megfelelő háttérrel lássanak el minden olyan politikai akarást, amelynek szolgálatába szegődtek. Saját helyzetükből nem következik semmiféle kötöttség. Rendkívül fejlett érzékenységgel rendelkeznek azonban az élettérben jelenlévő kollektív akarások iránt, és rendelkeznek azzal a képességgel is, hogy felkutassák őket és beleéljék magukat. Önmaguktól nem tudnak semmit. Mihelyt azonban valami idegent felfognak, és azzal azonosulnak, azt *jobban* tudják, és valóban jobban tudják, mint azok, akiknek a helyzet, a létszerű súlypont avat sorsává egy akarást.¹⁹

Bár e megfogalmazásnak ironikus felhangja van, sőt az elvtelenség gyanúja is fölmerül benne, első pillantásra mégis kísértetiesen találónak tűnik József Attila *fordulatokban túlságosan gazdag* életútjára. Még az a meghökkentő megállapítás is mely szerint „önmaguktól nem tudnak semmit”, valamennyire érvényesnek mondható, tekintve, hogy a költő készen kapott világnézeti és politikai irányzatokhoz csatlakozott, és viszonylag rövid idő elteltével már ezek szószólójaként lépett fel. Az eszmék piacán jól tájékozódott, szeretett tanulni, és fölöttébb gyorsan tanult.

Ha a kötetlenségen a mélyebb társadalmi beágyazottság hiányát kell érteni, akár kötetlenségnek is nevezhető, jóllehet a kötöttség mindig kétirányú, és a különféle ideológiák, „társadalmi felekezetek”²⁰ olyan erősen hatottak rá, hogy egy ideig teljesen azonosult velük. Ami pedig a hatás mélységét illeti, éppen az vezetett ismétlődő kiábrándulásaihoz, hogy hamar átlátta és tudatosította az (éppen) elfogadott eszme vagy közösség korlátait, önellentmondásait. Rendkívül kritikus elme volt, aki sokféle tájékozódása révén idővel valóban autonóm személyiséggé vált. (Az „elvtelenség” problémájára később visszatérek.)

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy Mannheim az *Ideológia és utópia* című könyvében már minden iróniától mentes, leíró kategóriaként használta a „szabadon lebegő értelmiség” (voltaképpen Alfred Webertől átvett) fogalmát. Már az is a terminus jelentésének bizonytalanságára utal, hogy különbözőképpen – hol a „viszonylag”, hol pedig a

19 MANNHEIM Károly, *A konzervativizmus: Tanulmány a tudás szociológiájáról*, ford. Kiss Endre (Budapest: Cserépfalvi, 1994), 102.

20 A „társadalmi felekezet” kifejezés József Attilától ered, aki szakításuk után élt ezzel egy Vágó Mártának írt levelében: „Hogy pedig nem tartozol semmiféle társadalmi osztályba? Én társadalmi felekezetet mondtam, ami olyan embercsoportot jelent, amely a világgal, valósággal, társadalommal, szellemiségekkel és egyebekkel szemben való hitében és hitetlenségében egyívású. De ha már osztályt említettél, úgy osztályhoz is tartozol, mert amint tudod, az ember osztályhelyzetét társadalmi-gazdasági helyzete szabja meg. Hogy pedig melyik társadalmi felekezethez tartozol? Ahhoz, amely ellenem irányuló hadjáratként oly sikeresen hatott rád.” Lásd „József Attila – Vágó Mártának (Budapest, 1928. december 15.)”, in JÓZSEF Attila, *Levelezése*, kiad. STOLL Béla (Budapest: Osiris Kiadó, 2006), 342. A kifejezésre Farkas János László tanulmánya hívta fel a figyelmet: FARKAS, „Társadalmi felekezet...”, 104.

„bizonyos fokig” – megszorítással élt. Úgy vélekedett, hogy az egyre inkább osztályokra hasadó világban létrejött egy olyan réteg, amelyiket az osztályokból kiinduló szociológia csak nehezen vagy egyáltalán nem tud megragadni, holott sajátos társadalmi helyzete alapján igen jól jellemezhető. Szerinte az értelmiséget a *közös műveltségben* való részesedése olyan mértékben összefűzi, hogy (egyre inkább) háttérbe szorulnak a születés szerinti, rendi, foglalkozás- és vagyonbeli különbségek. (De hozzáteszi, hogy az egyes ember rendi vagy osztályjellegű kötelekei sohasem szűnnek meg teljesen.²¹)

A nagy népszerűsége szert tett fogalom tisztázatlanságát tovább növeli, hogy Mannheim hol az egész értelmiséget érti rajta, hol pedig csak egy szűk részét, mint-hogy az értelmiség számosabb része nem „szabad”, hanem járadékos vagy hivatalnok.²² Úgy vélem, a sokféle való elköteleződésre nem a „követlenség” a legszerencsésebb szó. Maga József Attila valójában sokszorosan és változóan elkötelezett, ha tetszik, „többszörösen kötődő” értelmiségi volt.

Tverdota György is mintha hajlana a mannheimi kategória elfogadására, legalábbis a Farkas János László könyvéhez írt utószavában így fogalmazott:

Ismeretes, hogy [Vágó] Mártának a költőtől való eltávolításában a Vágó család rokona és jóbarátja, Mannheim Károly vállalt szerepet. A költő védekezése és ellentámadása a szerelmi játszmában ezért a nemzetközi híru szociológussal folytatott viadalt is magába foglalta. Így került összefüggésbe a szocialista költészet klasszikusa, *aki a szabadon lebegő értelmiségi egyik mintapéldánya volt*, és a modern polgári szociológia nagy alakja anélkül, hogy egymás útjának egyszeri kereszteződésén túl működésük közös tartományban helyezkedett volna el.²³

Monográfiája megjelent kötetében²⁴ viszont részletesen bemutatja és dokumentálja a gyermek és ifjú József Attila szociális helyzetével összefüggő identitásának *folymatos átalakulását*: proletár származását, majd a kispolgári létbe való felemelkedését, illetve a polgári életvitellel dacoló művész mintájának követését.

Ha jól értem, leginkább az okoz fejfájást az értelmezőknek, hogy József Attilát *sehová sem lehet egyértelműen besorolni*. De miért kellene? Végül is a modern korban eleve *nem egyetlen identitásuk van az embereknek, hanem többféle*. Egyes számban a terminus legfeljebb *gyűjtőnévként* használható.

21 Vö. MANNHEIM Károly, *Ideológia és utópia*, ford. MEZEI I. György (Budapest: Atlantisz Könyvkiadó, 1996), 179–182.

22 Uo., 180.

23 TVERDOTA György, „Farkas János László József Attila-tanulmányai”, in FARKAS, *Meglett ember...*, 428. (Kiemelés tőlem – V. A.)

24 TVERDOTA György, *Gondoljátok meg, proletárok I.: Az ifjú József Attila*, Osiris irodalomtörténet (Budapest: Osiris Kiadó, 2021).

Az identitás, vagyis *valamilyen közösséghez tartozni, vele azonosságot vállalni* persze éppúgy a szocializáció része, mint a személyazonosság.²⁵ De a születéskor készen kapott társadalmi pozíció idővel megváltoztatható. Dönthetünk úgy, hogy elhagyjuk eredeti közösségünket és újat választunk, illetve hogy egyszerre, egymás mellett leszünk tagjai különféle szociokulturális csoportoknak, kollektíváknak.²⁶

Természetesen többféle értelmezés lehetséges. Különbséget tehetünk a velünk született, készen kapott, akaratunktól független és az általunk tudatosan kialakított-vállalt identitás között, mint ahogy az időleges és az életre szóló elköteleződés, a kevésbé jelentős szerepeket kínáló csoportkötelék és a meghatározó jelentőségű társadalmi alakulathoz tartozás között is.

Ezért arra vállalkozom, hogy *komponenseire bontsam és dinamikájában mutassam be* József Attila meglehetősen összetett identitásának alakulását, pontosabban az *ő folyamatos identitáskeresését*.

Az egyes komponensek számos tekintetben különböznek egymástól, eltérő vonásokra és fontosságukra igyekszem a figyelmet felhívni. Valamennyit röviden, csaknem jelzésszerűen fogom bemutatni. Az átláthatóság kedvéért mindegyik mellé képletesen egy-egy *zászlót* tűzök. Az is magától értetődik, hogy a pálya megrajzolása során hivatkozni fogok közismert életrajzi adatokra is.

Néhány megszorítást is be kell jelentenem. Nem fogom önálló identitásként értelmezni József Attila különböző, olykor gyorsan változó költői szerepeit. Mint amikor Kassák Lajos hagyománytagadó és különféle kollektivitásokkal viaskodó szabad verseit követte, vagy amikor Illyés Gyula sikerét megirigyelve a parasztság nevében próbált megszólalni, amiről szerencsére hamar lett. (Más kérdés, hogy *a szereppel való tartós azonosulás identitássá válhat*.)

Szólnom kell egy feltűnő hiányról is. Bár vállalta (apja után) a görögkeleti felekezetekhez való tartozását, és többször írt róla, nem volt hívő ember, *hiányzott a vallási identitása*. A *Szabad-ötletek jegyzékében* (1936) olvasható sérelmei között szerepel ugyan, hogy „nem volt görögkeleti hittan”²⁷ – vagyis az iskolában, ahová a korabeli kategóriák szerint katolikus és „másvallású” gyerekek jártak, ő az utóbbin belül is más vallásúnak számított, és nem járhatott külön hittanra, mint a református, evangélikus és zsi-

25 Az identitást *szociológiai* szempontból (a referenciaközösség felől) értelmezem. A szociálpszichológia az egyéni identitásból indul ki, minthogy azonban azt a külső elvárásoknak való megfeleléstől teszi függővé, fogalomhasználata nem mond ellent az általam követett meghatározásnak. Georg Simmel megfogalmazása szerint a személyiség azáltal nyeri el sajátosságát, hogy benne a szociális körök egyedi módon találkoznak.

26 A modern polgári fejlődésnek nemcsak a választás egyre bővülő lehetősége és az autonómia fokozatos kialakulása-bővülése köszönhető, hanem a közvetlen környezettől elszakadó, a közös nyelven és kultúrán alapuló, de végső soron *eszméileg megkonstruált* és az ideológia, valamint a tömegpropaganda által szuggesztív *politikai nemzetfogalom* megszületése is. Az áruterelés felgyorsulása és kiterjedése magával hozta az eltérő érdekű *termelőágazatok* (cégek) kollektívaként való viselkedését és a *kulturális fogyasztási szokások* hasonlósága alapján létrejövő csoportkohéziót is.

27 JÓZSEF Attila, „Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben”, kiad. STOLL Béla, in „*Miért fáj ma is?*”: Az ismeretlen József Attila, szerk. HORVÁTH Iván és TVERDOTA György, 417–477 (Budapest: Balassi Kiadó–Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1992), 429 (39: 3. sor).

dó gyerekek.²⁸ Csakhogy később egyáltalán nem törekedett arra, hogy ebbéli hiányait pótolni próbálja.

Számos istenes verset írt, amelyekben hol tagadja, hol pedig hiányolja Isten jelenlétét, illetve beavatkozását, de ezek hangsúlyozottan személyes élményt rögzítenek, anélkül, hogy bármiféle vallási közösséghez tartozást jeleznének.²⁹ Jelképesnek és jellemzőnek tartom, hogy a maga hitét-hitetlenségét rögzítő *Lázadó Krisztus* című verse (1923) miatt még perbe is fogták, és csak nagy nehezen ejtették el az istengyalázás vádját.

Zászlófelvonás

Az első két zászló a születésével készen kapott helyzetet regisztrálja, azt, hogy *fiúgyermekként* született és *magyar* nemzetiségűként látta meg a napvilágot. Kezdetben egyik sem több anyakönyvi adatnál, és csak jóval később válnak öntudatosan vállalt identitássá.

A nemi szerep jelentőségével viszonylag korán szembesülhetett. Családjában ő volt az egyetlen fiú, aki – miután apjuk 1908 nyarán elhagyta őket – hároméves korában félárva lett, és csupa nő vette körül. (Ezt csak átmenetileg szakította meg, amikor nevelőszülőkhöz adták.)

Magától értetődik, hogy szexuális vágyai és élményei meghatározó szerepet kaptak kamaszkori verseiben, és az 1920-as évek derekán-végén szerelmi lírája az egyik fő vonulatát alkotja költészetének. Már kevésbé nyilvánvaló, hogy miért érdeklődött olyan kitüntetett módon az 1930-as években is a nemiség kérdése iránt, és nem csak a pszichoanalitikus szövegeiben. Az eleve provokáló szándékkal megírt *Egyéniség és valóság* című cikkében (1932) nem véletlenül képviselt freudomarxista álláspontot, amely a *fel-nőtt* neurotikusból és annak *orgazmus-deficitjéből* indul ki, és a kapitalista rendben látja minden baj okozóját.³⁰ Az sem lehet véletlen, hogy előszeretettel hivatkozott Marx (és Engels) ifjúkori, a termelésben a nemiség szerepét is hangsúlyozó szövegeire.³¹

József Attila szemében a *testiség* elsőrendű probléma volt (már csak a saját – terápiásan kezeltetett – gyomor- és szexuális zavarai miatt is), egyfajta „biológiai materializmus” jellemezte őt. Kései nagy tanulmányában (*Hegel – Marx – Freud*, 1937), pontosabban annak egyik korábbi fogalmazványában még Marxnak is szemére veti, hogy csupán

28 Vö. GARAI, „...Elvegyültem és kiváltam”..., 115.

29 Két jellemző példa, az egyik egy korai, a másik egy kései verséből: „Nekem mindegy, van isten, vagy nincsen / S bizonyisten hinnék benne, / De még annyi szabad időm sincsen.” (*Nekem mindegy*, 1924), illetve „Négykézláb másztam. Álló Istenem / lenézett rám és nem emelt föl engem. [...] Ugy segített, hogy nem segíthetett. / Lehetett láng, de nem lehetett hamva. / Ahány igazság, annyi szeretet. / Ugy van velem, hogy itt hagyott magamra.” (*[Az Isten itt állt a hátam mögött...]*, 1937).

30 Vö. JÓZSEF Attila, „Egyéniség és valóság”, in JÓZSEF Attila, *Összes tanulmánya és cikke 1930–1937*, szerk. TVERDOTA György és VERES András, kiad. SÁRKÖZI Éva, 2 kötet. (Budapest: József Attila Társaság–LHarmattan, 2018), 1:539–544. A továbbiakban: JAÖTC 2018.

31 Kivált a *Hegel – Marx – Freud* című, töredékben maradt tanulmányában (1937). Vö. JAÖTC 2018, 2:1228–1233.

azt hangsúlyozza: az ember társadalmi lény, de azt nem veszi figyelembe, hogy *természeti lény* is.³²

Ami József Attila magyarságtudatát illeti, nemcsak korai versei között, hanem egész költészetében meglepően kevés az ilyen témájú vers. Korai, irredenta verse, a *Nem! Nem! Soha!* (1922), melyet politikai megfontolásból hosszú időn át kihagytak a József Attila-kiadások, a rendszerváltás után viszont jelentős versnek kiáltottak ki, tulajdonképpen akkori mesterének, Juhász Gyulának irredenta verseit utánozza.³³ Meglehetősen erőtlen és erőltetett, úgy hat, mintha feladatot próbálna teljesíteni, ahogy a magyarság szomorú sorsát panaszoló többi verse is, legalábbis ebben az időszakban (*Bús magyar éneke, Szerelmes keserű hazafiság*, 1922, *Magyarok*, 1924). Csak az 1923-ban írt *Magyarok* emelkedik ki közülük a számonkérés radikális gesztusával és hangvételével.³⁴

A tudatosan vállalt nemzeti identitás csak az 1920–1930-as évek fordulóján, a Bartha Miklós Társasághoz kapcsolódó időszakban alakult ki benne – legalábbis ez dokumentálható az írásai és versei alapján. (A maga helyén fogom részletesebben bemutatni.) Nemzetfelfogása korántsem nevezhető szokványosnak, mivel *a nemzetet a nyelv és a költészet által teremtett alkotásként gondolta el*. Az Adyról és kultuszáról 1929-ben kirobbant vita során így formulázta álláspontját: „A nemzet: közös ihlet. A költészet a nemzet lelkében ható névvarázs”.³⁵ Magyarság-tudatában külön hely illeti meg a népköltészetet, amelynek ősi, nemzetet megtartó erőt tulajdonított.³⁶

32 Lásd *uo.*, 1267. József Attila megkülönböztetett jelentőséget tulajdonít annak, hogy az emberi történelmet önteremtésként értelmező Marx az önteremtés fogalmába a *nemi* tevékenységet is beleérti. Ugyanakkor kritizálja azért, mert egyoldalúnak találja, hogy a férfi és nő viszonyát csupán „termelésnek” tekinti. *Uo.*, 1230–1233.

33 E versét József Attila sem tartotta sokra, hiszen nem vette fel *Szépség koldusa* című kötetébe.

34 „Minek magunkat lassan ölni? / Nem jobb egyszerre megdöglölni? / Mint rokkant lábbal tántorogva, / Vizes, vak szemmel csillagokba, / Rossz, messzi csillagokba nézni / S régi dicsőséget idézni [...] Mit nyöszörögsz? nem akarsz halni? / Hisz életünk úgyis csak talmi...”

35 JÓZSEF Attila, „Ady-vízió”, in JÓZSEF Attila, *Tanulmányok és cikkek 1923–1930: Szövegek*, közzéteszi HORVÁTH Iván et al. (Budapest: Osiris Kiadó, 1995), 170. A továbbiakban: JAÖTC 1995. Talán érdemes megjegyezni, hogy az Ady-revizíós vitát kirobbantó Kosztolányi Dezső is – akinek a nyelvről való felfogása közel állt József Attiláéhoz – egy alkalommal (a nyelvtisztítást kritizáló Schöpflin Aladárral vitázva) megvédte a „nyelvi sovinizmust”: „... van-e a földteke kerekéségén nyelv, mely nem igit-vérigit az? Van-e nyelv, mely, mint élő, élni hivatott, egészséges szervezet nem ragaszkodik körömszakadtáig egyéniségéhez, szabályzataihoz és szeszélyeihez? [...] Eddig még a legmagasztosabb nemzetközi elveket is csak nemzeti nyelven hirdették. A nyelv az egyetlen ősi, őszinte, érdektelen *soviniszta*. Nem is lehet más. Lényege az, hogy *soviniszta* legyen, vagyis kizárólagosságra törő, önmagával szemben elfogult és önimádó. Nyelvi sovinizmus tehát annyira van, hogy szinte már nincs is.” KOSZTOLÁNYI Dezső, „Bábel tornya: Nemzeti és nemzetközi nyelv”, in KOSZTOLÁNYI Dezső, *Nyelv és lélek*, vál. és kiad. Réz Pál, 172–178 (Budapest: Osiris Kiadó, 1999), 176.

36 Ugyanakkor nem gondolom, hogy *A Dunánál* ismert sorai („Anyám kún volt, az apám félig székely, / félig román, vagy tán egészen az.”) a költő nemzeti identitásának problematikus eredetét példázza, ahogy Garai László véli – GARAI, *József Attila identitásai...*, 27. Ebben a versében ugyanis célzatosan a nemzeti elzárkózás ellen lép fel, érvként vetve be a népek-nemzetségek keveredését.

A *harmadik zászlóval* is készen kapott társadalmi helyzetet jelölök: azt, hogy *proletár* családba született bele. Édesanyja, aki három gyermekével magára maradt, a legnagyobb nehézségek között nevelte fel őket. A két kisebbet átmenetileg kénytelen volt nevelőszülőkhöz adni, egy öcsödi parasztgazda családjához. Ennek a falusi közjátéknak bizarr eleme, hogy a szokatlanul hangzó Attila név helyett Pistának szólították őt – ezt utóbb úgy fogta fel, hogy kétségbe vonták személyazonosságát. A sérelem emléke élete végéig elkísérte.³⁷

A Ferencvárosba visszakerülve eleinte rendezetlenül jár iskolába, és természetesen veszi, hogy alkalmi gyermekmunkával keressen pénzt (a pénzszerzésbe a lopás is belefért). Tverdota György könyve részletesen bemutatja, hogy a gyermek- és kamaszkori szocializációját miként formálta a „szegénység kultúrája”. Bár az öcsödi paraszti környezet nyelvhasználata is befolyást gyakorolt József Attilára, az alapréteget a családban sajátította el, és – mint azt leginkább a költő pszichoanalitikus vallomásai tanúsítják – mindenekelőtt az utcagyerekek nyelve ragadt rá, amit nyilván pallérozni próbáltak otthon.³⁸

Betegeskedő édesanyjuk családfői szerepét fokozatosan átveszi Jolán, az idősebb nővér. Egyik összeveszésük után Attila öngyilkosságot kísérel meg, ez az első ilyen próbálkozása. 1917 őszén a Mama ismét munkaképtelenné válik, és a két fiatalabb testvért menhelyen helyezik el, ezúttal Monoron, ahonnan Attila 1918 elején megszökik. Távol van, amikor édesanyjuk meghal. Ezt a *Kései sirató* című versében (1936) utóbb jóvátehetetlen sérelemként panaszolja fel.

A *negyedik zászlóval* – az eddigiektől eltérően – *dinamikus* viszonyt jelölök, fordulatot a családtörténet alakulásában: *a szegénységből való kiemelkedést, a kispolgári életnívóra kerülést* – de némiképp bizonytalanul, mivel József Attila társadalmi felemelkedése *részleges* maradt, nem rögzült teljes értékű új identitásként.

Tulajdonképpen több fázisban bekövetkező folyamatról van szó. Talán anyjuk könyvszeretete és a családnak a feltörekvés iránti korai vágya motiválta a testvéreket abban, hogy polgári iskolában folytassák tanulmányaikat. A nagyobbik nővér, Jolán szépsége révén előnyös partikat csinált, előbb Pászti Elemérhez ment hozzá, majd Makai Ödönhöz, egy jómódú ügyvédhez, aki első pillanattól fogva támogatta a családot, a Mama halála után pedig Jolánnal együtt gyámja lett Attilának és Etusnak.

Nem akármilyen szerencsés fordulat ez a költő életében, minthogy Makai révén a társadalmi létra magasabb fokára emelkedett, kedvezőbb anyagi körülmények közé került. De szinte azonnal sérelem éri új társadalmi státuszát, minthogy az ügyvéd házában a rokonok előtt *eltitkolják*, hogy valójában testvére a ház úrnőjének. Amikor a makói gimnázium internátusába kerül, Jolán ráparancsol, hogy *ne beszéljen* gyermekkoráról, aminek ő engedelmeskedik. Tulajdonképpen *elvetetik vele korábbi identitását*, és abba az irányba terelik, hogy újat próbáljon felépíteni.

37 Lásd JÓZSEF Attila, „Curriculum vitae (1937): József Attila emlékének” in *A Szép Szó 1936–1939*, vál. és szerk. BOZÓKI András, tan. AGÁRDI Péter (Budapest: Kossuth Kiadó–Magvető, 1987), 419.

38 Vö. TVERDOTA, *Gondoljátok meg, proletárok...*, 142–143.

Makai biztosítja számára a rendszeres iskolai tanulmányokat, mindaddig, amíg József Attila saját elhatározásából ott nem hagyja a gimnáziumot. Nem túlzás úgy fogalmazni, hogy gyámja pártfogásának köszönhetően a *polgárosulás* útjára lép, de a folyamat *elakad* – részben a Makai személyisége és nyárspolgárinak vélt értékrendje iránt érzett ellenszenvé miatt.

1920 végétől 1923 nyaráig Makón folytatja gimnáziumi tanulmányait. Az *ötödik és hatodik zászló* ehhez a kisvároshoz kapcsolódik. Egyrészt fontos csoportkötelékre tesz szert, a helyi értelmiségi elit befogadja a tehetséges diákot, tagja lesz a közösségnek, amely teljes szívvel támogatja. Másrészt – tőlük is ösztönözve – kialakul és megszilárdul költői öntudata, aminek legfőbb motorja, hogy ez által tud kiemelkedni társai közül. 1921-től folyamatosan ír verseket, egyre nagyobb eltökéltséggel és sikerrel.

Tantárgyi eredményei hullámzóak, nagyfokú kiegyensúlyozatlanságról árulkodnak, több ízben kísérel meg öngyilkosságot. (Az egyik esetben ezt Makai és Jolán házasságának átmeneti felbomlása váltja ki belőle.) Makói tanárai közül többen is felfigyelnek tehetségére, és pártfogásukba veszik. Tanáraihoz jobban kötődik, mint diáktársaihoz.

Újabb szerencsés véletlen, hogy egy olyan polgárosodó *kisvárosba* került, ahol a kultúraszomjas helyi értelmiségiek jobban odafigyelnek egy ifjú költőpalántára. 1922 tavaszán bemutatják a Szegedről Makóra látogató Juhász Gyulának. József Attila korai pályaszakaszában ő lesz legfőbb mentora, első verseskötetéhez, a *Szépség koldusához* (1922) is Juhász írja az előszót, melyben az ifjú szerzőt „Isten kegyelméből való költő”-ként ajánlja az olvasók figyelmébe. Amikor a kötet megjelenik, József Attila mindössze tizenhét éves.

1923 elején részt vesz a szegedi fiatalok folyóirat-vállalkozásában. A *Nyugat* 1923. április 16-ai száma közli három versét. 1923 októberétől a rövid életű *Kékmadár* című lap közgazdasági rovatát vezeti, itt jelenik meg a *Lázadó Krisztus* című verse, amiért perbe fogják, és csak 1925 elején ejtik el a vádat. 1924 végén már a második verseskötete jelenik meg, a *Nem én kiáltok*.

A makói értelmiséghez fűződő kapcsolata idővel meglazult (jóllehet később is vissza-visszatért a városba). Egészen más a helyzet a költői hivatásra ébredésével. Folyamatos kihívásként élte meg a századelő költészetének eredményeit, és mindenekelőtt ezeket próbálta „felülírni” különleges empátiájával és nyelvi leleményességével.³⁹ *Egy virtuálisan létező közösséghez, a magyar íróársadalomhoz akart tartozni*. Tulajdonképpen ez az első maga választotta identitása.

Pályakezdesének különös sajátossága, hogy sokáig nem hagy fel az elődeit – és a kortársait is – áthasonító kísérleteivel, jóllehet már korán megszólal saját, eredeti

39 Rendkívüli memóriával és imitáló képességgel rendelkezett. Nemcsak saját verseit írta át szívesen, hanem a kortársaiét is – később a Babitsot bíráló pamfletjében (1930) alighanem azzal sértette meg a legmélyebben költőtársát, hogy verseire „korigált” változatokat ajánlott.

hangján is (elsőként talán a *Megfáradt ember* című 1923-as versében). Két korai kötete anyagából össze lehetne állítani egy kis magyar líratörténeti antológiát.⁴⁰

Itt jegyzem meg – előreszaladva az időben –, hogy az, ami Makón elkezdődik, az 1930-as években teljeseedik ki. *A költői szerep felfokozott öntudata életre szóló identitássá szilárdul*, és csaknem teljesen kitölti József Attila Én-képét. *Kizárólag költő kíván lenni*, méghozzá a „nemzet” költője – ami azt is jelenti számára, hogy a nemzet által el-tartott költő.

Ez persze önfelmentés is azért, mert képtelennek bizonyul arra, hogy megfeleljen a bevett polgári életformáknak. Többször is belefog egyetemi tanulmányaiba, de ismételten félbehagyja azokat. Ha (ritkán) állások után kilincsel, gyorsan kihátrál belőlük. Bohém, pénztelen életviteléhez kezdetben a századfordulón népszerű *nonkonformista művésziden-titás* kínált fogódzót, amely radikálisan megkülönböztette magát a prózainak tudott pol-gári egzisztenciától. Később a „nép”, a „nemzet”, a „proletariátus” vagy az egész „emberi-ség” ügyének szolgálatát tekintette méltó feladatának, és ezzel próbálta igazolni önmaga előtt is, hogy nem akar betagozódni a legitim társadalmi hierarchiába. Sokszor vádol-ta magát a peremre szorított helyzete, „haszontalan” életmódja miatt, de végső soron természetes áldozatnak vagy jutalomnak tekintette – mikor hogy – a szó legszigorúbb értelmében komolyan vett költői hivatás teljesítésének feltételeként és ellentételeként.

Mozgalmas közzjáték

Az újabb zászlókra egyelőre várni kell. Makó után József Attila életének talán legmoz-galmasabb időszaka következik. 1924 szeptemberében beiratkozik a szegedi egyetem-re, ahol jeleskedik az irodalomtörténeti szemináriumon. 1925 márciusában megjelenik a *Szeged* című lapban *Tiszta szívvel* című verse, amiért a felháborodott nyelvészprofesz-szor, Horger Antal két tanú jelenlétében megfenyegeti, hogy nem engedi tanári állás-hoz jutni.

Októberben Bécsbe utazik, beiratkozik az egyetemre, és személyes kapcsolatba ke-rül Kassákkal (aki továbbra sem hajlandó méltányolni verseit), valamint a liberális és baloldali emigráció tagjaival (többek között Lesznai Annával, Ignotusszal, Hatvany Lajossal, Lukács Györggyel, Balázs Bélával). Bécsből újdonsült barátjával, Németh An-dorral együtt tér haza 1926 nyarán. A *Nyugat* szeptember 15-ei számában Ignotus a sa-ját rovatában teljes terjedelemben közli a *Tiszta szívvel* szövegét, és méltatja szerzőjét.

40 Petőfit idézi az *Arany kalásztól...* (1922), Arany Jánost a *Bús magyar éneke* (1922), Adyt a *Keresek valakit* (1921), a *Lovas a temetőben*, a *Fiatál életek indulója* (1922) és a *legutolsó harcok* (1923), Kosztolányit az *Akkor* (1921), *A bánat*, a *Tél* (1922), és [A *multkor, szerda este...*], (1924), Babitsot a *Petőfi tüze* (1923), Füst Milánt a *Csöndes estéli zsoldár* (1922), Kassák Lajost a *Proletárok!* (1922). Szívesen vett át a kortársaitól is, az ún. „szegényember”-verseiben (*Lopók között szegényember*, *Szegényember balladája*, *Szegényember szeretője*, *Aki szegény, az a legszegényebb*, 1924). Erdélyi József újnépies stílusát követi, a kötetcímnnek is választott *Nem én kiáltokban* (1924) a korai Szabó Lőrinc expresszionista hangvételét, szabad verseiben pedig (*Magyarok, Tüntetés*, 1924, *Nagy városokról beszélt a messiás vándor*, 1925, *Beteg vagyok...*, 1926) Kassák konstruktivista képeit.

Szeptemberben már Párizsban van (csak itt értesül Ignotus megtisztelő gesztusáról), novemberben a Sorbonne polgára lesz. Ahogy Bécsben, itt is bohém életvitelt folytat, sokat nélkülözik. Megismerkedik Cserépfalvi Imrével, a *Szép Szó* majdani kiadójával. 1927 nyarán közel két hónapot tölt a Riviérán. Szeptemberben már a budapesti egyetem hallgatója, két szemesztert hallgat végig. Ekkor kerül közeli barátságba Ilyés Gyulával.

1928 tavaszán megismerkedik Vágó Mártával, és szerelem szövődik közöttük. De amikor házassági ajánlattal áll elő, Mártát külföldre küldik szülei. Ősszel kapcsolatba kerül a Bartha Miklós Társasággal. 1929 februárjában megjelenik harmadik verseskönyve, a *Nincsen apám se anyám*. Érzékenyen érinti, hogy Makai és Jolán házassága felbomlik, és Makai a másik nővérét, Etát vesz el feleségül.

A *felkészülés* évei ezek. Jóllehet ismételten ambicionálja a továbbtanulást, csak ideig-óráig hallgatója a szegedi, a bécsi, a párizsi és a budapesti egyetemnek. Úgy tűnik, kedvére van az „örökös” diák pozíciója és életmódja. A Horger Antal-féle incidens megmagyarázza, hogy miért hagyta ott Szegedet, csakhogy később a budapesti tanulmányait is megszakítja, minden látható ok nélkül.⁴¹ Egyre inkább a költészet köti le; a *Tiszta szívvel* sikere a bécsi emigrációs körökben bizonyára kárpótolta őt Szegedért.

József Attila *eszmei tájékozódásának és közösségkeresésének* alakulásáról részben külön-külön kell szólni, mert *a kettő nem mindig esett egybe*.⁴²

Bár kevés adatunk van róla,⁴³ de az első jelentős szellemi hatásnak – melyre Farkas János László tanulmánya hívta fel a figyelmet⁴⁴ – Schmitt Jenő Henrik „ideális anarchista” tanítását kell tartanunk.⁴⁵ Nem kevesebről van szó, mint hogy a költő hangsúlyozott szeretet-princípiumának (példaképpen az *Eszmélet* egyik emlékezetes sorát idézem: „nem tudok mást, mint szeretni, / görnyedve terheim alatt”) a forrása nem keresztényi vagy buddhista (mint Fejtő Ferenc gondolta),⁴⁶ hanem tolsztojánus és

41 József Attila a *Curriculum vitae*-ben pesti tanulmányai megszakításában is Horger fenyegetésére hivatkozik, de nem világos, hogy akkor miért iratkozott be az egyetemre. (Vö. Bozóki, *A Szép Szó...*, 422.) Igaz, Horger azt nem mondta, hogy megakadályozza egyetemi tanulmányai befejezését, csak azt, hogy tanár nem lehet belőle.

42 Korai (egyelőre elvont) közösségkeresésének, a társas létezés kényszerének egyik legkifejezőbb megfogalmazása: „Hiába fűrösztöd önmagadban, / Csak másban moshatod meg arcodat. / Légy egy fűszálon a pici él / S nagyobb leszel a világ tengelyénél.” (*Nem én kiáltok*, 1924.)

43 Az egyetlen szöveghely, ahol maga József Attila utal „ideális anarchista kezdeti korára” (hivatkozása alapján ez 1925-re tehető), a Fábry Zoltánnak 1931. szeptember 3-án írt levelében található: JÓZSEF ATTILA, *Levelezése...*, 373.

44 FARKAS JÁNOS LÁSZLÓ, „Testet öltött érv: A Logosz keresése József Attila költészetében [2003]”, in FARKAS, *Meglett ember...*, 126–167, 148–167.

45 Schmitt Jenő Henrik (1851–1916) álláspontja részben Tolsztojtól, részben a gnosztikus keresztény hagyományból származtatható. Felfogása szerint az államrend a törvényesített erőszakot testesíti meg, amit le kell bontani, de erőszakmentesen. Tverdota György szerint József Attila 1923–1925 közötti gondolkodásának legfőbb forrásvidéke az ideális anarchizmus, amely megfelelt eredendő beállítottságának; például a *Juhász Gyulához* című ódájában (1922): „És vagdald föl meleg nagy szíved / S oszd ki közöttük az éheseknek.” – Lásd TVERDOTA György, *Gondoljátok meg...*, 485.

46 „József Attila egyéniségében volt valami, hitelenségében is szelíd, keresztényi vagy buddhai, e szaknak őseredetű, gyermekded és gyengéd értelmében – írta Fejtő. – Sok indulat fűtötte, de mind végső

gnosztikus (Schmitt Jenő-i) ihletésű. Föltehetően ezzel függ össze, hogy párizsi tartózkodása idején tagja lett egy anarchista szervezetnek. Mindez tartós nyomot hagyott szemléletében (újabb emlékeztető: az 1935-ös *Levegőt!* című versének zárlatában a „Jöjj el, szabadság! Te szülj nekem rendet” sorrendje anarchista eredetű). De ez a szellemi orientációja nem egészült ki intézményes háttérrel.

Éppen ellentétes a helyzet, amikor Juhász Gyula közvetítésével 1922 végén vagy 1923 elején felvette a kapcsolatot a szociáldemokrata mozgalommal, majd 1925-ben belépett a Vági-féle Magyarországi Szocialista Munkáspártba, Párizsban pedig eljutott a Francia Kommunista Párt magyar szekciójának ajtajáig. Természetesen voltak ismeretei a szocialista célokról és tanításokról, de ezek nem párosultak komolyan vehető eszmei tájékozódással. Kezdeti mozgalmi lépéseivel jól megfértek anarchista nézetei.

1928 tavaszán fontos fordulat következett. A Vágó Márta-szerelemben szerepet játszott szellemi útkeresése is, mivel a lány révén ismerkedett meg a *Századunk* című folyóirat *polgári radikális-liberális* (és zsidó) körével. A művelt Kecskeméti fivérekkel folytatott elmetornái nagymértékben tágitják filozófiai látókörét, és föltehetően ezek készítetik arra, hogy belevágjon egyetlen nagyobb szabású művészetbölcseleti munkájának megírásába.

Az *Ihlet és nemzet* címmel tervezett tanulmányt végül nem fejezi be,⁴⁷ de a benne megfogalmazott elveket felhasználja két jelentősebb cikkében: a már említett, az Ady-revizíó körüli vitába beleszóló írásában (*Ady-vízió*, 1929. július) és a Babits Mihály új verseskötetét pellengérré állító, a *Nyugatban* őt ért sérelmet megbosszuló, pamflet-szerű kritikájában (*Az Istenek halnak, az Ember él*, 1930. január). Utóbbi írásával sikerül jó ideig szalonképtelenné tenni magát az irodalmi életben.⁴⁸

bohlásáig derűsen uralkodott indulatai fölött, kíváncsisággal és megértéssel fordult az emberek felé, nem gyűlölködött és nem szerette a gyűlöletet. [...] Haragudni tudott, de a gyűlölethez nem volt tehetősége. Szeretetre vágyott, a szó teljes, kölcsönös értelmében...” Lásd FEJTŐ Ferenc, „József Attila, az útmutató [1947]”, in FEJTŐ Ferenc, *Szép szóval, vál., szerk., tan. SZÉCHENYI Ágnes 156–181* (Budapest: Nyilvánosság Klub–Századvég, 1991), 159–160.

47 Ennek oka lehetett, hogy a rendszeres elméleti stúdiumokat nélkülöző, az egyetemi tanulásba ismételtén csupán belekóstoló, önmagát döntően *autodidakta* módon képező költőnek nem akármilyen küzdelmet kellett folytatnia az elképzeléseit reprezentáló nyelv megteremtéséért. Bizonytalanságát mutatja a feltűnően sok töredékben maradt fogalmazvány. Vágó Márta emlékezéséből tudjuk, hogy (költői tehetségének elismerése ellenére) milyen hendikeppel indult a lány baráti körével folytatott szellemi vitákban. S valamelyest igaza lehetett Vágó Márta unokabátyjának, Mannheim Károlynak, amikor 1928 végi személyes találkozásuk után némiképp elsietetten, de a maga iskolázott, módszeres filozófiai tudásának magasából lekcisnylően nyilatkozott József Attila művészetbölcseleti elképzeléseiről. Véleményét persze az is befolyásolta, hogy a költő Vágó Mártával tervezett házasságának ügyében a család baráti körének „hivatott papjaként Mannheim Károly mondta ki a végső elutasítást”. Lásd FARKAS János László, „Társadalmi felekezet: József Attila és Mannheim Károly”, in FARKAS, *Meglett ember...*, 105.

48 Babits Mihály iránt érzett ellenszenv felháborodásba csapott át, amikor 1929 novemberében Babits (Móriczsal együtt) átvette a *Nyugat* szerkesztését, és az első számban lehozta Németh László lekezelő, igazságtalan bírálatát József Attila *Nincsen apám se anyám* című verseskötetéről, Ignotus nevét pedig levette a címlapról. József Attila mindkettőért Babitsot tartotta (elsősorban) felelősnek. Ellen-kritikájában az a nyilvánvaló szándék vezetett, hogy mindenáron bebizonyítsa: a köztudat alaptalanul hiszi Babitsot formaművészeknek. Költőtársa ócsárlására – a pamfletet követően – két további cikkében is visz-

Művészetbölcseleti megfontolásai akkor is kapóra jönnek számára, amikor 1931 februárjában a baloldali Jaurès-munkaközösségben tart szabadelőadást, és marxista ízű szavakkal „feljavítva” szocialista művészetkoncepcióként adja elő a maga irracionalista, alkotásközpontú esztétikáját (*Irodalom és szocializmus*, 1930–1931).

1928 őszén – miután Vágó Márta családjának beavatkozása véget vetett kapcsolatuknak – *ellenhatásként* merőben más irányba fordul. Tagja lesz a népi-nemzeti orientációjú Bartha Miklós Társaságnak (igaz, a társaság belső konfliktusaiban annak baloldalához tartozik). 1929 végén átmenetileg Bajcsy-Zsilinszky Endre nemzeti radikális lapjának, az *Előőr*snek lesz munkatársa. Minthogy eszmei tájékozódásának és közönségre találásának egyaránt fontos állomása a Bartha Miklós Társaság, kitűzhetjük a *hetedik zászlót*.

Zászlóbontás

Ekkor vállal először közösséget egy olyan nemzedéki csoportosulással, amely határozott ideológiával rendelkezik, és szociális-kulturális kérdésekben a magyar status quo *ellenzékeként* lép fel. A Szabó Dezső eszméin nevelkedett, a nemzetet a parasztsággal azonosító, a magyarság eredetét keleten kereső (és erőteljesen rasszista-antiszemita) társaság nemcsak a konzervatív keresztény-nemzeti orientációt utasítja el, hanem a liberális és szociáldemokrata nyugatiságot is.

József Attila közreműködik a barthások programját ismertető, Fábíán Dániel által kezdeményezett röpirat megszövegezésében (*Ki a faluba*, 1930. május),⁴⁹ és vitacikkekben áll ki mellettük.⁵⁰ A népköltészet elsőbbségét védve és eltulozva veri vissza a Szekfű Gyula által szerkesztett *Magyar Szemle* támadását (*Magyar Mű és Labanc Szemle*, 1930. január–március). Egy nem publikált cikkében sajnálatosnak mondja, hogy hazánkban a szocializmus megmaradt a nemzeti sajátosságokra nem figyelő „német szocializmusnak”, azaz szociáldemokratának.⁵¹

Még aktív szerepet játszik a Bartha Miklós Társaságban, amikor már az illegális kommunista párthoz keres és talál kapcsolatot. Részt vesz 1930. szeptember 1-jén a nagy budapesti munkástüntetésen, amely az ő szemében a proletariátus eljövendő győ-

szatért. (Illyés Gyulára is megharagudott azért, mert elismerően írt Babits új verseskötetéről.) A durva sértés ellenére 1932-ben Babits beválogatta József Attila két versét az általa szerkesztett *Uj anthológiába*, amely harminchárom fiatal költő száz legszebb költeményének kívánt helyet adni. Csakhogy míg József Attilától két valóban jelentős vers szerepel a kötetben (*Tiszta szívvel*, *Megfáradt ember*), addig Illyés Gyulától nyolc kevésbé sikerült. A pamfleten túllépni egyikük számára sem volt könnyű. József Attila anyagi gondjai és Babitsnak a kurátorsággal járó kényszerei is akadályozták kapcsolatuk normalizálását. József Attila később nemcsak verssel próbálta kiengesztelni Babitsot, hanem *Az európai irodalom történetéről* szóló recenzióját is 1935-ben békítő szándékkal kezdte el írni.

49 A röpirat június 6-án látott napvilágot.

50 1929-ben és 1930-ban olyan gyorsan peregetek az események, hogy szorosabban kell megadni az időpontokat.

51 A „*Tisztelt Szerkesztőség!*” kezdetű szöveget 1930 szeptemberében írta, de csak az 1995-ös kritikai kiadásban jelent meg, lásd JAÖTC 1995, 290–297.

zelmének hírnöke. Bekapcsolódik a Jaurès-munkaközösségbe, amely szociáldemokráciának álcázott kommunista értelmiségiek köre.

1931 márciusában jelenik meg az új politikai elköteleződését kirakatba tevő *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* című verseskötete, amelynek példányait lefoglalja a rendőrség. A költőt osztály elleni izgatás és szemérem elleni vétség vádjával perbe fogják, a jogerős ítéletre 1932 szeptemberéig kell várnia. 1931 tavaszán illegális szemináriumokat vezet. A kommunista Sallai Imre és Fürst Sándor letartóztatása után a statáriális bíróság elleni tiltakozásul 1932. július 27-én röpiratot fogalmaz meg a halálbüntetés ellen (melyet Illyés Gyula és Szimonidesz Lajos is aláír), és a röpirat másnap megjelenik. Újabb eljárás indul ellene, ezúttal nemzetgyalázás a vád.

Jóllehet teljes szívvel vetette bele magát az illegális pártmunkába, nem lehetett számára könnyű szakítani a Bartha Miklós Társasággal. 1930 novemberében kilép ugyan több társával együtt, de 1932 februárjában ismét a Társaság tagja. S bár a népi-nemzeti csoportkötelékben eltöltött idő meglepően rövid, igen intenzíven éli meg, és távlatos hatással van rá – mint azt kései szonett-ciklusa, a *Hazám* (1937) is bizonyíthatja (a vers egyik fő szólamaként).

Amikor szakít a kommunista párttal, átmenetileg visszakanyarodik a barthás időszakban képviselt, a nemzeti egységet hirdető álláspontjához. A kalandor jobboldali politikus, Rátz Kálmán befolyására utaló és Hitler hatalmának megszilárdulásából kiinduló, föltehetően 1933 nyarán írt kiáltványtervezetében *a nemzetköziség eszméjének bukását* diagnosztizálja: „Megbuktatta a nemzeti érdek, amely éppen a dolgozó tömegek érvényesülésében találta meg legbuzgóbb erőforrásait.”⁵² De ez nem több pillanatnyi megingásnál – nem véletlen, hogy József Attila lemond írása közzétételéről.

Hirtelen és gyors váltásai következtében kortársai rendre rosszul mérték fel a versesköteteit. A *Nincsen apám se anyám* (1929) nem népi, jóllehet megjelenése idején a népi kritika, azaz József Attila akkori szövetségesei annak vélték. A *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* című kötet (1931) túlnyomó része viszont a barthás időszak terméke, melyet sietve, neofita buzgalommal írt át szocialistává (ahogy a művészetbölcselete esetében is eljárt) – némelyiket sikerrel (így a *Nyár* és a *Favágó* című verseit). A provokatív kötet cím és az egy-két valóban szocialista szellemiségű vers (*Tömeg*, 1930, *Szocialisták*, 1931) elegendő ahhoz, hogy a kötetet a kritikusok proletkultosnak tekintsék, mégpedig nemcsak József Attila ekkori szövetségesei, hanem az ellenfelei is. A sorsnak már nem is annyira meglepő fintora, hogy a következő, szemléletében leginkább ortodox marxista verseskötete, a *Külvárosi éj* (1932) éppen kommunista részről kapta a legkeményebb kritikát.

A *nyolcadik zászló* már az illegális párttagságának időszakát jelöli. Mindenekelőtt egy terminológiai problémát szeretnék tisztázni. Szerintem a *proletárköltő* fogalmának félrevezető túlbonyolítása az, ha abból indulunk ki, hogy József Attila esetében összeegyeztethető-e a szóösszetétel két tagja, és valójában proletár volt-e költőként vagy költő volt-e proletárként. *Proletárköltőnek lenni ugyanis nem jelent többet (vagy kevesebbet),*

52 JÓZSEF Attila, „A nemzeti szocializmus [1933]”, in JAÖTC 2018, 1:719. Értelmezésében Tverdota Györgynek a kritikai kiadás jegyzetében kifejtett álláspontját követem.

mint a proletárok (illetve a proletárság) ügyével azonosulni és költőként képviselni. Következésképp József Attila proletárköltő volt, amit nemcsak mozgalmi versei tanúsítanak, hanem teoretikus szövegei is.

Újdonsült párttagként magabiztosan jelenti ki az *Irodalom és szocializmus* című, már említett előadásának tanulmány-változatában: „Valóságos művet, amely majd fönn is marad, ma bárki csak osztályharcos proletár szemlélettel alkothat.”⁵³ A „proletár” szó jelentése is magától értetődik számára, de nem szociológiai értelemben, hanem *marxista fogalomként, azaz ideologikus (történetbölcseleti) nézőpontból.* Olyan társadalmi-politikai erőnek fogja fel, amely a kapitalizmus elleni küzdelmében egyúttal az egész emberiség felszabadulásáért harcol. Azt remélte, hogy a munkásmozgalmában nemcsak új közösségekre talál, hanem új *közönsége*re is.

Nem azt tartom elvetendő leegyszerűsítésnek, hogy proletárköltőnek mondjuk őt, hanem azt, ha eltűzünk ennek jelentőségét, ha figyelmen kívül hagyjuk *időleges* érvényét. 1934-től ugyanis felhagy a számára problematikussá váló szereppel.

Már mozgalmi korszakában szembesül azzal, hogy a remélt munkásközönség művelődési szokásai és lehetőségei igencsak korlátozottak.⁵⁴ Később, a mozgalmtól eltávolodva, egyenesen arra az elhamarkodott következtetésre jut, hogy *a munkásosztálynak nincsen saját költészete,*⁵⁵ márpedig ha egy osztály nem képes a maga sajátos életérzését művészileg kifejezni, akkor – az ő szavaival – „erőtlen ahhoz, hogy az egész emberiség nevében lépjen föl a történelem dobogójára”.⁵⁶

Nem kétséges, hogy a munkásmozgalom hatalmas közösségi élményt jelentett számára. De szüntelenül vitát provokáló habitusa és szofisztikus fogalmazásmódja óhatatlanul idegenkedést váltott ki. A *Szabad-ötletek jegyzékében* sérelemként említi, hogy „a többi tulkokhoz [tulok: túl okos] sorolták” őt, azaz okoskodó értelmiségiként tartották számon.⁵⁷ Még meg sem melegedett a mozgalomban, amikor a moszkvai emigráció a

53 JÓZSEF Attila, „Irodalom és szocializmus [1930]”, in JAÖTC 2018, 1:152.

54 JÓZSEF Attila, [*Bármiféle társadalmi*] (1931) című, kéziratban maradt szövegében olvasható: „Az irodalmat [...] nemcsak az olvasók befolyásolják lényegesen, hanem azok is, *akik nem olvasnak.* Az olvasáshoz pénz kell és szabadidő. Amelyik társadalmi osztálynak, rétegnek nincsen pénze és szabadideje az olvasáshoz, az az irodalom alakításában oly módon vesz részt, hogy az ő érzelmeinek, törekvéseinek, gondolatainak kifejezési lehetőségei még nem válnak irodalmi szükségletté [...] Így valamely irodalmi korszak megértéséhez feltétlenül szükséges megvizsgálni, hogy milyen társadalmi osztályok és rétegek alkotják a nem olvasók taborát.” Lásd JAÖTC 2018, 1:395.

55 Az [*E sorok írója költő*] kezdetű töredékben (a maga lehangoló személyes tapasztalatai alapján) jut el arra a következtetésre, hogy „a munkásosztálynak, amely pártokkal, szakszervezetekkel, szervezetekkel, sakk-körökkel és dalárdákkal rendelkezik, nincs költészete, nincs szépirodalma”. Lásd JAÖTC 2018, 2:769.

56 Egy másik, ugyancsak 1934-es töredékben – címe: [*Bevezetés, mely borsot tör*] – azt panasolja fel, hogy „a munkásmozgalmában is szellemellenes áramlatok kerülnek föül”, márpedig „[h]a egy osztály – a bér munkásokról van szó – a maga sajátos életérzését nem képes társadalmilag, azaz művészileg kifejezni, akkor erőtlenné ahhoz, hogy az egész emberiség nevében lépjen föl a történelem dobogójára”. Lásd JAÖTC 2018, 2:746.

57 JÓZSEF Attila, „Szabad-ötletek jegyzéke...”, 434 (63: 3. sor).

Sarló és Kalapács 1931. júniusi számában lefasisztázta őt.⁵⁸ Idehaza sem nézték jó szemmel az *Egyéniség és valóság* című cikkének túlbonyolított nyelvét és freudomarxista beállítottságát.⁵⁹

1933 májusában pedig végképp töréshez vezetett, hogy az *Uj Harcos* című folyóiratban publikált cikkében (*Az egységfront körül*) nyíltan bírálta a baloldal politikáját. A német szocdemeket és kommunistákat egyaránt elítéli, amiért egymással hadakoztak, mert így lett Hitler a nevető harmadik. Nemcsak a rövidlátó pártvezetőkkel elégedetlen, hanem a munkástömegek passzivitásával is. Ekkor végképp betelt a pohár, és *kitessékelték őt a kommunista mozgalomból*. Valójában ekkor már ő is eltávolodott a párttól.

Különös a helyzet a kommunista identitásával is. A moszkvaiaknak írt válaszában – melynek csak a fogalmazványai maradtak fenn – kikezdzhetetlen logikával igyekszik bebizonyítani, hogy nem jól érvelnek és nem igazán marxisták. (És persze nem ismer-te a moszkvaiak helyzetét, például nem érti, hogy a szociáldemokratákat miért nevezik „szociálfasisztáknak”)⁶⁰

Amikor megszakad a kapcsolata a párttal, akkor is kitarat amellett, hogy *valójában ő az igazi marxista*. 1934-ben, amikor nem hívták meg a szovjet írókongresszusra, a felháborodás szülte pamfletjében ugyancsak erre hivatkozik. (Ennek szövege elveszett ugyan, de a tanúk emlékezéseiből ismerjük tartalmát.)

Az illegális kommunista párt újdonsült tagjaként korántsem volt tájékozott a marxizmusban, de rendkívüli szorgalommal vetette bele magát a klasszikusok tanulmányozásába (és hasonlóképpen járt el a pszichoanalitikus irodalom esetében is). Szakítása a párttal nem változtatott marxista beállítottságán, sőt *ekkor vált* – a merev mozgalmi kötöttségektől megszabadulva – képzett teoretikussá, *autonóm értelmezővé*. Szinte az elsők között figyelt fel Marx ifjúkori szövegeire, mindenekelőtt azokra, amelyek *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* címmel váltak ismertté.⁶¹

58 Sokféle magyaráradt született arra, hogy mi volt a moszkvai magyar emigráció indítéka, amikor *A magyar proletárirodalom platformtervezete* című állásfoglalásában fasisztának állította be József Attilát. Egyesek a költőnek a jobboldali *Előrsbe* írt 1929-es publikációit és a *Ki a faluba* című röpiratban való közreműködését okolták érte, mások Szántó Judit exférjének, Hidas Antalnak féltékenységét. Maga a költő a moszkvai emigráció tájékozatlanságát hibáztatta a történetekért, holott – mint azt a kritikai kiadás keletkezéstörténeti jegyzetét író Sárközi Éva kiderítette – Moszkvában naprakészen tudtak a magyarországi mozgalom dolgairól, a költőről is pontos ismeretekkel rendelkeztek. Az igazi ok az lehetett, hogy Kun Béla és hívei a rivális munkásmozgalmi csoportokra próbálták ütést mérni Kassák Lajos és József Attila megbélyegzésével. Vö. József Attila, „[A magyar proletárirodalom platformtervezete] (1931)”, in JAÖTC 2018, 1:474–478.

59 1932 júniusában jelent meg a József Attila és Fejtő Ferenc által szerkesztett *Valóság* című folyóirat első és egyben utolsó száma, ebben kapott helyet a költő freudomarxista szemléletű írása, az *Egyéniség és valóság*, amely a mozgalmi körökben megbotránkozást keltett, a pártapparátus megtagadta a lap terjesztését.

60 Lásd JÓZSEF Attila, „[A magyar proletárirodalom platformtervezete] (1931)”, in JAÖTC 2018, 1:463. Moszkvában a „szociálfasiszta” megbélyegzés bevett formula volt a szociáldemokraták szidalmazására.

61 József Attila már a *Valóság* egyik szerkesztői lábjegyzetében hivatkozik az először nem sokkal korábban (ugyancsak 1932-ben) megjelent Marx-kéziratokra, bár a címét ekkor még helytelenül írja. Lásd JAÖTC 2018, 1:537, 549. Mint arra már utaltam (a 31. jegyzetemben) a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* – és más

Mintegy predestinálva volt arra, hogy végül *ellenzéki pozíciót foglaljon el a marxizmuson belül, és renegátnak számítson a bolsevik univerzumban*.⁶² A marxi elmélet magyarázó erejének visszaszerzését a korszerű természettudományak tekintett *freudizmussal* való kiegészítésétől remélte, de a kettő közül a marxizmus volt és maradt a meghatározó számára. Az sem véletlen, hogy a klasszikus mélylélektanhoz voltaképpen a *freudomarxizmuson* keresztül jutott el (erről még lesz szó).

Figyelemre méltó, hogy a kifejezetten szocialista nézőpontot képviselő, meglepően kisszámú, de a költészete legjavához tartozó versében nem (vagy csak ritkán) érzékelhetők mozgalmi súrlódásai, konfliktusai. Megfáradásait, elkedvetlenedését külön álló versei rögzítik, mint a *Reménytelenül* (1933. április 1-jén jelent meg a *Nyugatban*), amely *A város peremén* (1932?) és a *Téli éjszaka* (1932. december vagy 1933. január) közelében született ugyan, de életérzése fényévekre van azoktól.

Az is érdekes, hogy mozgalmi költészete mennyire megoszlik a különböző verseskötetei között. A *Külvárosi éj* (1932) a címadó versen kívül tartalmazza a *Munkások* (1931), a *Holt vidék* (1932) és a *Mondd, mit érteled...* (1932) címűeket. Az 1933-as versek, a *Téli éjszaka*, a *Haszon*, a *Bérmunkás-ballada* és az *Elégia a Medvetánc* kötetben (1934) jelentek meg, míg a kommunista meggyőződését összefoglaló nagy költeménye, *A város peremén* csak a *Nagyon fáj* (1936) kötetbe került bele, nem kis fejtörést okozva az irodalomtörténészeknek a keletkezése időpontját illetően.⁶³ (Igaz, *A város peremén* már a freudi inspirációt is érvényre juttatja a marxi mellett.)

A *Medvetánc* kötet, amely nemcsak újabb verseit tartalmazza, hanem bő válogatást ad életműve legjavából, újabb szemléleti fordulatot képvisel pályáján, és különös kontextust teremt mozgalmi lírájához. Nemcsak a *Külvárosi éj* megjelenése után írt versei vallanak a világmegváltásban bizakodó osztályharcos állásponttól való eltávolodásáról, hanem azok is, amelyek korábbiak ugyan, de ekkor elégikus, rezignált hangulatúvá írta át őket (a legismertebb példa erre a *Nyár* harmadik változata). 1934-es versei (az *Anyá*, a *Mama* és az *Iszonyat*) már a kései korszak alapszólamát intonálják: a pszichoanalitikus terápia nyomán tudatosított, az emlékek mélyrétegéből felszínre hozott sérelmeket és az általuk kiváltott lelkiismeret-furdalást.

A kilencedik zászlónak a nyolcadik közelében a helye, minthogy József Attila már az illegális kommunista párt tagjaként érdeklődni kezd a pszichoanalízis iránt. Valószínű-

ifjúkori szövegek – jelentős szerepet kaptak József Attila kései főművében, a *Hegel – Marx – Freud* című tanulmányában (1937).

62 Más kérdés, hogy 1945 után a költő rendkívüli népszerűségét a kommunista párt is igyekezett kihasználni, a kultúrpolitikának pedig föl kellett mutatnia egy reprezentatív proletárváltót, aki mintául szolgálhat az írók számára. Elhallgatták vagy cáfolni próbálták azokat a tényeket, amelyek ellentmondtak e beállításnak.

63 Csak annyi bizonyos, hogy először a kolozsvári *Korunk* 1933. júliusi–augusztusi számában jelent meg. Ezért sokáig 1933-as versnek hitték. Berda József visszaemlékezése alapján valószínűsítették, hogy egy korai változata már 1932 szeptemberében készen lehetett. Tulajdonképpen a *Külvárosi éj* című kötetben lenne a megfelelő helyén. A *Medvetáncból* talán azért maradt ki, mert ez csak azzal a feltétellel jelenhetett meg, hogy politikailag kényes szövegek nem szerepelhetnek benne.

leg 1931-ben került gyomorpanaszaiával először analitikus kezelésbe (dr. Rapaport Samu az első kezelőorvosa). A terápia nyitja rá szemét a mélylélektan elméleti hátterére is.

Míg az 1932 májusában publikált írásában (*Természettudomány és marxizmus*) a marxizmus természettudományos relevanciáját védi a bel- és nőgyógyász Totis Béla egyik cikkével szemben, Totis 1931-ben megjelent könyvét már *együtt* bírálja a marxizmus és a pszichoanalízis alapján (*Az ifjúság nemi problémái*).⁶⁴ Utóbbi szövegében veti fel először, hogy a freudizmus párhuzamba állítható a marxizmussal, mivel mindkettő társadalmi megoldást szorgalmaz, csak az egyik a szociális, míg a másik az egyéni létmód anomáliáit próbálja meg orvosolni: „A marxizmus az elnyomott proletáriátus fölszabadításának, a pszichoanalízis az elfojtásokkal teli lélek gyógyításának a tudománya.”⁶⁵

A két tan közti párhuzamnak és egyesítésük szükségességének gondolata az *Egyéniség és valóság* című cikkének (1932. június) már kiinduló feltevése. Csöppet sem meglepő, hogy a klasszikus mélylélektanhoz a *freudomarxizmuson* keresztül vezetett József Attila útja. A társadalmi problémák iránti érdeklődése magyarázza, hogy kezdetben a kétféle szemléletet elegyítő nézőpont vonzotta őt, és egyáltalán nem számolt a kétféle tanítás egymástól gyökeresen különböző és ugyanakkor egyaránt *egyetemes magyarázatot* kínáló igyekezetével.

Wilhelm Reich és freudomarxista mozgalma valójában elhajlott a hivatalos marxizmustól is, a klasszikus pszichoanalízistől is. A neurotikus *felött* orgazmus-problémáiból indul ki, szemben Freud elméletével, amely a *gyermekkori* fixációkból vezeti le a neurózis kialakulását.

József Attila föltehetően részt vett freudomarxista szemináriumokon, közösséget vállalt a nyilvánvalóan kisebbségi álláspont képviselőivel. Később – ahogy egyre mélyebben beleásta magát Freud szövegeibe⁶⁶ – folyamatos elmozdulás figyelhető meg írásaiban a klasszikus pszichoanalízis irányába, de még kései szövegeiben is érezteti hatását a kezdeti freudomarxista oltás.⁶⁷

64 E cikkét végül nem publikálta.

65 Lásd JAÖTC 2018, 1:596. A mondat az eredetiben kurziválva.

66 Az egyetlen Freud-könyv, amelynek címét József Attila megadta, a *Totem és tabu* (1913) – ez két 1932-es írásában szerepel (*Egyéniség és valóság, Kína*). De hivatkozásai alapján valószínűsíthető, hogy még számos más Freud-szöveget is elolvasott, például a maga ösztönelméletének kialakításában (mindenekelőtt az 1936-ban írt Hatvany Bertalan-könyv bírálatában) jól felismerhető a magyarul *A halálöztön és az életöztönök* címen megjelent esszé hatása (eredeti címén: *Jenseits des Lustprinzips*, 1920).

67 Figyelemre méltó, hogy *A művészet kérdése és a proletárság* című, töredékben maradt írásának (amely valamikor 1933 nyara és 1934 ősze között keletkezett) *Az ösztönök dialektikája* alcímű utolsó része a költő kései *öztönelméletét* előlegezi meg. Az ösztönök és az erkölcsök nem azonos szinten helyezkednek el – írja József Attila. „Az erkölcsi, eszményi én motorikus erejét, amellyel ösztönerőt képes elfojtani, csakis ösztönerő szolgálthatja, magának az erkölcsnek, az eszménynek, semmi ereje nem lehet, ha ösztönerő nem áll mögötte. [...] Az erkölcsök, az eszmények – akár tudatosak, akár tudattalanok – is csupán fegyverei az ösztönöknek, amelyek a döntésig tehetetlen személyt arra sarkallják, hogy az egyik ösztön csoport tárgyát válassza a valóságban elérendő tárgyul.” Bírálja Freudot azért, mert az „öztönös én” és a „felettes, erkölcsi, eszményi én” összeütközéséből származtatja a neurózist, holott a küzdelem valójában az ösztönök között játszódik le. Vö. JAÖTC 2018, 1:699–700.

A mélylélektanhoz való viszonyában még további két lényeges vonatkozásra kell felhívnom a figyelmet. Egyrészt nem átmeneti jelenségről van szó, a költő érdeklődése az elmélet iránt és szüksége a gyógyító terápiára *élete végéig kitartott*. Másrészt, ha összefügg is egymással a pszichoanalitikus teória és praxis, a költő gondolkodásában és költészetében eltérő következményekkel jártak.

A mélylélektan elmélete éppúgy ideológiaként jelent meg számára, mint a marxizmus. A proletariátus világtörténelmi küldetését középpontba állító költeménye, *A város peremén* ugyanolyan magától értetődően vonja be és mutatja alapvetőnek az ösztönöket, mint a termelési erőket. Tehát híven követi a prózai szövegeiben olvasható elgondolását. A vers történetbölcséleti víziója az *általánosítás* igen magas fokát feltételezi.

A terápia viszont a lehető *legkonkrétabb* emlékeket hívja elő, és szembesíti őt gyermekkorával. A felnőtt szemével éli meg újra családjá nyomorát, és visszamenőleg bűntudatot érez hajdani csínytevéseiért is. Jól érzékelteti az egyszerre közelítő-távolító viszonyulását emlékeihez a *Mama* című verse (1934. október 28.).⁶⁸

A proletár létet immár *nem ideologikusan* fogja fel, mint kommunista korszakában, hanem – jobb szó híján úgy nevezném – „egzisztenciálisan”. Az eredményként kapott Én-képe is *konstrukció* (amilyen az ideologikus változat is), de a felidézett események és situációk közvetlenül átélhető tapasztalattá alakítják a proletár szó jelentését. Tulajdonképpen *ekkor éli meg tudatosan gyermekora proletár egzisztenciáját*, amit időközben igyekezett elfelejteni.⁶⁹

A tudata mélyére szorított hajdani indulatai, elfojtott érzelmei most nyomasztó terként nehezdednek lelkére. Bűnfelfogása (az akaratlan, büntelen bűnről) része lesz egy szélesebb szemléleti átalakulásnak, fogékonyvá válik a korábban elhárított *etikai* szempont iránt. (Kommunista korszakában a társadalmi igazságtalanság elleni fellépés teljesen lefedte a morális aspektust.)⁷⁰

Röviden utalnom kell az életrajzi háttér alakulására. 1928 októberében Makai Ödön Hódmezővásárhelyre költözött, ahol József Attila gyakran és szívesen tartózkodott. 1930 őszén kötötte össze életét Szántó Judittal. 1932-ben levelet írt Babitsnak, igyekezett

68 A *Mama* keletkezésének időpontját naprakészen ismerjük.

69 Vágó Márta, akivel a *Szép Szó* idején József Attila újra összekerült, emlékiratában beszámol róla, hogy a költő több alkalommal beszélt neki arról, költészete milyen sokat kapott az analízistől: „Akkor is, amikor már gyűlölte [analitikusát] Gyömrőit, mindig újra elmondta, hogy a nagy verseit, hiába, neki köszönheti, illetve az analízisnek, egy-egy sorra vonatkozólag is. Például *A Dunánál* egy soráról: »S mint édesanyám, ringatott, mesélt *s mosta a város minden szennyesét*: – Ha anyám nem lett volna mosónő, ez a sor így nem juthatott volna eszembe, de hogy eszembe jutott – magyarázta – versírás közben, az már csak azért volt, mert akkor már feltámadtak a konkrét emlékek az analízisben. – Addig nem voltak konkrét emlékeid? – kérdeztem csodálkozva. – Nem, talán utáltam is sok mindenre visszagondolni, azért...” Lásd VÁGÓ Márta, *József Attila*, kiad. TAKÁCS Olga, tan., jegyzetek FEHÉR Erzsébet (Budapest: Noran Kiadó, 2005), 299–300.

70 Jeleznék egy módszertani problémát is. A költő mélylélektanhoz való viszonyát itt *szociálpszichológiai* fogalmak segítségével próbálom bemutatni, amit éppolyan legitim megközelítésmódnak tekintek, mint ha – mint újabban szokás – pszichoanalitikus terminológiával élnék. Az is feljogosít erre, hogy még József Attila legjelentősebb pszichoanalitikus szövege, a *Szabad-ötletek jegyzéke* is legalább annyi információt tartalmaz a költő társadalmi bonyodalmairól, mint betegségéről.

kiengesztelni őt. 1933 júniusában részt vett a Lillafüreden megrendezett íróhéten, itt írta meg egy hirtelen fellobbant szerelem hatására az *Ódát*, Szántó Judit pedig ezt követően öngyilkossági kísérletet követett el. Együttélésük később súlyos válságba került. A költő 1934 első felében Hódmezővásárhelyen állította össze *Medvetánc* című kötetét, amely decemberben jelent meg. 1935 tavaszától Gyömrői Edithez jár pszichoanalitikus kezelésre. Beleszeret analitikusába, és a viszonzatlan szerelem szélsőséges indulatokba és helyzetekbe kergeti.

Költészetének átalakulása

Ki kell térnem arra is, hogy költészete 1935-ben milyen jelentős változást mutat.

A közvetlenül József Attila halála után írt és a *Szép Szó* emlékszámában megjelent kitűnő pályaképében Fejtő Ferenc felfigyelt arra, hogy az életműben nehéz elkülöníteni korszakokat, mert József Attila jellegzetes verstípusai ismételten visszatérnek pályája különböző szakaszaiban. Korai gesztusai visszaköszönnek utolsó korszakában is, így az anarchista-kamaszos lázadó hang a *Születésnapomra* című versében (1937) vagy az ezzel éppen ellentétes karakterű, nosztalgikus múltidézés *Az a szép, régi asszony* címűben (1936), amelyről méltán írta Németh G. Béla, hogy a *Nyugat* impresszionista poétikáját imitálja.⁷¹

Csak alapos kutatással sikerült tisztázni, hogy nem egy költeményét, amely a kései korszak aurájával rendelkezik, valójában jóval korábban írta. Az *Arany* című versről Stoll Béla derítette ki, hogy nem 1937-es, mint azt Németh Andor és mások gondolták, hanem foltehetően 1929 végi.⁷² A *csodaszarvas* esetében csak annyi bizonyos, hogy először 1933 augusztusában jelent meg, de azt nem lehet tudni, hogy a barthás-népi orientációval való leszámolás ihlette 1930-ban vagy a rövid, átmeneti jobboldali tájékozódás lezárásaként született 1933-ban.

A pszichoanalitikus kezelés azonban radikálisan átrendezte költészetét. Igaz, a nagy mozgalmi versek árnyékában is születtek a gyermekkor gyötrelmes emlékeiről hírt adó versek (*Egy kisgyerek sír*, 1933, *Iszonyat*, 1934) és a múlt ismeretlen, sötét erőit általánosító tanúságtétel (*Számvetés*, 1934). De 1935-ben szinte kizárólagossá válik (átmenetileg) az a többnyire szonett formájú verstípus, amelyben a terápia következményeként a *tudattalanból felszínre hozott bűnösség* gondolata kerül középpontba.

A költő számára is váratlan fordulat ez. Babits Mihálynak írja:

Az a különös dolog történt, azaz történik velem, hogy a saját szemem láttára átalakulok, s ennek az átalakulásnak a valódiságát még alig tudom megfogni. Így nem is igen ír-

71 Vö. NÉMETH G. Béla, „Az imitációs versalkotás egy példája: *Az a szép, régi asszony* [1981]” in NÉMETH G. Béla, *Hét kísérlet a kései József Attiláról*, 229–254 (Budapest: Tankönyvkiadó, 1982), 242.

72 Nemcsak a kézirat vizsgálata, hanem a motívumok más versekben való előfordulása alapján is. Lásd STOLL Béla, „József Attila »Arany« című versének keletkezési ideje”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 84 (1980): 700–701.

tam, inkább csak „fogásom” ellenőrzése végett próbálkoztam, mint a gyermek, aki hallgat ugyan a szóra, hogy éget a tüzes kályha, de azért kísérletet tesz, hogy megérintse, megismerje.⁷³

Korábban is írt szonetteket (sőt szonettkoszorút is), és azok között is feltűnően sok a pillanatkép (például *Éhség*, Perc, mindkettő 1922). De míg azok külső nézőpontból rögzítenek jellegzetes élethelyzeteket, és a látványelem dominál bennük, addig az 1935-ös szonettek kizárólag reflexiókból építkező, vallomásos állapotrajzok, amelyekben a tépelődő, nyugtalan és bizonytalan Én-nek nincsenek elfogadható válaszai önmaga számára sem.

A szöveg előrehaladását a felismerés és értetlenség váltakozása biztosítja: „Én nem tudtam, hogy annyi szörnyűség / barlangja szívem. [...] Most már tudom. E rebbenő igazság / nagy fényében az eredendő gazság / szívemben, mint ravatal, feketül. / S ha én nem szólnék, kinyögné a szájam: / bár lennétek ily bűnösök mindnyájan, / hogy ne maradjak egész egyedül.” (*Én nem tudtam*), vagy „Világot hamvasztottam el szívemben / és nincs jó szó, mely megrikasson engem, / kuporogva csak várom a csodát, / hogy jöjjön el már az, ki megbocsát / és meg is mondja szépen, micsodát / bocsát meg nekem e farkasveremben!” (*Mint gyermek*).⁷⁴

Nemcsak a közös szonettforma teremti meg az 1935-ös versek összetartozását, hanem a beszédhelyzetük és a középpontban álló egzisztenciális szorongás ismétlődése is. A szonettforma még csak nem is kötelező, hiszen közéjük sorolható *A bűn* című verse is (1935), melyet Arthur Koestler találóan nevezett el „freudi népdalnak”.⁷⁵ Úgy is fogalmazhatunk, hogy a pszichoanalitikus ihletettség uralkodóvá válása mintegy *önálló pályaszakasszá* avatja az 1935-ös időszakot.⁷⁶

S minthogy ekkor ez az életérzés válik költeményeinek alapjává, József Attila méltán írta Halász Gábornak küldött (gyakran idézett és szerintem félreértett) levelében, hogy a proletárságot is „formának” látja.⁷⁷ De azt már a költő utólagos öngigazolásának, *kommunista múltja eltávolításának* tartom, hogy ekkori alkotásmódját *visszamenőleg rávetíti munkásmozgalmi lírájára*, és a külvárosi táj sivárságát egyoldalúan önmaga

73 „József Attila – Babits Mihálynak (Hódmezővásárhely, 1935. augusztus 18.)” in JÓZSEF Attila, *Levelezése...*, 426. A levélhez József Attila a *Mint gyermek* és *A bűn* című verseit mellékelte, amelyek megjelentek a *Nyugat* 1935. szeptemberi számában.

74 Ha „képszerűen” próbálnánk meg ábrázolni az egyes versek kapcsolatát egymással, a korai szonettek – minthogy a látvány rögzítése lezárul – *elkülönülnek* és pontszerűen állnak egymás mellett, míg a kései költemények „összeérnek” egymásba, mintegy „folytatják” egymást, annyira, hogy akár *ciklust* is össze lehetne állítani belőlük.

75 Vö. ARTHUR KOESTLER, *A láthatatlan írás*, ford. MAKOVECZ Benjámin (Budapest: Osiris Kiadó, 1997), 199.

76 Itt egy korábbi tanulmányom gondolatmenetét követem. Vö. VERES András, „A kései korszak verstípusairól”, *Magyar Tudomány* 166 (2005): 1415–1430.

77 „József Attila – Halász Gábornak (Budapest, 1935. április után)”, in JÓZSEF Attila, *Levelezése...*, 422. A levélnek csak az a részlete ismeretes, amelyet Halász Gábor közzé tett. Szerintem az volt félreértés, hogy úgy értelmezték: József Attila szavai *érvényesek egész mozgalmi lírájára*.

komor lélekállapotára vezeti vissza.⁷⁸ Valójában egészen más léthelyzetbe került 1935-ben, mint amilyenben 1932-ben vagy 1933-ban volt.⁷⁹

Csalódása a kommunista mozgalomban megrendíti elméleti biztonságát is. Az *Elégia* (1933) legjellemzőbb, történetbölcseleti háttérű ellentéte („Az egész emberi / világ itt készül. Itt minden csupa rom.”) még azt jelzi, hogy a kopár vidék (amely ugyanakkor „áldott anyaföld” is) mintegy kihívja maga ellen a sorsot: megérett rá, hogy megváltozzon, illetve megváltoztassák.

József Attila szocialista tájköltészetében a felszín sivárságát – ha más nem, hát – a nézőpont struktúraszervező biztonsága-biztonságigénye ellensúlyozza. A népdalok parallelizmusán is nevelkedett költő rendkívül nagy gondot fordított a kompozícióra, talán a *Téli éjszaka* (1933) lehet rá a legjellemzőbb példa, ahol előbb teljesen kiüresíti, lecsupaszítja, majd újraépíti és benépesíti a teret.⁸⁰ Valamennyi jelentős verse összegező hatásra törekszik, és ez nemcsak a tájírásáról mondható el, hanem az *Ódáról* (1933), e korszakának egyetlen szerelmes költeményéről is.⁸¹

Szemléleti fordulatát legélesebben az 1933 végén, 1934 elején írt *Eszmélet* című verse (illetve versciklusa) reprezentálja, amely paradox módon *egyszerre* összegező szándékú és ugyanakkor az összegezés lehetetlenségét bizonyító mű. Középpontjában *a rend és a rendezettség problematikussága*, illetve (a szöveg utolsó harmadában) *a helyes magatartás megtalálásának dilemmája* áll. Különösen nagy hangsúllyal szerepel benne a *determinizmus értelmezésének összetettsége, bizonytalansága*.

A negyedik versszak egy totális, de meglepően ingatag determinációt feltételez a világban, ugyanis olyan „vasrendet” vetít elénk, amely valójában *rendezetlen* („Akár egy halom hasított fa, / hever egymáson a világ”). A totális determináció annyira labi-

78 A levélrészlet teljes szövege: „... Én a proletárságot is formának látom, úgy a versben, mint a társadalmi életben és ilyen értelemben élek motívumaival. Pl.: nagyon sűrűn visszatérő érzésem a sivárságé s kifejező szándékom, rontó-bontó, alakító vágyam számára csupán »jóljön« az elhagyott telkeknek az a vidéke, amely korunkban a kapitalizmus fogalmával teszi értelmessé önnön sivár állapotát, jóllehet engem, a költőt, csak önnön sivársági érzésemnek formákba állása érdekel. Ezért – sajnos – a baloldalon sem lelem költő létemre a helyemet – ők tartalomnak látják – s félig-meddig maga is – azt, amit én a rokontalanságban egyre nyomasztóbb öntudattal formaként vetek papírra.” Lásd uo.

79 Figyelemre méltó, hogy míg a munkásmozgalmi lírája egy részében (például a *Munkások* esetében) József Attila hangsúlyozottan metaforikusan próbálja oldani a tézisszerű mondanivalót, addig az 1935-ös szonettek reflexiózuhatagában minimalizálja a szóképeket.

80 A verszárlat érdekessége, hogy a nézőpontot ambivalensnek mutatja: „Hol a homályból előhajol / egy rozsdalevelű fa, / mérem a téli éjszakát. / Mint birtokát / a tulajdonosa.” A „birtokviszony” értelmezhető úgy is, hogy a *nincstelenség* birtokosa, de úgy is – az áttekintés/átlátás képessége és biztonsága révén – mint *szellemi* tulajdonosa (vagy szocialista szemszögből: *érdemi* tulajdonosa).

81 Az *Óda* magas hőfokú, indulati kitörésektől nem mentes, rábeszélő gesztusa természetesen fényévekre van a *Külvárosi éj* vagy a *Téli éjszaka* Énjének szenttelen, megfigyelő beállítottságától. A reflexió nemcsak dominál benne, hanem teljesen önállósul a látványelemektől. Ahhoz képest, hogy a *Téli éjszaka* és az *Elégia* komor, kihűlt tájainak létezése valamiképp az egész emberi történelem felelősségét veti fel, nem található bennük olyan, az *Óda* jól ismert soraihoz hasonló elvont, bölcseleti jellegű állítás, mint „A lét dadog, / csak a törvény a tiszta beszéd”. Igaz, e szövegrész igencsak váratlanul bukkan fel, jelentését korántsem könnyű megfejteni.

lisnak bizonyul, hogy a szakasz utolsó sorában az derül ki róla, nincs jövője („Ami van, széthull darabokra”).

A hetedik versszak pedig úgy szól a törvény és a véletlen kapcsolatáról, hogy személyes tapasztalatként mondja ki: a törvény nem képes tartósan úrrá lenni a véletlenen.⁸² Míg a hetedik szakaszban a *kiszámíthatatlanság* képzele társul a véletlenhez, addig a hatodikban és a nyolcadikban a *szabadság* – ez pedig nem akármilyen ambivalenciát jelez. De az *Eszmélet* egészéről is megállapítható, hogy – jóllehet kifogástalan logikai struktúrával rendelkezik – mivel állításait folyamatosan érvényteleníti, valójában az elbizonytalanítás (és az eldönthetlenség) retorikája uralja.⁸³ Az 1935-ös szonetteknek nincs is jól látható struktúrájuk, a reflexiók szinte a semmibe futnak.

1936-tól viszont színesebbé, változatosabbá válik az összkép. A freudista vonulatot folytató *számadás-költemények* mellett megjelennek a *menekülési kísérleteknek* hangot adó,⁸⁴ valamint a munkásmozgalmi lírára emlékeztető *közéleti* témájú versei is. A költő struktúraépítő képessége nem csökken, asszociációs köre viszont jelentősen bővül.

Utolsó versei távol állnak szerkezetileg az *Eszmélet* vagy akár az *Óda* polifóniájától, *egyetlen szólamuk van*, amely kizárólag a tragikus irónia vagy a tragikus elégia hangnemét engedi meg. A vers Én-je szembenéz szerepei ellehetetlenülésével, a pusztulás elkerülhetetlenségével, és a közeli halál perspektívájából elhibázottnak látja életét.

Németh G. Béla, aki az 1960-as évek derekán hívta fel a figyelmet nagy hatású tanulmányaiban az utolsó versek megkülönböztetett jelentőségére, úgy gondolta, hogy a számvetés gesztusa épp olyan kíméletlen, mint az a sorsképlet, amit ennek eredményeként kap. Úgy vélte, hogy ezek a versek kizárnak minden érzelmességet, és mentesek az életrajzi utalásoktól.⁸⁵

Én nem hiszem, hogy hiányozna belőlük akár az egyik, akár a másik. Bár a teljes életcsőd sorsmodellként való felmutatása eleve általánosít, azaz *elvonatkoztat*, de a személyes érintettség annyira erős ezekben a versekben, hogy az olvasó óhatatlanul *fölpélt* magában a megnyilatkozó személyiséget. Némelyik esetben tetten érhető az *önsajnál*at jelenléte is. A kétségtelenül domináló irónia és önirónia többször is át-

82 Figyelemre méltó párhuzam, hogy a feltehetően ugyanekkor keletkezett, töredékben maradt fejtegetésében (*A művészet kérdése és a proletárság* című írására már utaltam korábban) az ortodox marxizmus szigorúan oksági felfogásával szemben a tudományfilozófus Émile Boutroux-ra hivatkozik (egyebek között Bergson és Durkheim mesterére), aki kétségbe vonta a determinizmus pozitívista módon elgondolt egyetemes érvényességét. A vers és az eszmefuttatás átmeneti pozícióját jelzi, hogy József Attila ekkor még ambivalens álláspontot foglal el. Később, a *Hegel – Marx – Freud* egyik nyersfogalmazványában már bírálja Marxot a véletlen lebecsüléséért.

83 Lásd bővebben: VERES András, „Az *Eszmélet* szerkezetéről”, in *Eszmélet: A Balatonalmádiban és Balatonszárszón 2012. szeptember 28–30-a között rendezett Eszmélet-konferencia szerkesztett és bővített anyaga*, szerk. FÜZFA Balázs, A 12 legszebb magyar vers 11, 121–131 (Szombathely: Savaria University Press, 2013).

84 Ezek közül a legismertebbek a Flóra-szerelem ihlette versek, de a viszonzatlan Gyömrői Edit-féle szerelem által kiváltott, átkozódásba forduló verseit is menekülésvágyának megghiúsulása inspirálta. (Az is igaz, hogy a Flórához fűződő érzelmei is viszonzatlanok maradtak.)

85 Lásd NÉMETH G. Béla, „Az önmegszólító verstípusról [1966]” és „Még, már, most: József Attila egy kései verstípusáról [1969]”, in NÉMETH G., *Hét kísérlet a kései József Attiláról*, 103–168, 169–206.

vált fájdalmas-panaszos hangba, mint például a *Talán eltűnök hirtelen...* kezdetű költeményben: „Bánat szedi szét eszemet, / ha megtudom, mire jutottam”; „és most könnyezve hallgatom, / a száraz ágak hogy zörögnek”.

Zászlólevonás

A mozgalomból kikerülve József Attila átmenetileg légüres térbe került. Bár a kommunista párt már 1933-ban kizárta őt, de csendben tette, ő pedig hallgatólagosan tudomásul vette. Ám azt, hogy 1934 nyarán nem kap meghívást a Szovjetunióba, úgy éli meg, mint kizárásának közszemlére vételét. Sérelmét ekképpen írja meg Veres Péternek:

Én álmarxista, szociálfasiszta, burzsoábérenc renegát vagyok. De költő. Ők viszont nem burzsoábérencsek és nem költők. De nemcsak ők különböztetik meg magukat tőlem, hanem – amint látja – én is megkülönböztetem magamat tőlük.⁸⁶

Új szövetségeseket próbál találni, ami elvi engedményekkel is jár. A szociáldemokrata Mókus Illésnek sikerül őt megnyernie a *Szocializmus* folyóirat köre számára, és József Attila néhány írásában átveszi a Szovjetunió fölött gyakorolt szociáldemokrata kritikát, *A szocializmus bölcselete* című cikkében pedig magáévá teszi evolucionista determinizmusukat is. De közeledése a szociáldemokratákhoz nem fordult át szoros és tartós kapcsolatba.

Meghökkenítő, bár magyarázható fejlemény, hogy 1935-ben – az egzisztenciális ellehetetlenülését panaszoló verseivel egy időben – megnő József Attila harci kedve, szinte egymásra torlódnak publicisztikai és lapalapítási tervei. Az Új Szellemi Front néven fellépő, Gömbös Gyulával szövetkezni próbáló népi írók ellen azonnal felemeli szavát, és a vele azonos nézetet valló Ignotus Pállal szövetkezik, ami végül a kettejük által szerkesztett baloldali folyóirat, a *Szép Szó* megalapításához vezet.

Közeledése a szociáldemokratákhoz logikus lépés volt a kommunista párttal való szakítás után. Kevésbé látszik érthetőnek a nagypolgári, liberális Magyar Cobden Szövetség középosztály-ankétján való szereplése.⁸⁷ Csakhogy fölöttébb jelentős volt a vita tétje, és József Attila *felekezeten kívüli marxistaként* szólott hozzá, próbálta meg értelmezni *a munkásmozgalom által figyelembe nem vett* középosztályt, amely aztán azzal vétette észre magát, hogy uralomra segítette a fasiszusokat.

Ekkori publicisztikája szándékosan kihívó és szinte tervszerű sorrendet mutat. A vele baráti viszonyt ápoló Kosztolányi Dezső költészetéről szóló írásával nyilvánosan demonstrálja a hangsúlyozottan polgári költő iránti megértését és nagyrabecsülését. Ezt követően pedig olyan könyvről ír recenziót, amely a reformista Hendrik de Man különutas szocialista irányát propagálja (*Új szocializmust! Hort Dezső könyve*). Va-

86 „József Attila – Veres Péternek (Budapest, 1934. szeptember 24.), in JÓZSEF Attila, *Levelezése...*, 411–414, 412.

87 Föltehetően Ignotus Pál volt a közvetítő, maga Ignotus is részt vett a vitában, később pedig Fejtő Ferenc is elmondta véleményét a *Népszavában* – tehát a *Szép Szó* még csak formálódó társaságának legfőbb szereplői érdekeltnek tudták magukat a középosztály-probléma megítélésében.

lószerűleg ez a könyv szolgált mintául számára, amikor utolsó jelentős, sajnos töredékben maradt tanulmányának (*Hegel – Marx – Freud*) megírásába fogott. Ebben fogalmazza meg a legradikálisabb Marx-kritikáját, és egyúttal kiutat próbál találni Európa és a marxizmus válságából.

Valamennyi írásában jelzi és képviseli a maga *vállaltan marxista orientációját*. Ahhoz képest, hogy átmenetileg magára maradt, magabiztosan nyilatkozik, kitartóan megy a saját feje után. Talán leginkább ekkori attitűdje csábíthatja az értelmezőket arra, hogy „szabadon lebegő” értelmiségiként számoljanak vele.

A költő által már korábban, a mozgalomban is képviselt összefogás igénye, a nácizmus és a többi diktatúra ellenében megvalósítandó *népfrontpolitika* szükségessége felmerült a Cobden-vita során is. Később ennek jegyében került sor a *Szép Szó* megalapítására, ezt tükrözi a lap szerkesztőinek és szerzőinek összetétele.

Egy interjú során, amikor arról faggatták József Attilát, hogy miképp működhet együtt a más világnézetű Ignó Pállal, válaszképpen éppen őt idézte: „Azon, hogy polgári baloldali legyek-e, szocialista, kommunista vagy akár anarchista, gondolkozhatom. De azon, hogy baloldali legyek-e, pillanatig sem.”⁸⁸

Az összefogás csaknem mindig közös ellenfelet feltételez. A *Szép Szó* azzal a szándékkal indult, hogy a nemzedék népi szárnyát képviselő *Válasz* ellenlapja legyen. Az első szám 1936 februárjában jelent meg.

Tehát a *tizedik zászló* József Attilának a *Szép Szó* köréhez való tartozását jelöli. A lap törzsgárdájában megértő és – ami számára legalább annyira fontos – az ő költészetét jelentősnek elismerő társakra talált.⁸⁹

1936-ban a lap előfizetési felhívásában, melyet együtt írtak Ignó Pállal, leszögezik, hogy a munkásosztály nem töltötte be történelmi küldetését, nem váltotta meg az emberiséget, amely éppen a teljes *széthullás* állapotában van:

Korunk emberisége a skizofrénia kórképét mutatja. „Nemzeti öntudat”, „osztályöntudat”, „faji öntudat” önállósították magukat és *szét akarják tépni az emberiséget*, melyet saját alkotásai, a tudomány, az irodalom, a művészet, az ipari és mezőgazdasági technika ma jobban egybekötnek, mint valaha.⁹⁰

A *Szép Szó* programszerűen *kívánt fellépni a nemzeti, a faji és az osztályok szerinti kirekesztés ellen*. Összebékítenének mindenkit, az „emberi egység” helyreállítása érdekében.

A költőtől származik a lap címe, melynek jelentését a méltán híres *Szerkesztői üzenetében* magyarázza meg. Legjelentősebb kései közéleti verseit is a lap megrendelésé-

88 MOLNÁR Tibor, „Beszélgetés a magyar Panait Istratival [1936]”, in *Kortársak József Attiláról*, szerk. BOKOR László, kiad. TVERDOTA György, Új Magyar Múzeum, 3 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987), 1:420. A továbbiakban: KJA[1-3] 1987.

89 Vágó Márta emlékezése szerint „[n]agy dicséreteket sohasem kapott verseiért Attila a fiúktól. Magától értetődőnek találták, hogy csak egészen kiváló írhat, és ha kissé gyengébb dolgot hozott, felháborodtak.” Lásd VÁGÓ, *József Attila...*, 312.

90 JÓZSEF Attila, „[T. C.!] [A *Szép Szó* előfizetési felhívása]”, in JAÖTC 2018, 2:1000. (Kiemelés tőlem – V. A.)

re írja. Közülük a legkorábbi, *A Dunánál* voltaképpen az előfizetési felhívás programját emeli költészetté.

Az Európa-szerte elszaporodó diktatúrák és a háborús fenyegetés szorításában egyaránt békét ajánl a honszerzés és az osztályharc nyerteseinek és veszteseinek:

A világ vagyok – minden, ami volt, van:
a sok nemzetség, mely egymásra tör.
A honfoglalók győznek velem holtan
s a meghódoltak kínja meggyötör.
Árpád és Zalán, Werbőczy és Dózsa –
török, tatár, tót, román kavarg
e szívben, mely e multnak már adósa
szelíd jövővel – mai magyarok!

Werbőczy és Dózsa mehökkentő összebékítésével az osztályellentéteket is felszámolná.

1936 telén József Attila új pszichoanalitikust keres, végül Bak Róbert veszi át kezelését. 1936 karácsonya előtt jelenik meg utolsó verseskönyve, a *Nagyon fáj*. Vágó Márta is, Cserépfalvi Imre is beszámol róla, hogy mennyire megviselte a költőt a kötet iránt mutatkozó érthetetlen érdektelenség. Hasonlóképp személyes kudarcként élte meg, amikor 1937. január 14-én, a *Szép Szó* által szervezett esten rendőri betiltás miatt nem olvashatta fel Thomas Mannt üdvözlő ódáját.

Februárban meghal a sógora és volt gyámja, Makai Ödön, akinek temetésére – nővérei könyörgése ellenére – nem hajlandó elmenni. Ekkor ismerkedik meg utolsó szerelmi ciklusának ihletőjével, Kozmutza Flórával. Július második felében éri az utóbb végzetesnek bizonyuló idegösszeomlása. Szanatóriumi kezelésre szorul, amit barátai igyekeznek eltitkolni. A *Szép Szó* októberi csehszlovákiai körútján nem tud részt venni. Novemberben elhagyja a Siesta szanatóriumot, nővérei ápolják Balatonszárszón.

Betegségének elhatalmasodása, kiegyensúlyozatlan lélekállapota, gyakori indulatkietörései miatt barátai állandó aggodalomban élnek. Szerkesztői feladatait is egyre kevésbé tudja ellátni. Vágó Márta, aki a *Szép Szó* adminisztratív teendőit végzi, megdöbbentő esetekről is beszámol:

Egy kedd délután nem tudtam átmenni a kiadóhivatalba, influenzás voltam és feküdtem. [...] Attila lázadozva beszélt arról, hogy a baloldalon nem becsülik semmire, nem fizetik meg, minek maradjon köztük egészen hiába? Elmegy egy jobboldali laphoz. Nem tudom már, milyen aktuális okból dühöngött.⁹¹ [...]

A legközelebbi pénteken nem jött el hozzám. A fiúk kétségbe voltak esve. Még az a gondolat is fölmerült, hogy hűtlen lesz, talán „átmegy jobbra?”⁹²

91 VÁGÓ, *József Attila...*, 287.

92 Uo., 337.

Lehetett alapja annak, amit Kodolányi János írt kettejük utolsó, „kísérteties” találkozásáról, amikor a költő hozzá és a *Válaszhoz* – azaz a konkurenciához – fordult segítségért.⁹³ A *Válasz* persze abban volt érdekelt, hogy leválassza őt a *Szép Szóról*. Kodolányi pontos képet ad arról, hogy József Attila

[ö]nbizalma, hite, a jövődében való reményeége föllángolt, amikor a *Szép Szó* című folyóirat megindult s ő egyik szerkesztője lett. Most hát végképp a múltba merültek a világfordalmi „líra” különítményesei és Attila a „szociális kapitalizmus”, az „újhumanizmus” szóvivőjéhez tartozott. Itt is megőrizte makacs különállását, itt is radikális szocialista maradt, de természetesen, egyre fájdalmasabban kezdte érezni magyarságát is. Barátai között teljes szabadságot élvezett, mégsem tudott egészen odatartozni.⁹⁴

A pálya végéhez érve megkísérlem tisztázni József Attila gyakori és gyors irányváltásainak lehetséges okait. Hihetetlenül mozgalmas életút az övé, hirtelen fordulatok, kitarulkozások és bezárulások sorozata; a megtapasztalás és a próbatétel szinte kényszeres szomja hajtotta. Nem csoda, hogy váratlan fordulataival a hozzá közel állókat is zavarba hozta.

Féja Géza, aki cikkek sorában állt ki József Attila mellett (amikor mindketten az *Előőrshöz* tartoztak), és 1930 augusztusában mint „igazán nem osztálypoétát” védte meg a Babits-konfliktust követően, méltán háborodott fel néhány hónappal később, amikor kézhez kapta a vélekedésére ugyancsak rácáfoló *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* kötetet, s nevezte a verseit osztályharcossá átíró József Attilát „szélkakas-költőnek”.⁹⁵ (Később viszont – a *Medvetánc* megjelenésekor – elégtétellel nyugtázta az ellentétes irányú változást.⁹⁶)

Nagy Lajos pedig, a költő közeli barátja, akivel a szovjet meghívás elmaradása miatt összekülönbözött (Nagy Lajost ugyanis meghívták), *Budapest nagykávéház* című satirikus regényében (1936) József Attiláról mintázta Gerlei nevű szereplőjét, aki egyszer liberális, másszor szélsőjobboldali, végül demokratikus lapok alapításában segítkezik, és verseit minden alkalommal átírja az új célnak megfelelően.⁹⁷

Valóban „szélkakas” lett volna? Elhárítható-e az elvtelenség gyanúja? A feleletet előbb általános szinten próbálom megadni.

József Attila nemzedéke gyermekfejjel élte meg a világháborút, amelynek nemcsak Európa embertömegei estek áldozatul, hanem a 19. század büszke, optimista eszméi is, a megingathatatlannak vélt hit a haladásban és az emberi szabadságban. E nemzedék bizonytalanul, nagyfokú *eszméi deficit* mellett kezdett eszmélkedni.

Kosztolányi Dezső *Ezerkilencszázharminchárom* című novellájában, amelynek Jancsi János nevű hőse József Attila alteregója, a „háború utáni nemzedék” tagjait úgy mutatja be, mint

93 KODOLÁNYI JÁNOS, „József Attiláról”, *Magyar Élet* 1, 1–2. sz. (1938): 33–35; KJA2 1987, 1182.

94 Uo.

95 FÉJA GÉZA, „Osztályköltészet? [1930]”, in KJA1 1987, 194–195; FÉJA GÉZA, „Szélkakas-költők [1931]” in KJA1 1987, 208–211.

96 Vö. FÉJA GÉZA, „Medvetánc [1935]”, in KJA1 1987, 364–367.

97 NAGY LAJOS, „Budapest Nagykávéház [részlet]”, in KJA1 1987, 434–441.

akik feleslegessé vált életükkel fizetnek hadisarcot azért a véres dáridóért, melyet annak idején tudtuk és beleegyezésük nélkül rendezett egy másik korosztály. A számlát – végzetes tévedésből – nekik nyújtották át. Ezek a fiatal emberek nem csalódtak. Csalódni csak az tud, aki valaha hitt. Nekik erre nem engedtek időt. Első elemis korukban az utcasárban heverő újságokból betűzgették ki, hogy az emberek puskatussal verik egymást agyon s a betegekre rágyújtják a kórházat. Őnekik nem volt miből kiábrándulniuk.⁹⁸

Jancsi Jánost így jellemzi Kosztolányi:

Rövid életének hosszú éveit azzal töltötte el, hogy várakozott. Várt arra, hogy a nap feljöjjön, aztán arra várt, hogy a nap lenyugodjék. De hogy miért várt arra, vagy erre, azt maga se tudta volna megmagyarázni.⁹⁹

Igen érdekes, hogy Móricz Zsigmond is – aki József Attila személyes vallomása nyomán idézte fel a róla írt nekrológiában a költő gyermekkori emlékeit – hasonlóképp *a cél nélküli várakozást* emeli ki a költő legfőbb vonásaként:

Hát ő elment a boltjába, háború volt, sokan voltak. Ő szerényen várt. Már akkor tudta, hogy neki a sorsa a várás. Sorra várni. Akkor ő esetleg kaphat.¹⁰⁰

A nagyfokú céltalanság-tudat nemcsak a céltévesztésnek lehet melegágya, hanem a tartós elköteleződéstől való ódzkodásnak is. József Attila messzemenően tisztában volt azzal, hogy *a társadalmi üresség* érzése milyen nagy veszélyekkel járhat, a faszizmus térhódítását is részben ezzel magyarázta.¹⁰¹

Bár a Kosztolányi költészetéről írt recenziójában méltányolja, hogy költőtársa szembe mer nézni a társadalmi ürességgel, de ezt önmagában elégtelennek tartja, és hozzászól: „A nihilizmus, ha tudatossá lett, nem folytatható”.¹⁰² Tehát nem arról van szó, hogy az elvek nélkülözhetők lennének, hanem arról, hogy nem tudhatjuk, melyik eszme váltja be a hozzáfűzött reményeket.

A háború után indult nemzedék legjobbjai nem kerülhették el, hogy végigkóstolják a kor valamennyi szellemi és mozgalmi kínálatát. *Folyamatos ingamozgásukat az útkeresésük során szerzett csalódásaik magyarázzák*. Talán elegendő Illyés Gyula példájára hivatkoznom, aki párizsi emigrációval, baloldali és avantgárd indulással a háta mögött tért

98 KOSZTOLÁNYI Dezső, „Ezerkilencszázharminchárom [1933]”, in KJA1 1987, 317. Később *Barkohba* lett a novella címe.

99 Uo.

100 MÓRICZ Zsigmond, „Nagyon fáj: Az egyetlen teher: az Élet: József Attila emlékeztet magamra [1938]”, in KJA2 1987, 959.

101 Éppen a Kosztolányi-recenzió *Ének a semmiről* című változatában írja: „E korban ugyan a szociális törekvések mellett benne lappang a társadalmi üresség érzése is és éppen ezt az érzést igyekeznek magukban sokan a faszizmussal, hitlerizmussal elfojtani.” Lásd JÓZSEF Attila, „Ének a semmiről [1935]”, in JAÖTC 2018, 2:928.

102 JÓZSEF Attila, „Kosztolányi Dezső (1935)”, in uo., 918.

meg az újnépies-újrealista költészethez; a Bartha Miklós Társaságban hol a baloldali, hol pedig a jobboldali szárnyhoz csatlakozott; és miközben Babits előzékeny támogatását élvezve szerkesztője lett a *Nyugat*nak (majd a *Nyugat* örökébe lépő *Magyar Csillagnak*), egyik kezdeményezője és szervezője a népi írók mozgalmának, és a *Válasz* szerkesztésében is szerepet vállalt.

De míg József Attila kedvét lelta a látványos ütközésekben, és nem riadt vissza attól, hogy felégesen maga mögött hidakat, addig Illyés Gyula nemritkán a karakteréhez közelebb álló közvetítő-egyeztető misszióknak igyekezett megfelelni. Habitusbeli különbségük sejteti, hogy milyen személyes tulajdonságai magyarázzák József Attila útke-resésének a nemzedéktársaihoz képest is meglepően sok fordulatát.

Elméleti írásai alapján persze tudni lehet, hogy gondolkodásának voltak állandó, stabil elemei is. Amint Tverdota György megállapítja, „[i]lyen elemi igénye volt az élet kontingens, esetleges, változó nyüzsgését, a jelenségek véletlenszerű alakulását visszavezetni biztos, mozdíthatatlan, szilárd alapelvekre”.¹⁰³ De éppen az abszolútra törekvő belső parancsa, a feltétlen igazságot kereső szenvedélye gátolta meg sokáig abban, hogy tartósan le tudjon horgonyozni egy-egy koncepció mellett. Kiváló logikai képességekkel rendelkezett, de némelykor ez is ellene fordult, amikor túlságosan komolyan vette a logikai összefüggések bizonyító erejét.

Igaz, jó oldala is volt annak, hogy könnyen és gyorsan tudott túllépni a hibásnak, tévesnek vagy elégtelennek vélt állásponton, ami jelentős mértékben növelte nyitottságát. És az is igaz, hogy végül meg tudott állapodni a marxizmus és pszichoanalízis, illetve a kettő kombinációján alapuló elképzelése mellett.

Lételeme volt a vita, a bizonyosság mindenáron való keresése és képviselése.¹⁰⁴ Ez nemcsak a mozgalomban vált ártalmára, hanem a kávéházi és baráti eszmecsereken is. Pengeélű, de sokszor a részletekbe tévedő érvelésmódját vitapartnerei körbeforgónak vagy egyenesen értelmetlennek hitték. Vas Istvánt idézem, de más kortársait is lehetne:

[M]agyarázatra szorul, mi idegesítőt találtam én József Attilában [...] Például a vitázó kedvét. Az én tapasztalatom szerint társaságban két dolog tudta felvillanyozni: a kötődéssel határos viták meg a játék.¹⁰⁵

Gyarmati Fanni naplójának lapjain is sokszor bukkan fel a költő fölöslegesen vitatkozó alakja (holott Fanni igen nagyra tartja őt). „Attila folyton beszél, sokszor összefüggéstelenül – olvasható az 1935. március 13-ai bejegyzésben –, [...] Judit nagyon okos és

103 TVERDOTA György, „József Attila gondolkodástörténete 1930–1937”, in JAÖTC 2018, 1:27.

104 Tverdota György ezt úgy értelmezi, hogy „intenzív, élénk és folytonos párbeszédet folytatott kortársai-val. A beszélgetőtársakra e dialógusok olyan mély benyomást gyakoroltak, hogy sok mindent megőriztek az utókor számára, amire a költő értekező prózájában csak utalás történt [...] József Attila gondolkodói alkatát tehát csak akkor jellemezhetjük megfelelőképpen, ha költészetének gondolati mozzanatait is e párbeszéd kereteibe helyezve értelmezzük...” TVERDOTA György, „Párbeszéd a korról: József Attila gondolkodói alkatá”, *Literatura* 12, 1–2. sz. (1985): 101–111; TVERDOTA György, *Ihlet és eszmélet: József Attila, a teremtő gondolkodás költője* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1987), 11.

105 VAS István, *Nehéz szerelem* (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1972), 783.

helyes volt, és olyan anyás az Attilával szemben. Attila is helyes, csak állandóan kell vitatkoznia, ha nincsenek is vitatható problémák. Hisztérikus kicsit, de megengedheti magának. Nincs még egy olyan figura, mint ő a mostani magyar irodalomban.”¹⁰⁶

Politikai elköteleződéseiben is találunk stabil elemeket. Talán Ignótus Pál jellemezte legtalálóbban:

József Attila mindig *ellenzéki* volt a szó legszorosabb értelmében; mindig *baloldali* volt, még az *Előrs* kiruccanást is beleértve, s mindig *szocialista*, tágabb értelemben. Ezen a kereten belül azonban többször változott [...] Kezdte volt mint a bolsevizmussal rokon-szenvező forradalmi szocialista, szigorúbb pártpolitikai kötelekek és, tudtommal, párt-politikai viaskodások nélkül. Azután csuszamlott jobbra-balra-szélsőbalra, bölceleti és zsurnalisztikai lejtőkön, világszövetkezeti álmoképből anarchoszindikalizmusba, intui-cionizmusból fenomenológiába, végletes kollektivismusból végletes individualizmusba és a kettőnek különféle elegyes változataiba.¹⁰⁷

Kortársai, sőt barátai is hajlottak rá, hogy lebecsüljék, kiforratlannak és szélsőséges-nek tekintsék politikai állásfoglalásait. Nem kétséges, hogy voltak tévedései, erőlte-tett absztrakciói és asszociációi, de gyakorlati politikai kérdésekben a legtöbbször ne-ki volt igaza.

A marxizmusban éppen az vonzotta leginkább, hogy *gyakorlati útmutatást* ad a munkásmozgalom számára. József Attilát kezdetben nem elméleti megfontolások vezet-tek. Az 1929-es gazdasági világválság igazolni látszott Marx jövendölését, katasztrófa-elméletét. Amikor a költő az illegális kommunista párthoz csatlakozott, a történelmi igazságszolgáltatást és haladást előmozdító folyamat részesének tudta magát. Nagyon komolyan vette, hogy a szocialista mozgalomnak egyszerre kötelessége és kiváltsága az emberiség ügyének képviselése. Ezért nem rendítették meg az apró-cseprő mozgalmi konfliktusai. Ami igazán kikezdte hitét, az Hitler váratlan győzelme volt.

S minthogy a marxi elmélet a gyakorlat filozófiájaként lépett fel, szükségképpen függővé tette magát az effajta történelmi próbatételektől. Sokan azzal fejezték ki csalódásukat, hogy otthagyták a mozgalmat. Mások bűnbakkereséssel voltak elfoglalva, a kommunista és a szociáldemokrata pártok egymást vádolták. József Attila harmadik utat választott: megpróbálta tisztázni a marxi elmélet fogyatékoságait, és ezekre ke-reste az ellenszert. Élete talán legvakmerőbb vállalkozása volt ez.

Mindenekelőtt arra kereste a választ, amit legpregnansabban a *Hegel – Marx – Freud* című kései művében fogalmazott meg: vajon miért nem következett be a Marx által jó-solt forradalom, „miért nincs még szocializmus”, miközben van már hitlerista állam:

106 RADNÓTI Miklósné GYARMATI Fanni, *Napló 1935–1946*, kiad. FERENCZ Győző és NAGY Zsejke, 2 köt. (Bu-dapest: Jaffa Kiadó, 2014), 1:22.

107 IGNÓTUS Pál, *Csipkerózsa: Budapesti és londoni emlékek* [1947], kiad. NAGY Csaba (Budapest: Múzsák Közmű-velődési Kiadó, 1989), 153. (A kiemelések tőlem – V. A.)

Csak azt kérdem, hol csúszott hiba a számításba [...] Marx azt írja, hogy az emberiség csak olyan feladatokat tűz maga elé, amelyek megoldásához a szükséges feltételek a valóságban jelen vannak – hogy lehet tehát, hogy egy hatvanmillió lakosú állam polgárainak fele a fajtisztaságot látja ma történelmi céljának?¹⁰⁸

A diktátorokat és tömegtébolyokat produkáló kor nemcsak a marxi jövődőlést látszott cáfolni, hanem az annak alapjául szolgáló *történetfilozófiát* is. József Attila megkísérelte feltárni, illetve kiszűrni a tanból a hibás elemeket. A legnagyobb problémát a világtörténelmi küzdőtér alanyi szereplője, az ösztönei által (is) determinált proletariátus lélektanának figyelmen kívül hagyásában látta.

Nagyszerű nekrológiájában Arthur Koestler igen szuggesztíven szólt arról, hogy

József Attila – nemzedékének legjobbjaihoz hasonlóan – kommunista volt. De elfordult a mozgalomtól, amelynek rothadása épp a legjobbak közül sokaknak az életébe vagy a józan eszébe került. Amint a legjobbak közül sokan, ő sem volt rá képes soha, hogy családottságán úrrá legyen. Soha nem tudott megszabadulni a gyűlöletnek és a szeretetnek attól a keverékétől, amely a párthoz fűződő érzelmeit jellemezte, ahogy senki sem volt képes erre közülünk, ha ebbe az érzésbe belekóstolt. Mert a párt volt az a kártya, amelyre mindenünket föltettük, és amelyen mindenünket elvesztettük.¹⁰⁹

Csakhogy korrekcióra szorul ez a beállítás, hiszen József Attila nemcsak kiábrándult a pártból és szakított vele, hanem megpróbált valamifajta értelmes *alternatívát találni*. De sem a szociáldemokrata pártban nem sikerült fellelnie ezt, sem más politikai vagy társadalmi erőben. A Kodolányi által emlegetett „újhumanizmus” (mint ahogy a *Szép Szó* előfizetési felhívásában vázolt felfogás is) tulajdonképpen *defenzív* álláspontot képviselt, a „menteni a menthetőt” stratégiáját.

József Attila és elvbarátai paradox helyzetét mi sem mutatja jobban, minthogy arra kényszerültek: saját kisebbségi álláspontjukat – partikuláris öntudatukat – nyilvánítsák általános emberi öntudatnak. A marxi történetfilozófia helye üresen maradt, és nem töltötte-tölthette be más. József Attila elbizonytalanodása nemcsak a betegségén múlt, hanem fokozódó kiúttalanság-érzetén is.¹¹⁰

A személyiségével kapcsolatos fenntartások érthető módon rávetültek költészetének megítélésére is. Verseit túlságosan megtervezettnek, kiszámítottnak, „ésszel írtak”, „hidegnek” tartották, és nem csak a nyilvánvalóan külső megrendelésre készült mozgalmi lírája esetében. Ismét Vas Istvánt idézem:

108 JÓZSEF Attila, „Hegel – Marx – Freud (1937)”, in JAÖTC 2018, 2:1228–1229.

109 ARTHUR KOESTLER, „Egy halott Budapesten (1939)”, in KJA2 1987, 1532.

110 Részletesebben írtam erről: VERES András, „A tudat-osztálytudat-öntudat probléma alakulása József Attila értekező prózájában”, in „A lélek, a lét türelme”: *Tanulmányok József Attiláról*, szerk. VERES András, 267–285 (Budapest: Balassi Kiadó, 2017), 269–270, 280–285.

A hidegség, amire nemcsak Illyés bírálata céloz, hanem Fenyő Lászlóé, Füst Miláné meg Németh Lászlóé, ma nevelésesen hangzik József Attilával kapcsolatban – akkor nem hangzott úgy. Hiszen arra sem József Attila az első példa [...] hogy az elemien kitörő újdonságot a keresettséggel, modorossággal, sőt, kiagyaltsággal tévesztik össze. József Attilának a szenvedélye is annyira új volt, hogy hozzá kellett szokni. Elsősorban közvetlenül politikai verseiben, amelyeknek felépítését nem egyedül Illyés érezte anti-poétikusan ésszerűnek, sőt elméletinek.¹¹¹

Valójában nem vagy nem csak az újdonság iránti értetlenség számlájára írható a kortársak elmarasztaló ítélete. József Attila nem volt naiv költő, nagyon is tudatosan nézett szembe hivatásával és annak gyakorlati feladataival. Értekező életműve ismeretében látni lehet, hogy költészete az 1930-as években egy folyamatosan módosuló, de mindenkor gondosan megkonstruált elméleti alapra építkezett, amelynek létrehozása a költő egyik fő ambíciója és produkciója volt. Kortársai bizonyára érzékelték ebből valamit, noha nem tudtak róla, és persze az ő eljárása nem számíthatott megértésre, mert nem illett bele a költői alkotásfolyamatról vallott korabeli felfogásba.

A terápia hatására kibontakozó, a korábbi költői gyakorlatától merőben eltérő költészete is riasztóan hatott a szokatlan, olykor brutális lélektani és erkölcsi híradásával – még az őt elismerő olvasók körében is. A kitűnő kritikus, József Attila értő és megértő csodálója, a későbbi 1940-es összkiadás sajtó alá rendezője, a kommunista Bálint György a *Nagyon fáj* című kötetről írt bírálatában szükségesnek érezte megvédeni a költőt ön maga ellenében, és szelíd tapintattal előre- vagy inkább visszaterelni igyekezett a „közösségi” költészethez:

És mégis reméljük – a költő érdekében is –, hogy lírájának ez az irányzata, ez a nagy befelé nézés nem marad állandó. [...] A bűvár részéről megrázó és nagyjelentőségű teljesítmény, ha lemegy az óceán fenekére – de sem az ő, sem az emberiség szempontjából nem volna értelme, hogy végképp lenni is maradjon. Ismétlem, nem tartom sem kisiklásnak, sem „árulásnak”, hogy József Attila egy időre hátat fordított az emberi közösségnek. Nyilván tudta, miért kutatta lázas önkínzással „az ösztönöket idebent”. Az elfordulás és elvonulás korszaka néhány nagyszerű értéket teremtett és jótékonyan fokozta a költő belső érési folyamatát. De most majd ismét fel kell fedeznie a világot, az emberi kapcsolatokat, „a termelési erőket odakint”.¹¹²

E kötet készületlenül érte Gyarmati Fannit is. Naplójának 1937. január 18-ai bejegyzésében (miután Ignóus Pált ostorozta)¹¹³ így fakad ki ellene: „És a nyilatkozatok, hogy a legnagyobb élményt a József Attila új verskötete (*Nagyon fáj*) tette rá [ti. Ignóus Pálra]. Ez is csak olyan póz. Utálatos. Nem tehettem, mert azok a versek olyan *ész-versek* és olyan

111 VAS, *Nehéz szerelem...*, 793.

112 BÁLINT György, „József Attila: *Nagyon fáj* [1937]”, in KJA1 1987, 471.

113 Radnóti és felesége nagyon rossz véleménnyel volt a *Szép Szó* vezető embereiről, úgy vélték, kihasználják a beteg költőt. József Attila haláláért is őket tették felelőssé.

gabalyodott nagy részük, mint Attila »csevegése«. Egyszerűen: élvezhetetlenek egy pár kivétellel. A fenséges és mély lírai lélegzetet nem érzem belőlük.”¹¹⁴

Figyelemre méltó, hogy Fanni itt átveszi másoknak – a versek kiszámíthatóságát kifogásoló – érvelését. Az általa jelzett kivételek közé tartozik *A város peremén*, az 1937. december 13-ai bejegyzésében egyik kedvenceként említi.¹¹⁵ Mint arra már utaltam, a vers kilóg a kötetből (korábban is keletkezett), a többi vers tépett, zaklatott világgal szemben kiegyensúlyozott és harmonikus. Nyilván közelebb állt a Radnóti is jellemző, klasszicizálásra hajló ízléshez.

Valójában a *Szép Szó* körét is megdöbbenették a költő pszichoanalitikus ihletésű versei. Ezeket ugyanúgy a betegségével, mentális leépülésével magyarázták, mint József Attila egyre nagyobb „megbízhatatlanságát”. Óhatatlanul fölmerült a stigmatizálás veszélye is. S maga a költő is haszontalannak kezdte érezni magát, felvetődött benne, hogy társai talán mégsem értik meg eléggé. És lehetséges, hogy valóban így is volt.

Mindenesetre elgondolkodtató adat, hogy amikor a könyvtáros Kőhalmi Béla felkérte az újabb íronemzedék képviselőit, írják meg, hogy melyek voltak a legjelentősebb olvasmányélményeik, a *Szép Szó* köréből egyedül Gáspár Zoltán nevezte meg József Attilát a legfontosabb szerzők között – ez sem Ignóus Pálnak, sem Fejtő Ferencnek, sem Németh Andornak nem jutott eszébe.¹¹⁶

1936 végén meghalt Kosztolányi, ami különösen nagy csapást jelentett József Attila számára. Bár a két költő neveltetése, életútja és politikai nézetei távol álltak egymástól (a nemzedéki különbség is elválasztotta őket, mint azt éppen Kosztolányi idézett novellája hangsúlyozza), mégis baráti viszony alakult ki kettejük között. Figyelték, értékelték és szerették egymás műveit. Nemcsak a költői nyelvről vallott elképzeléseikben álltak közel egymáshoz, hanem kései korszakuk költői gyakorlata között is meglepően sok a hasonlóság, a kölcsönös átvétel.¹¹⁷ Kosztolányi volt az, aki József Attilát Baum-

114 RADNÓTI Miklósné GYARMATI, *Napló 1935–1946...*, 1:147. (Kiemelések tőlem – V. A.)

115 Uo. 252.

116 A válaszokat tartalmazó kötet *Az új könyvek könyve: 173 író, művész, tudós vallomása olvasmányairól* címmel az 1936-os év karácsonyi könyvvújdonságaként jelent meg. A kiadvány statisztikája szerint József Attilára mindössze öten hivatkoztak, ami az összesített listán a 32. helyhez volt elég. A kortárs magyar írók és költők közül Babits Mihályt harminchatan választották, Móricz Zsigmondot huszonhatan, Szabó Dezsőt huszonegyen, Kosztolányi Dezsőt húszan, Illyés Gyulát és Szabó Lőrincet pedig tizenegyen-tizenegyen. Vö. a kritikai kiadásban a *[Nem volt olyan]* kezdetű József Attila-szöveg jegyzetét: JAÖTC 2018, 2:1095–1096.

117 Vas István az elsők között figyelt fel a két költő kései költészetének kölcsönhatására: „Kosztolányi kedvence az ún. második nemzedékből József Attila volt, aki nemcsak Babitscsal helyezte magát hadiállapotba, hanem [...] azóta politikában is, poétikában is annyira eltért az útja a népiesektől. Hogy Kosztolányi a maga egészen másféle megújulásához ugyanannyira felhasználja József Attila verselési frissességét, mint Babits a magáéhoz Illyését, ezt akkor nem vettük tudomásul, részint azért, mert József Attila nyomai nem voltak olyan kirívóak Kosztolányi költészetében, mint Babitséban az Illyéséi [...] részint meg azért, mert József Attilát nemigen tekintettük úgy, mint akitől egy kiforrott, nagy költő technikát tanulhat – azt is csak kevesen vettük észre, hogy József Attila tanult Kosztolányitól. Csak ma, visszatekintve merem állítani, hogy életük legutolsó, legérettebb korszakában termékeny kölcsönhatásban voltak – aki nem hiszi, tegye egymás mellé egyfelől a *Külvárosi éj-t* és a *Hajnali részegség-et*, másfelől a *Számadás* és a *Hazám* szonettciklusát – pusztán a verskezelés szempontjából [...] A *Számadás-on*

garten-díjra javasolta, és nem rajta múlt, hogy nem kapta meg (csak posztumusz ítelték oda neki). Az idősebb költő nagyrabecsülése *hitelt érdemlően* igazolta József Attila előtt az élete értelmét adó *költői elsőségét*.¹¹⁸ Kosztolányi halála után nem volt senki, aki hasonlóképp jelentős támasza lehetett volna.¹¹⁹

Tehát nem az előtte megnyíló szereplehetőségek elmulasztása vezetett végső kudarcélményéhez, hanem az „érettségét” jelentő nagy, sőt rendkívüli szerep kivihetlensége. Ismételt csalódásai az eszményi közösség megtalálásában nemcsak gondolkodói pozícióját ásták alá, hanem a (kizárólagos) költői tevékenysége mögé képzelt mandátumát is. A pszichoanalitikus ihletettséggel átmenetileg azzal kecsgettette, hogy megoldást kínál a költői feladat fenyegető kiüresedésével szemben, ugyanakkor a végletekig fokozta elveszettség-érzetét.

A végjáték felől különösen szembeötlő, hogy a világmegváltás miként tűnik át költészetében az életképtelenség megvallásába, a rendkívüli szerep megvalósíthatatlansága a legközönségesebb létezőmód ellehetetlenülésébe:

Akárhogyan lesz, immár kész a leltár.
Éltem – és ebbe más is belehalt már.
(*Kész a leltár*, 1936)

És amikor költői identitása megkérdőjelezhetővé vált önmaga számára is, ez nem vezetett máshová, mint a szárszói sínekhez.

József Attila világának a közelségét érezni.” Lásd Vas István, *Miért vijjog a saskeselyű?*, 2 köt. (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981), 1:80–81.

118 Figyelemre méltó, hogy a Kozmutza Flórának írt búcsúlevelében Kosztolányi Dezsőt idézi, a *Számadás* egyik sorát: „Tudom, hogy szeretett, és tudta, hogy szeretem. A többi nem rajtunk múltott. »Aztán mit sírsz, ha sorsunk írva van már« – ezt Kosztolányi írta.” Lásd „József Attila – Kozmutza Flórának (Balatonszárszó, 1937. december 3.)”, in JÓZSEF Attila, *Levelezése...*, 595.

119 Az Ignótus Pálnak írt búcsúlevelében olvasható: „Bármit gondolnak rólam, ha szerencsésen, ha szerencsétlenül éltem, azt már akarva, nem akarva, vállalnom kell. Ki kell állnom a közönség elé – hogyan állhatna helyt másként egy lírikus? Hozzá kell azonban tennem, hogy nagy kétségeim vannak, vajon egyáltalán jó költő voltam-e?...” Lásd „József Attila – Ignótus Pálnak (Balatonszárszó, 1937. december 3.)”, in Uo.

Zolnai Béla kéziratok hagyatékáról

TÜSKÉS Gábor

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete, tudományos tanácsadó, osztályvezető
ORCID ID: 0000-0002-0177-1355

About the manuscript bequest of ZOLNAI Béla

Abstract | The manuscript bequest of the literary historian, Romanist and linguist ZOLNAI Béla (1890–1969) in the Department of Manuscripts of the Library and Information Centre of the Hungarian Academy of Sciences is a complex document in itself. It contains many discoveries not only in terms of the history of one field of research, but also in the history of several disciplines beyond. It shows the loss of erudition in a small way, which affected Hungarian literary studies including comparative literature in World War II and the decades that followed.

The study presents some unpublished manuscripts and groups of manuscripts in French and Hungarian from the literary and literary-historical part of the bequest, including Zolnai's diary, an autobiographically inspired novel entitled *Garázda Péter vallomásai* [The confessions of Garázda Péter] and an unpublished translation of BALZAC'S novel *Les Marana*. It examines voluminous international correspondence, the peer reviews of the manuscripts of the critical edition of MIKES Kelemen's (1690–1761) works, analyzes some professional studies, lectures, and book manuscripts, and presents a list of books from ZOLNAI'S library.

A systematic examination of the bequest may allow us to discover Zolnai as a writer and can enrich the image of the translator. It can significantly nuance the reputation of the formerly internationally known scholar, as a researcher of RÁKÓCZI Ferenc II (1676–1735) and MIKES Kelemen, university professor, editor of the journal entitled „Széphalom”, and cultural mediator. It may lead to a reconsideration of previous statements concerning the work of the scientist and can serve as a source for a better understanding of many events in twentieth-century microhistory. It may contribute to the expansion of the interpretative framework and to a revision of the canonization practice of Hungarian literature. At the same time, it may encourage a more accurate integration of this literature into international research.

Keywords | comparative literature, jansenism, diary, autobiographical novel, Honoré BALZAC

A tudósok kéziratok hagyatékának szakmai megítélésében napjainkban legalább két, egymástól alapvetően különböző álláspont érvényesül. Az egyik felfogás szerint a tudósi és kutatói életművek nyilvánosan közzétett része jótékonyan elfedi a műhelymunka nyersanyagait, melléktermékeit és használhatatlan maradványait, s az utóbbiakkal főleg foglalkozni. A másik elképzelés szerint, melyet én is képviselek, a kéziratok hagyatékok – bár a használhatóság szempontjából különböző értékűek – bepillantást engednek a „kulisszák mögé”: dokumentálják a meg- és feltalálás útjait, eszközeit és a problémamegoldás mechanizmusait, rávilágítanak félbemaradt vagy meg nem valósult kutatási tervek kudarcának okaira, jelzik a kétely és a kritika szerepét.¹ Felvilágosítást adnak a kutatómunka szerkezetéről, szerveződéseről és folyamatairól, máshonnan nem megismerhető részletek tudhatók meg belőlük a kutatói életrajzokról, habitusokról és az életművek keletkezéstörténetéről. Elősegítik az intézménytörténet, a tudományos közélet és a társadalmi közeg rejtett összetevőinek és viszonyának feltárását, hozzáférhetővé tehetnek a további kutatásban használható dokumentumokat. Forrásként szolgálnak a kutatási gyakorlat, stratégia és logisztika, valamint a szakmai kapcsolattörténet és rendszer feltérképezéséhez. Mindezzel hozzájárulhatnak rejtett gondolkodási struktúrák feltárásához, a tudományos kommunikáció történetéhez, átfogó tudományos folyamatok rekonstrukciójához, a szándékok és motivációk, az adott szakmai örökség egészének teljesebb megértéséhez.²

Ismeretes, hogy a tudósok kéziratok hagyatékának gyűjtése, rendezése és kutatása történetileg megelőzi az irodalmi hagyatékok archiválását, s az előbbieket tipológiájában részben eltér az utóbbiak műfajaitól és szövegtípusaitól.³ A levéltárakban és könyvtárak kéziratáraiban elhelyezett tudós hagyatékok jellegzetes dokumentumtípusai – többek között – a különféle formájú jegyzetek, a hivatali és magánlevelezés, a lektori vélemények, a testületek és intézmények működésére vonatkozó jegyzőkönyvek, a folyóiratok, könyvsorozatok szerkesztésével és az utazásokkal kapcsolatos iratok, a pályázati anyagok, az ajánlások, a könyv-, tanulmány- és előadás-kéziratok, a személyi iratok, a fényképek, a szakmai és társadalmi elismerés dokumentumai.⁴ A hagyatékok kutatásának vitatott módszertani kérdései közé tartozik, hogy a tudós életműveknek elválaszthatatlan részét vagy csupán melléktermékét alkotják-e a kéziratok dokumentumok; lehetséges-e ellensúlyozni a forrásoknak az archiválás során bekövetkező rész-

1 Marcel LEPPER, „Zettelwelt, Denklabor oder was Wissenschaftler hinterlassen: Eine Sichtung”, *Quarto* 33–34 (2011): 27–33. – Ez úton is köszönöm Körmendy Kinga, Madácsy Piroska, Simon Zsuzsanna, Mészáros Kálmán, Szász Géza, Tóth Zsombor és az MTA KIK Kézirattára munkatársainak kutatásban nyújtott segítségét, továbbá Korompay H. János, Babus Antal és Tüskés Anna kéziratához fűzött megjegyzéseit.

2 Carlos SPOERHASE, „Steffen Martus, Praxeologie der Literaturwissenschaft”, *Geschichte der Germanistik* 35–36 (2009): 89–96.

3 Paul RAABE, *Quellenkunde zur neueren deutschen Literaturgeschichte* (Stuttgart: Metzler, 1962); DOI: 10.1007/978-3-476-99219-2. Daniel SUTER, *Gelehrtenachlässe aus 550 Jahren: Begleitpublikation zur Ausstellung Sammeln, sichten, sichtbar machen: Gelehrtenachlässe aus 550 Jahren* (Basel: Universitätsbibliothek, 2010).

4 Lásd pl. FRÁTER Jánosné, *A Bolyai-gyűjtemény: K 22–K 30*, Az MTA Könyvtára Kézirattárána katalógusai 4 (Budapest: MTA Könyvtára, 1968); F. CSANAK Dóra, *Fülep Lajos kéziratok hagyatéka: Ms. 4552–Ms. 4609*, Az MTA Könyvtára Kézirattárána katalógusai 15 (Budapest: MTA Könyvtára, 1984).

leges vagy teljes dekontextualizációját; elválaszthatók-e a tudományos kommunikáció formái az egyéb kommunikációs formáktól, és ha igen, milyen kritériumok szerint? Az egy-egy hagyaték egészének feltárására irányuló módszeres kutatások jóval ritkábbak, és más szempontokat mérlegelnek, mint az egy-egy téma vagy probléma kapcsán releváns dokumentumokat kereső, célzott kutatások.

Külön problémát jelent a tudományos életműveket azok ún. „magjá”-ra redukáló szemlélet, a „mag” és a „melléktermék” közti határok kijelölése, a feltételezett „mű” és az ún. „melléktermékek” közti feszültség új felismeréseket inspiráló vagy akadályozó szerepe.⁵ Kérdés az is, mennyiben tekinthetők a „mű” részének a tudósok irodalmi, félirodalmi és irodalom alatti kísérletei. A hagyatékok vizsgálatában és az ott őrzött források felhasználásában gyakran figyelmen kívül maradnak a tudományos munka korabeli keretei, személyes és nyilvános eszközei, infrastrukturális, anyagi, tárgyi, intézményi és más feltételei, a rendszerezés egyéni formái és kontextusai, a dokumentumtípusok eltérő forrásértéke. Az ún. keret részét alkotják például az anyaggyűjtési, adatrögzítési, rendezési és megőrzési eljárások, a különféle olvasásmódok, kísérleti, értékelő és szemléltető módszerek, a saját forrásfeltárásból származó és a másodkézből merített ismeretek aránya, a megfigyelés, reflexió, analízis és szintézis formái és fokozatai. Nem elhanyagolható tényező a kéziratgyűjtemények különböző típusainak együttes figyelembevétele.⁶

Az alapvetően problémamegoldásra irányuló kutatási diskurzus szabályai az archíválási gyakorlatban gyakran ütköznek az utóéletet biztosító emlékezeti diskurzus előírásaival. Míg az előbbinek fő szempontja egy adott forráskorpusz relevanciája konkrét problémák megoldásában, az utóbbi szelektív mechanizmusok, befogadástörténeti és tudománypolitikai szempontok mentén, szimbolikus tényezőket is figyelembe véve működik; a kutatás „normál” üzemmódjának dokumentálása helyett rendszerint a kivételes teljesítményeket részesíti előnyben. A kétféle diskurzus konfliktusára már a problémaalkotás szintjén érdemes reflektálni. A hagyatékok archiválását és feldolgozását befolyásoló tényezők között számolni kell a hírnévvel és az ún. „Máté-effektus”-sal is. A tudósi hagyatékokat gondozó archívumoknak egyik fontos feladata lehet, hogy „szembemennek” az emlékezeti diskurzussal, és lehetővé teszik kudarcot vallott, végre nem hajtott kutatási tervek és csupán prognosztizált eredmények rekonstrukcióját, régi problémák és a megoldásukra tett kísérletek történetének feldolgozását. A hagyatékok így mással nem helyettesíthető, nélkülözhetetlen forrásai lesznek nemcsak a tudománytörténetnek, hanem elvezethetnek új problémákhoz és az ezek megoldását elősegítő új módszerek kidolgozásához is.

5 Rüdiger vom BRUCH, „Wissenschaft im Gehäuse: Vom Nutzen und Nachteil institutionengeschichtlicher Perspektiven”, *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte* 23, 1 (2000): 37–49. DOI: 10.1002/bewi.20000230106.

6 CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, „A kéziratgyűjtemények új típusai”, *Magyar Könyvszemle* 76 (1960): 196–201. Az archívumok elméletéhez vö. *Az archívumok elméletei* című tematikus számot: *Helikon* 60 (2014): 3.

A fenti megállapítások érvényességét igazolja az MTA Könyvtárának Kézirattárában őrzött történezhagyatékok módszeres számbavétele⁷ és a közgyűjtemények új szerzeményeiről szóló beszámoló.⁸ Ugyanezt támasztják alá a magyarországi tudósok levelezését és néhány kiemelkedő magyar irodalomtörténész kéziratosa hagyatékát vagy azok egy részét – gyakran további hagyatékok bevonásával – közzétevő és módszeresen feldolgozó újabb kutatások eredményei. Modellértékűek például a Magyarországi Tudósok Levelezése sorozat kötetei és az ezekre épülő feldolgozások,⁹ Dávidházi Péter Toldy Ferenc- és Korompay H. János Horváth János-monográfiája,¹⁰ a Farkas Gyulával kapcsolatos, nyolc magyarországi és külföldi archívum kéziratosa anyagából összeállított levél- és dokumentumgyűjtemény,¹¹ a Klaniczay Tibor és Hopp Lajos hagyatékára épülő kapcsolattörténeti tanulmányok,¹² Fülep Lajos levelezésének és Király István naplójának kiadása, kéziratosa hagyatékának feldolgozása.¹³ Az ilyen és ezekhez mérhető mélységű vizsgálatok tudománytörténeti jelentőségét, az egész szakma önreflexióját elmélyítő és megújulását elősegítő szerepét nehéz lenne túlbecsülni; azt kisebbíteni vagy relativizálni indokolatlan törekvés.¹⁴ A felsorolt munkák megkönnyítik

-
- 7 CSAPODI Csaba, „Történezhagyatékok a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában, I–III”, *Századok* 106 (1972): 1369–1389; 109 (1975): 669–682; 112 (1978): 251–270.
- 8 Lásd pl. SOMKUTI Gabriella, „Nagykönyvtáraink jelentősebb új szerzeményei”, *Magyar Könyvszemle* 88 (1972): 135–139; CSAPODI Csaba, „Az Akadémiai Könyvtár Kézirattárának gyarapodása 1964–1973”, *Magyar Tudomány* 81 (1974): 723–726; F. CSANAK Dóra, „Kéziratosa hagyatékok az Akadémiai Könyvtárban”, *Magyar Könyvszemle* 116 (2000): 331–339.
- 9 Lásd pl. TARNAI Andor, „Tudóslevelezések a XVII–XVIII. században”, in *A magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században*, szerk. ZOMBORI István, 118–126 (Szeged: SZTE BTK, 1984); SZELESTEI N. László, szerk., *Magyarországi tudósok levelezése a 18. században: Tanulmányok* (Budapest: SZENAL, 2006).
- 10 DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet* (Budapest: Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, 2004); KOROMPAY H. János, *A nemzeti klasszicizmus jegyében: Horváth János élete és hagyatéka* (Budapest: Universitas Kiadó, 2020).
- 11 FUTAKY István és KESZTYŰS Tibor, szerk., *A hazatérő Farkas Gyula: Írások, dokumentumok a kitagadott irodalomtudós életéről és műveiről* (Budapest: Universitas Kiadó, 2003).
- 12 TÓTH Zsombor, „Márton Gyula két kiadatlan levele Hopp Lajoshoz”, in *Emlékkönyv Márton Gyula születésének centenáriumára*, szerk. PÉNTEK János és CZÉGÉNYI Dóra, 85–97 (Kolozsvár: EMKE-EME, 2016); TÓTH Zsombor, „A Klaniczay-hagyomány határon innen és túl (1958–1992): Egy elfogult olvasat (vázlat)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 121 (2017): 733–745.
- 13 FÜLEP Lajos, *Levelezése, I–VI*, kiad. F. CSANAK Dóra, 6 köt. (Budapest: MTA Könyvtára–MTA Művészet-történeti Kutatóintézet, 1990–2004); KIRÁLY István, *Napló 1956–1989*, szerk. SOLTÉSZ Márton, kiad. és jegyz. KATONA Ferenc, SOLTÉSZ Márton és T. TÓTH Tünde, tan. BABUS Antal, közrem. AGÁRDI Péter, Tények és tanúk (Budapest: Magvető, 2017).
- 14 Vö. KESERŰ Bálint, „A szobánkba mindig be lehet jönni”, in *A reneszánsz reneszánsza: Beszélgetések Klaniczay Tiborról és a reneszánszkutatásról*, szerk. ÁCS Pál és SZÉKELY Júlia, Magyar történelmi emlékek: Interjúk, beszélgetések, 199–219 (Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021), 201. A kéziratosa hagyatékok mellett a személyes visszaemlékezéseknek, oral history-nak és a szakmai folklórnak is megvan a maga tudománytörténeti jelentősége, ezek értelmezése azonban csak egy másik tudományág, a történeti folklorisztika és a folklorisztikai elbeszéléskutatás módszereinek bevonásával együtt lehet eredményes. – Lásd továbbá: BARÁT József, szerk., *Irodalomtudós a kultúrharcban: Szauder József 1917–1975: Interjúk és vallomások Bíró Ferenc, Fried István, Ilia Mihály, Kabdebó Lóránt, Sárközy Péter, Széles Klára, Szörényi László, T. Erdélyi Ilona irodalomtörténészekkel* (Budapest: Kossuth Kiadó, 2019).

az adott életművek megértését és tárgyilagos elhelyezését, elősegítik lezárt és még folyamatban lévő vállalkozások előtörténetének nyomon követését, és kijelölnek elvégzendő feladatokat. Az irodalomtörténeti hagyatékok módszeres feldolgozásának jelentősége a kutatások előrelépése szempontjából megkérdőjelezhetetlen.

Zolnai Béla munkássága és kéziratok hagyatéka az újabb kutatások tükrében

Zolnai Béla a 20. századi magyar irodalomtudomány több szempontból is kivételes egyénisége. Bár elsősorban romanista volt, és az irodalomtudomány ún. „francia iskolájá”-nak irányvonalát követte, germanista képzettsége révén rálátása nyílt a német irodalomtudomány eredményeire, és ezeket is hasznosította kutatásaiban. Nyelvészeti és irodalomtudományi érdeklődése, az irodalmi és a nyelvészeti stílusvizsgálat módszereinek összekapcsolása révén különleges helyet foglalt el a nyelvészek és az irodalomtörténészek körében.¹⁵ Komparatistaként létrehozta a szegedi összehasonlító irodalomtudományi iskolát, és maradandó érdemeket szerzett a 17–18. századi francia–magyar irodalmi és művelődési kapcsolatok feltárása terén. Munkásságának tárgyilagos megítélését nehezítette, hogy külföldi publikációi Magyarországon többnyire ismeretlenek maradtak, irodalomtörténeti kutatásai nagyobbik részének eredményeit nem szintetizálta, a janzenizmussal kapcsolatos vizsgálatait összegző, 1944-ben megjelent könyve¹⁶ példányainak nagy része megsemmisült. Életművének megkülönböztetés nélküli besorolása a két világháború közti szellemi történeti irányzatba megtevesztő, és pontosításra szorul. Amikor Németh G. Béla 1969-ben nekrológban összegezte és értékelte Zolnai eredményeit, óvatosan úgy foglalt állást, a stíluskutatás terén végzett munkáját ma „fontosabbnak tartja a tudományos közvélemény” az irodalomtörténetinél.¹⁷ Az életmű különböző részeinek ilyen szembeállításra és egyoldalú értékelésre az azóta eltelt időszak irodalomtörténeti és nyelvészeti kutatásainak tükrében lényegében túlhaladottnak tekinthető.¹⁸

15 NÉMETH G. Béla, „Zolnai Béla: Nyelv és stílus”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 65 (1961): 92–96, 94, 96. Zolnai személyiségéhez lásd pl. Rónai Mihály András, „Zolnai Béla”, *Élet és Irodalom*, 1969. július 5., 5.

16 ZOLNAI Béla, *A janzenizmus kutatása Középeurópában*, Acta philosophica 4 (Kolozsvár: Universitas Francisco-Josephina, 1944). A könyv egyik megmaradt példányát a szerző Hopp Lajosnak dedikálta: „Hopp Lajosnak / meleg üdvözlettel / Zolnai Béla / 1960 aug. 9.” A példány magántulajdonban található.

17 NÉMETH G. Béla, „Zolnai Béla (1890–1969)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 73 (1969): 519–520. A nekrológ zárómondata fontos elvégzendő feladatra utal: „Tudománytörténeti összegzésekben, például a készülő kritikátörténetben jelentős hely kell hogy megillesse.” Néhány további, az életmű mindkét részének jelentőségét hangsúlyozó nekrológ: BARÓTI Dezső, „Zolnai Béla (1890–1969)”, *Irodalomtörténet* 51 (1969): 959–961; SZATHMÁRI István, „Utolsó búcsú Zolnai Bélától”, *Magyar Nyelv* 65 (1969): 382–384; MADÁCSY László, „Zolnai Béla (1890–1969)”, *Helikon* 15 (1969): 339; GÁLDI László, „Zolnai Béla (1890–1969)”, *Magyar Nyelvőr* 93 (1969): 410–412; GYERGYAI Albert, „Zolnai Béla (1890–1969)”, *Nagyvilág* 14, 8. sz. (1969): 1265.

18 Az életmű mindkét felének részleteit érte bírálat, ez azonban nem csökkenti az egész munkásság értékeit. Zolnai egyes nyelv- és stílustörténeti megállapításainak nem mindig elfogulatlan bírálatához lásd pl.: MARTINKÓ András, „Zolnai Béla: Nyelv és stílus”, *Magyar Nyelvőr* 82 (1958): 243–246; MÉSZÖLY Gedeon, „Tudakozzátok a írásokat!” *Magyar Nyelv* 67 (1971): 115–121.

Benkő László 1990-ben megjelent monográfiájában számba vette Zolnai kutatásainak elvi, módszerbeli alapjait, bemutatta és értékelte munkásságának fő területeit, és utalt az életmű vitatható vagy idejétmúlt tételeire. A tudós tudománytörténeti helyét – lényegében helytállóan – a szellemtörténet egyoldalúságot kerülő, „mérsékelt irányú”, „a szellem-, ill. eszmetörténet rugalmasabb, újszerűbb felfogását” követő, e felfogást a filológiai módszerrel ötvöző képviselői között jelölte ki.¹⁹ Az életrajzi adatok feldolgozása mellett²⁰ Benkő vázolta Zolnai személyiségjegyeit, ismertette egyetemi tanári, szerkesztői és dékáni működésének fontosabb eseményeit, és előadta akadémiai tagságának történetét. Kiemelte világirodalom-koncepcióját, mely ma is figyelmet érdemel: eszerint „a világirodalom nagy egységek és nagy különbözőségek összessége”; a nemzeti irodalom csak világirodalmi összefüggésben vizsgálható.²¹ Utalt műfordítói tevékenységére, szépírói ambíciójára és az egész életművet jellemző stílushumorra. Összeállította Zolnai nyomtatásban megjelent munkáinak, műfordításainak és a vele kapcsolatos szakirodalom első, korántsem teljes jegyzékét.²² Fontos megjegyezni, Benkő tudott Zolnai kéziratok hagyatékáról, de érdemben nem használta azt. Az 1990-es évek közepén Baróti Dezső és Fried István irányították a figyelmet Zolnai munkásságára.²³ Egybehangzó megállapításaik szerint Zolnai új irányt kezdeményezett a magyarországi komparatiztikában, amikor a nemzeti irodalmak és a világirodalom dialógusát, a belső fejlődés és az idegen áramlatok egymásra hatását, az európai iro-

19 BENKŐ László, *Zolnai Béla élete és munkássága (1890–1969)* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 47, 76.

20 Az életrajz részletes bemutatásának nélkülözhetetlen forrásai a hagyatékban: Zolnai Béla személyi iratai. 1906–1962. Autográf gépirat, gépiratos másolat, 63 db. 73 f. MTA KIK Ms. 4113/1–63; Zolnai Béla fényképalbumai. Eredeti felvételek, képeslapok, 6 db. Ms. 4149/22–23. – Ms. 4150/1–4; Zolnai Béla hagyatékában lévő fényképek, Eredeti felvétel ill. soksz. 1 db + 1 köt. Ms. 4150/7–8. A Zolnai-hagyaték MTA KIK Kézirattárában őrzött tételeire a kéziratok jelzetével hivatkozom.

21 BENKŐ, *Zolnai Béla...*, 46–48; vö. ZOLNAI Béla, „Az összehasonlító irodalomtörténet mai állásáról”, *Minerva* 2 (1923): 70–84; ZOLNAI Béla, „Világirodalom és nemzeti irodalom”, in *A világirodalom története: Első rész: Az ókor irodalma*, szerk. BORZÁK István, DOBROVITS Aladár és TRENCSENÝI-WALDAPFEL Imre, A művelődés könyvtára 17, 5–49 (Budapest: Új Idők Irodalmi Intézet Rt.–Singer és Wolfner, 1944); Zolnai tanári személyiségéhez lásd pl. SZÁNTÓ Károly, „Emléksorok Zolnai Béla életművéről, hatásáról”, *Magyar Nemzet*, 1985. szeptember 18., 6; Zolnai gondolkodásának „haladó voltáról” az 1970-es évek végén folytatott, az adott kort jellemző sajtóvita dokumentumai: SZÁNTÓ Károly, „Emlékek Radnóti egyetemi éveiről”, *Magyar Nemzet*, 1979. augusztus 7., 9; SZÜK László, „Zolnai Béla és József Attila”, *Magyar Nemzet*, 1979. augusztus 29., 9; RÓNAI Mihály András, „Haladó gondolkodás”, *Magyar Nemzet*, 1979. szeptember 12., 9; SZÜK László, DOLMÁNYOS István és R[ÓNAI]. M[ihály]. A[ndrás]., „Zolnai Béla és József Attila”, *Magyar Nemzet*, 1979. október 10., 9.

22 A jegyzék nem tartalmazza például a következő tételeket: Béla ZOLNAI, „Un écrivain français du XVIIIe siècle: le prince François II Rákóczi”, *Nouvelle Revue de Hongrie* 29 (1936): 132–139; ZOLNAI Béla, „Lyon, Párizs, Liège: Két irodalmi kongresszus margójára”, *Magyar Szemle* 37, 9. sz. (1939): 98–104. Vö. továbbá: Zolnai Béla műveinek bibliográfiája. 1948–1956. Autogr. 54 f. Ms. 4118/244. A Zolnai Béla által cédulákra írt bibliográfia 54 tételt tartalmaz, köztük előadásokat és sajtó alatt lévő munkákat is, esetenként rövid annotációval.

23 Dezső BARÓTI, „The First Szeged Workshop of Comparative Literature: Béla Zolnai and his school”, in *Celebrating Comparativism: Papers offered for György M. Vajda and István Fried*, ed. Katalin KÜRTÖSI és József PÁL, 7–10 (Szeged: JATE Press, 1994); FRIED István, „A magyar komparatiztika a két világháború között”, in *Az irodalomértés horizontjai: Párbeszéd irodalomtudományunk modern hagyományával*, szerk. KABDEBŐ Lóránt és KULCSÁR SZABÓ Ernő, 114–141 (Pécs: Janus Pannoniai Egyetemi Kiadó, 1995), 119–121.

dalmak összetartozását, irodalom és irodalomtudomány kölcsönhatását helyezte a kutatás középpontjába.

A nyomtatott munkák alapján Zolnai kutatói módszerének fő sajátosságai a széles körű tárgyi tudás, a többirányú érdeklődés, az összehasonlító szemlélet következetes alkalmazása és az egymástól látszólag távoli ismeretek közti összefüggések, párhuzamok felismerése iránti kifinomult érzék. Elsősorban pályája elején több ponton támadta az akadémikus irodalomszemlélet elmaradott vonásait. A stíluskutatás és nyelvészeti kiemelkedő művelőjeként ismételt hangoztatta, nyelvi, stilisztikai vizsgálat nélkül nem lehet teljes az irodalmi művek értelmezése. Szorgalmazta az irodalomtudomány és a nyelvtudomány együttműködését, miközben számos ösztönzést adott a nyelvészeti és az irodalomtörténeti stíluskutatásnak. E téren olyan kérdéseket is felvetett, melyekre máig nincs egyértelmű válasz.

Rákóczi- és Mikes-kutatásai alapvetően új szemléletet hoztak, máig megkerülhetetlenek, és inspirálóan hatnak. A halála óta eltelt több mint ötven évben alig jelent meg olyan irodalomtörténeti tanulmány a két 18. századi szerzőről, amelyben ne lenne érdemi hivatkozás Zolnai valamelyik vonatkozó tanulmányára. Rákóczival 1925–1959 között összesen tizenhárom tanulmányban és egy monográfiában, Mikessel 1916–1937 között öt tanulmányban foglalkozott.²⁴ Miközben megfosztotta alakjukat a 19. században rájuk rakódott nemzeti-romantikus vonásoktól, megkezdte művük beillesztését az európai irodalom- és eszmetörténet összefüggéseibe.²⁵ A régi magyar irodalom más szerzőivel is foglalkozott; 1938-as Zrínyi-tanulmánya például hivatkozási pont a legújabb Zrínyi-monográfiában.²⁶

Zolnai fedezte fel Rákóczi két művének addig ismeretlen kéziratát. Ő mutatta be elsőként a vallásos író és spirituális gondolkodó Rákóczit, miközben a rodostói könyvtár részleges rekonstrukciójával feltárta írásainak janzenista és más forrásait. Rákóczi-monográfiájában egyaránt érvényesülnek a filológia, az eszmetörténet, a művelődéstörténet és a társadalomlélektan szempontjai. Sürgette a teljes Mikes-kritikai kiadás megvalósítását;²⁷ tanulmányaiban számos új felismeréssel járult hozzá a *Törökországi levelek* és a Mikes-fordítások egy részének tárgytörténeti, műveltségi forrásai-

24 BENKŐ, Zolnai Béla..., 48, 50. Egyik, ma is legtöbbször hivatkozott Rákóczi-tanulmánya: ZOLNAI Béla, „Rákóczi bécsújhelyi olvasmányai”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 59 (1955): 288–295.

25 Vö. BENKŐ, Zolnai Béla..., 76.

26 ZOLNAI Béla, „Zrínyi világa”, *Magyar Szemle* 32 (1938): 191–200; BENE Sándor, *A harmadik szíren: Zrínyi Miklós költészete*, Osiris irodalomtörténet (Budapest: Osiris, 2021), 129, 532, 544. Egy Magyarországot bemutató, 1940-ben kiadott német nyelvű tanulmánygyűjteményben Zolnai írta a magyar irodalomról szóló fejezetet: Béla ZOLNAI, „Literatur” in *Ungarn: Das Antlitz einer Nation*, Hg. Zoltán BARANYAI, 623–654 (Budapest: Königlich Ungarische Universitäts-Druckerei, 1940).

27 MIKES Kelemen, *Összes művei*, kiad. HOPP Lajos, 6 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966–1988). A továbbiakban MKÖM és kötetszám. A megjelent kötetek: *Törökországi levelek és misszilis levelek*, MKÖM 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966); *Epistolák*, MKÖM 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967); *Mulatságos napok és más fordítások*, MKÖM 3 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970); *Az ifjak kalauza*, MKÖM 4 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974); *Catechismus formájára való közönséges oktatások*, MKÖM 5 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986); *Az idő jól eltöltésének módja és más keltezetlen fordítások*, MKÖM 6 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988). Itt: MKÖM 1, 347.

hoz, párhuzamaihoz, stílustörténeti sajátosságainak meghatározásához.²⁸ E kutatásokból nőttek ki a közép-európai janzenizmus jelenségeit és nemzetközi kapcsolathálózatát feltáró, ma is hivatkozott tanulmányai.²⁹ A janzenizmussal, Rákóczival és Mikessel kapcsolatos munkákban szerencsésen kapcsolódik össze a stílustörténeti, az eszmetörténeti és a filológiai módszer. Zolnai 1940-ben megjelent, 1993-ban hasonmásban újra kiadott *biedermeier*-könyvét Hörcher Ferenc legújabbban egy Szekfű Gyuláéval versengő, alternatív nemzeti identitásajánlatként értelmezte; a *biedermeier* mint korszellem Zolnai felfogásában Hörcher szerint lényegében a 19. század középső harmadában létezett (kis)polgári Magyarország (re)konstrukciójának tekinthető.³⁰

Zolnai Béla kéziratos hagyatéka és könyvtárának egy része halála évében, 1969-ben került a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárába. A hagyatékban őrzött kéziratos naplófüzetek publikálását csak halála után ötven évvel engedélyezte, ettől eltekintve a hagyaték szabadon kutatható volt. A hagyaték kivételes jelentőségére Csapodi Csaba már 1974-ben felhívta a figyelmet, amikor az még feldolgozatlan állapotban volt.³¹ A kéziratári cédulakatalógus alapján időközben elkészült a hagyaték tételes feldolgozása az MTA KIK online katalógusában, beleértve a levelezést. Az online katalógus lehetővé teszi a hagyaték korábban külön kezelt részeinek – kéziratok, könyvek, levelek, fényképek – az együttes áttekintését. A hagyatékban található néhány levél elszórt publikációjától eltekintve csak az utóbbi húsz-huszonöt évben mutatkozott nagyobb érdeklődés a hagyaték iránt. Madácsy Piroska és Miskolczy Ambrus szinte egy időben, 1998-ban tették közzé más források mellett a hagyaték bizonyos részeire, elsősorban a levelezésre támaszkodó első tanulmányaikat.³² Miskolczy történészként,

-
- 28 Zolnai a Mikes-kritikai kiadás első három kötetének volt irodalomtörténész lektora; a lektori jelentésekről lásd később. A kritikai kiadás I. kötetének tárgyi jegyzeteiben Hopp Lajos folyamatosan hivatkozza Zolnai Mikes-tanulmányait; felsorolásukat lásd MKÖM 1, 344. Gálos Rezső polémiájához Zolnai korai Mikes-képével kapcsolatban lásd GÁLOS Rezső, „Mikes Kelemen műveltségi forrásai I-II.”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 40 (1930): 17–33, 129–142, itt: 31, 141.
- 29 A MAMŰL „Pótlás”-ában a „janzenizmus” szócikk irodalomjegyzékében Zolnaitól mindössze egyetlen tétel található. BEREZC Ágnes, „Janzenizmus”, in *Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor*, 14 köt., szerk. KÖSZEGHY Péter (Budapest: Balassi, 2012), 13:385.
- 30 ZOLNAI Béla, *A magyar biedermeier* (Budapest: Franklin, 1940), hasonmás kiadása (Budapest: Holnap Kiadó, 1993); HÖRCHER Ferenc, „»Diadalmas polgáriság«: Zolnai Béla és a magyar biedermeier”, előadás: Magyar Művészeti Akadémia, 2018. február 13. Részben eltérő értelmezést ad VADERNA Gábor, „Biedermeier és szellemtörténet: Zolnai Béla és a magyar biedermeier”, in *Szerep és közeg: Medialitás a magyar kultúratudományok 20. századi történetében*, szerk. OLÁH Szabolcs, SIMON Attila és SZIRÁK Péter, 130–148 (Budapest: Ráció, 2006), 138–148.
- 31 „Az irodalomtörténész hagyatékok közül méreteinél és sokoldalúságánál fogva Zolnai Béla szegedi egyetemi tanára a legjelentősebb. (Még feldolgozatlan.)” CSAPODI, *Az Akadémiai Könyvtár Kézirat-tárának...*, 725. A hagyatékot Körmendy Kinga dolgozta fel az 1970-es évek végén, 1980-as évek elején. Körmendy Kinga levele Tüskés Gábornak 2022. január 14.
- 32 MADÁCSY Piroska, *L'esprit français autour de la revue Nyugat, 1925–1935: Échanges intellectuelles franco-hongroises au XXe siècle / Francia szellem a Nyugat körül (1925–1935): Tanulmányok a XX. századi magyar-francia értelmiségi találkozásokról* (Párizs–Lakitelek: Lettres Hongroises–Antológia, 1998); MISKOLCZY Ambrus, „»Mi a magyar?«: Nemzetkarakterológia és nemzeti mitológia válaszáján”, *Századok* 132 (1998): 1263–1304.

Madácsy komparatista nézőpontból kutatta a hagyatékot. Mindketten átfogó koncepció keretében vizsgálódtak: Madácsy a *Nyugat* folyóirat körül kialakult magyar–francia értelmiségi kapcsolathálózat, Miskolczi a két világháború közti ún. reformkonzervatív törekvések monografikus feldolgozásának részeként foglalkozott Zolnai hagyatékával.³³ Mindketten külön tanulmányokban is kifejtették kutatásaik Zolnait érintő tanulságait, illetőleg újraközölték könyvük vele kapcsolatos részleteit.³⁴

Miskolczi Ambrus a két világháború közti szellemtörténeti örökség egyik újrafelfedezőjeként és újraértelmezőjeként terjedelmes, eddig nem vagy alig vizsgált forrásanyagot dolgozott fel, melyben kiemelt helyet kapott Zolnai Béla kéziratosa és könyvhagyatéka. Saját kutatói munkamódszerét „tallózás”-nak nevezi, miközben tisztában van az elhamarkodott historiográfiai konstrukciók veszélyeivel, és elismeri előadásának „némi személyes elfogultság”-át.³⁵ Fő célja megismerni „a magyar polgár szellemi ellenállása”-nak a belső dinamikáját az adott időszakban. Monográfiájából és tanulmányaiból kirajzolódik Zolnai gondolkodói, világmépi és lelki alakulástörténete, tudói egyéniségének és emberi habitusának változása. Miskolczi a „reformkonzervatív értelmiségi csoport” egyik „kimagasló alakjára”-nak, a „magyar metapolitika” Eckhardt Sándor mellett „legszorgosabb filológus”-ának nevezi Zolnait.³⁶ A reformkonzervatívok közül szerinte ők ketten voltak azok, akik „integritásukat következetesen meg tudták őrizni az éppen aktuális rendszerváltozások során”.³⁷ A monográfus érdemeit némileg csökkenti, hogy nem mindenütt alkalmaz egyenlő mércét a tárgyalt szerzőkkel szemben; helyenként nem teljesen megalapozott szembeállításokkal, kijelentésekkel és hipotézisekkel dolgozik.³⁸

Zolnai kéziratosa hagyatékát és könyvtárát Miskolczi „kiszáritott vagy inkább csak kiszáradásra ítélt forrásvidékhez” hasonlítja.³⁹ A hagyatékban megtalálta Zolnai „Művészet és szellemtörténet” című tanulmánykötetének kiadatlan kéziratát,⁴⁰ száz gépelt

33 MISKOLCZY Ambrus, *Szellem és nemzet: Babits Mihály, Szekfű Gyula, Eckhardt Sándor és Zolnai Béla világról*, Mythologica (Budapest: Napvilág, 2001); MADÁCSY, *L'esprit français...*

34 MISKOLCZY Ambrus, „Eltűnt akadémikusok nyomában: Zolnai Béla és a magyar stílus”, *Magyar Tudomány* 106 (1999): 968–976; MISKOLCZY Ambrus, „Három magyar hungarológus”, *Hungarológia* 2, 1–2. sz. (2000): 79–98; MISKOLCZY Ambrus, „Filológia, szellemtörténet, történelem: Zolnai Béla (1890–1969) emlékezete”, *Holmi* 15 (2004): 927–935; MADÁCSY Piroska, „Zolnai Béla francia kapcsolataihoz”, in *Tanári példaképeink voltak: Hommage à Grezsa Ferenc és Kiss Ferenc*, szerk. MADÁCSY Piroska és BENE Kálmán, 55–67 (Lakitelek: Antológia, 2002); MISKOLCZY Ambrus, „Egy magyar »összekötő«, Zolnai Béla (1890–1969)” [1998], in MISKOLCZY Ambrus, *Magyar szellem európai vonzáskörben: Írói világmépek változásai (XIX–XX. század): Komparatiztikai tanulmányok*, 129–152 (Szeged: Madách Imre Társaság, 2014); MISKOLCZY Ambrus, „»A mi regényünk: keletiek nyugaton...«: 125 éve született Zolnai Béla, a tudóstanárné és kultúrdiplomata (1890–1969)”, *Hitel* 27, 12. sz. (2015): 88–114.

35 MISKOLCZY, *Szellem és nemzet...*, 13, 18–19, 25.

36 Uo., 7, 9.

37 Uo., 24.

38 Vö. ERŐS Vilmos, „Magyar szellemtörténet: Miskolczi Ambrus: *Szellem és nemzet*”, *Aetas* 17 (2002): 294–297.

39 MISKOLCZY, *Szellem és nemzet...*, 24.

40 Ms. 4134/1. MISKOLCZY, *Szellem és nemzet...*, 165. A 28. jegyzet szerint „A mű kiadása folyamatban.” A kézirat megjelenéséről nincs tudomásom.

oldalnál hosszabb, ugyancsak kéziratban maradt válaszát Martinkó András 1958-as recenziójára,⁴¹ naplófüzeteit és „Garázda Péter vallomásai” című, önéletrajzi ihletésű regényének befejezetlen kéziratát. Alapos elemzés nélkül az utóbbiról úgy véli, Zolnai „nem [...] volt jó regényíró”, „ahhoz igazán nem volt elég nagy író, hogy igazán autonóm regényalakot teremtsen”, „[a] regényhős erősen papirosfigura, akinek gesztusai- ban és monológjaiban ott kísért, amit alkotója tudós értekezéseiben oly nagyszerűen érzékeltet.”⁴² Másutt ugyanerről a kérdésről így nyilatkozik: „írói kísérletei számalma- sak”, „önéletrajzi regénye bizony gyengére sikerült,” „de lehet még nagy naplóíró, ha zárolt naplója majd felszabadul a kutatási tilalom alól.”⁴³ Miskolczy a levelezés bevoná- sával bemutatja és értelmezi a Zolnai Béla és apja között a nyelvi purizmus és az ide- gen szavak megítélése körül részben a nyilvánosság előtt kibontakozott vitát,⁴⁴ és jelzi Zolnai faji kérdésben elfoglalt álláspontjának módosulását a magánlevelezés, a napló- bejegyzések és a publicisztikai írások alapján.⁴⁵ Rendszeresen idéz a Zolnaihoz és az ál- tala írt levelekből, ami jelzi, Zolnai leveleinek többségét más és nagyrészt másutt őrzött hagyatékokból kell majd összegyűjteni.⁴⁶

Külön fejezetben idézi és értékeli a Zolnai-könyvtár néhány kötetében található lapszéli megjegyzéseket, aláhúzásokat. Az e szempontból megvizsgált művek Eckhardt Sándor *A francia szellem* (1938), Prohászka Lajos *A vándor és a bujdosó* (1936), a Szekfű Gyula által szerkesztett *Mi a magyar?* (1939) és Szekfű *Három nemzedéke* 1940-es kiadá- sának az MTA KIK állományában őrzött példányai. A lapszéli megjegyzések alapján megállapítja, Zolnai kritikával olvasott, „nem kímélte sem az írókat, sem a kort, és [...] sa- ját magát sem”.⁴⁷ A kommentárok tanúsítják Eckhardt könyvének intellektuális feldol- gozását, egyben megmutatják Zolnai és Szekfű nézetkülönbségét a liberalizmus meg- ítélésében. Érzékeltetik Zolnai *Mi a magyar?* című kötetben megjelent tanulmányának keletkezési körülményeit, és jelzik a széljegyzetek írójának határozott Hitler- és náciel- lenességét.⁴⁸ Miskolczy felfigyel a könyvekbe beragasztott újságkivágatokra is, és rész- ben a hagyatékból található újságkivágások alapján Zolnainak több olyan cikkét, pub- licisztikai írását idézi, amelyek nem találhatók meg Benkő László jegyzékében.⁴⁹

41 Ms. 4133/1. Zolnai Béla „Nyelv és stílus” című kéziratának részleteit idézi és elemzi: MISKOLCZY, *Szellem és nemzet...*, 171–177.

42 Uo., 43–44.

43 Uo., 927, 934.

44 Uo., 178–184.

45 Uo., 182, 213–216.

46 Uo., 90, 54. jegyzet. Így például a Pintér Jenőhöz írt levelek az OSZK Levelestárában, a Szekfű Gyulához írottak az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár Kézirattárában találhatóak. Az utóbbi gyűjteményben meg kellene keresni a Zolnai egyetemi tanári kinevezésére és nyugdíjazására vonatkozó dokumentu- mokat.

47 MISKOLCZY, *Szellem és nemzet...*, 232.

48 Uo., 48–66, 149–151, 163–165. Zolnai Szekfű Gyula *Forradalom után* (1947) című könyvébe írt, Szekfű magatartását bíráló megjegyzéseihez lásd uo., 222.

49 Így pl. Uo. 213, 25. jegyzet; 215, 28. jegyzet; 216, 31. jegyzet; 217, 32. jegyzet; 218, 33. jegyzet; 221, 44. jegy- zet; 231, 74. jegyzet; 236, 92. és 97. jegyzet.

Miskolczi Ambrustól eltérően Madácsy Piroska elsősorban a hagyatékban található levelekre összpontosított. Miután korábban részleteket közölt Zolnai és 1937-ben a *Törökországi levelek* francia forrásaiból doktorált tanítványa, Madácsy László levelezéséből,⁵⁰ az említett monográfiában külön fejezetben foglalkozik Zolnaival, és felhívja a figyelmet a Zolnai-hagyatékra a Szegedi Egyetem története szempontjából fontos dokumentumaira, a *Széphalom* című folyóirat körüli levelezés jelentőségére, a Thiennemann-levelek feltűnően nagy számára és Zolnai magánleveleinek „Mikes-szerű” stílusára.⁵¹ Zolnai levelezését egy helyütt – némi túlzással – „Kazinczy mércéjű és menyiségű”-nek mondja.⁵² Hasonmásban közli Zolnai 1925-ben írt kézírásos curriculum vitae-jét, Madácsy László 1931-ben mesterének címzett levelét, a *Société de la Nouvelle Revue de Hongrie* 1932-ben Zolnaihoz írt felkérő levelét a címzett válaszfogalmazmányával együtt és François Gachot 1941-ben kelt levelét Zolnaihoz.⁵³ Zolnai és Madácsy László levelezése különösen Zolnai utolsó évei vonatkozásában tanulságos. Madácsy Piroska ugyanitt idéz Móra Ferenc és Reményik Sándor Zolnaihoz írt leveleiből; kitér Radnóti Miklós és Zolnai kapcsolatára.⁵⁴ A levelek szövegközlése a kötetben és másutt nem kritikai igényű, némely utalás magyarázata a jegyzetekben hiányos.⁵⁵ Madácsy részletesen foglalkozik Aurélien Sauvageot, 1923–1931 között az Eötvös-Collegium tanára és Zolnai barátsággá alakult kapcsolatával, idézi Sauvageot visszemlékezésének Zolnaira vonatkozó részét. Utal Sauvageot Zolnaihoz írt leveleire, felsorolja a Sauvageot-hagyatékban található hét dedikált Zolnai-munkát az 1932–1957 közti időből, és közli az ajánlások szövegét.⁵⁶

Madácsy 2002-ben megjelent tanulmánya Zolnai francia kapcsolatait állítja a középpontba, és tovább gazdagítja a levelezésről korábban rajzolt képet. Összegző megállapítása szerint „[a] dokumentumok, levelek gazdagsága, hatalmas anyaga szinte feldolgozhatatlan, meglehetősen nehéz feladat elé állítja a kutatót. [...] Csak a francia nyelvű levelezés feltárása is megoldhatatlan problémának látszik.”⁵⁷ A levelezés alapján Madácsy az 1925–1935 közötti éveket látja „a legaktívabb időszak”-nak, a központi figu-

50 MADÁCSY PIROSKA, „»Tartsatok meg emlékezetekben!« Zolnai Béla születésének centenáriumán: Madácsy László és Zolnai Béla levelezéséből”, *Juss* 3, 2. sz. (1990): 120–128;

51 MADÁCSY, *L'esprit français...*, 345–365.

52 Uo., 349.

53 Uo., 356–365. Lásd továbbá MADÁCSY PIROSKA, vál., szerk., kiad., *Hommage à Madácsy László (1907–1983): Tudománytörténeti adalékok Szeged irodalmi és művelődési hagyományaihoz* (Szeged: SZEK Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2007), 21–67.

54 MADÁCSY, *L'esprit français...*, 349–351.

55 Így például Madácsy László 1964. január 27-én kelt, Zolnaihoz írt soraiban így reflektál a címzett korábbi levelére: „Igazad van! A Clérambault kimaradt a cikkből, egy Z. B. tanítványnak jobban kellett volna vigyáznia!” A jegyzet Louis Nicolas Clérambault 17. századi francia zeneszerzőre utal, Zolnai azonban minden valószínűség szerint Romain Rolland azonos című, 1920-ban megjelent, Benedek Marcell által magyarra fordított regényének említését hiányolta Madácsy cikkében. MADÁCSY, *L'esprit français...*, 362. Rolland regényét Zolnai szerepelteti „Garázda Péter vallomásai” című, alább tárgyalandó önéletrajzi ihletésű regényében is. Ms. 4138/1 IV, 19–20.

56 MADÁCSY, *L'esprit français...*, 65–67, 276–278, 346–349. Vö. Aurélien SAUVAGEOT, *Magyarországi életutam*, ford. VÁRADY-BRENNER MÁRIA, tan. BAJOMI LÁZÁR ENDRE (Budapest, Európa, 1988), 20, 58–59.

57 MADÁCSY, „Zolnai Béla francia kapcsolataihoz...”, 56.

rák szerinte – mások mellett – Sauvageot és a neves komparatista, romanista Paul Van Tieghem. Magyar fordításban idéz Sauvageot leveleiből, számba veszi Van Tieghem 1938–1948 között Zolnaihoz írt leveleit, ismerteti azok tartalmát, egy részüket teljes terjedelemben közli magyar fordításban. Az 1938. május 11-ei levelet hasonmásban is publikálja.⁵⁸ A levelek témája többek között Van Tieghem és az ugyancsak komparatista Fernand Baldensperger 1931-es budapesti látogatása, Zolnai tervezett előadása az 1939-ben Lyonban rendezett irodalomtörténeti kongresszuson, és más szakmai kérdések. Madácsy rámutat, a levelek tanúsága szerint Van Tieghem egyenrangú tudósként tekintett Zolnaira, kapcsolatuk túlélte a II. világháborút.⁵⁹

Utolsó, 2015-ös dolgozatában Madácsy Piroska összegzi korábbi könyvének és tanulmányainak Zolnaival kapcsolatos részeit, és rámutat a tudós szerepére a Klebelsberg Kunó nevéhez fűződő kultúrpolitikai koncepció megvalósításában.⁶⁰ Új forrásokat is felhasznál, és idéz a levelezésből, köztük például József Attila, Szerb Antal, Sík Sándor és Szabó Lőrinc Zolnai Bélához intézett, más összefüggésben korábban részben már közreadott leveleit. Az irodalomtörténészek közül Horváth János, Keresztury Dezső, Thienemann Tivadar és Gyergyai Albert leveleiből idéz, miközben röviden kontextualizálja azok tartalmát. Teljes terjedelemben közli a hagyatékából a saját lakásában éveken át társbérletbe kényszerített Zolnai Béla 1957 után keletkezett kérvényét Budapest Tanácsához lakásügye megoldása érdekében, és közreadja Zolnai 1962. október 27-én kelt, ismételt pszichiátriai kezelését tanúsító klinikai zárójelentésének szövegét.

Az áttekintés alapján megállapíthatóak Zolnai Béla kéziratok hagyatékának fő sajátosságai, melyek a következők:

- a kiadatlan irodalmi munkák és önéletrajzi feljegyzések nagyarányú jelenléte;
- a félbemaradt könyv- és tanulmánykéziratok viszonylag nagy száma;
- a szokatlanul nagy terjedelmű levelezés, azon belül a külföldi kollégák leveleinek kiemelkedő jelentősége;
- a könyvtár köteteinek egy részében található kéziratok bejegyzések rendszeres jelenléte és magas forrásértéke;
- a hagyaték különböző részeinek és dokumentumtípusainak szoros kapcsolata egymással és az életmű megjelent részével.

Mindez kellőképpen indokolja a hagyaték egészének módszeres feltárását, komplex vizsgálatát és minél nagyobb részének közzétételét. A továbbiakban megkísérlek be-

58 Uo., 60–65. Van Tieghem 1941-ben megjelent világirodalom-történetéről Zolnai recenziót írt. ZOLNAI Béla, „Van Tieghem világirodalom-története”, *Széphalom* 13 (1943): 73–75.

59 A *Széphalom* 1931-ben recenziót közölt a Baldensperger tiszteletére kiadott tanulmánykötetről: O. E. [OSZTOJICS Eugénia], „Mélanges d’histoire générale et comparée offerts à Fernand Baldensperger”, *Széphalom* 5 (1931): 148. Az 1939-ben Lyonban rendezett irodalomtörténeti kongresszusról írt beszámolójában Zolnai megemlíti, Baldensperger a korábbi „budapesti kongresszust fölényes eleganciával dirigálta”; az ő távolléte miatt a lyoni kongresszus „szellemi vezérlete Paul Van Tieghemre hárult”. ZOLNAI, „Lyon, Párizs, Liège...”, 98. Baldensperger, Van Tieghem és Lebègue az 1939–1943 között kiadott, Debrecenben szerkesztett *Helicon* című komparatiztikai folyóirat szerzői között voltak. 1946-ban Van Tieghem felkérte Zolnait a Sorbonne-on rendezendő nemzetközi irodalomtörténeti kongresszuson tartandó előadásra, melyre azonban nem került sor.

60 MADÁCSY, „»A mi regényünk...«”.

mutatni néhány fontosabbnak tűnő kéziratot és kéziratcsoportot a hagyaték irodalmi és irodalomtörténeti vonatkozású részéből abban a reményben, hogy kellően megalapozott intézményi és kutatói összefogással, összehangolt munkával mielőbb lehetőség lesz elvégezni az említett feladatokat.

Naplójegyzetek

A hagyaték legkevésbé ismert, csupán alkalmyszerűen említett,⁶¹ de részleteiben nem kutatott részét alkotják Zolnai Béla naplójegyzetei. A hagyatékban jelenleg összesen tizenhárom füzet található az 1912–1922 és az 1944–1948 közti időszakból. A fennmaradt feljegyzések összességükben harminchét évet fognak át, beleértve az első világháborút és a második világháború utolsó két évét. Az első hat fennmaradt füzet azonos méretű, nyolcadrét formátumú, fekete borítójú notesz, a későbbiek változó méretűek. Egy esetben a feljegyzések nem noteszben vagy füzetben, hanem kitépelt noteszlapokon találhatóak. Az első hét füzetet az első kivételével Zolnai folyamatosan sorszámozta. Innen tudható, hogy a sorozatnak ez a része hiányos: a II. számú füzet nincs meg a hagyatékban. Az [I.] füzet címlapján fent mottó: „Ki itt belépsz, hagyj föl minden erénnyel.”⁶² Alatta: „Jegyzetek”, utána utólag pirossal beírva: „Paris, München, Budapest, Berlin”, utána utólag zölddel beírva: „1912. máj. 23–1913. febr. 23.”, alatta: „1912. máj. 28. Zolnai Béla”.⁶³

Zolnai általában csupán a lapok egyik oldalára, jól olvashatóan írt. Ez alól kivétel az 1944–1948 közötti bejegyzéseket tartalmazó utolsó, negyedréte alakú füzet, melynek először a páratlan oldalait írta tele, majd a füzet elejére lapozva a páros oldalakon folytatta az írást. Itt az íráskép is romlott az első időszak egyenletes írásképéhez viszonyítva. A füzetek a következő időszakok bejegyzéseit tartalmazzák:

61 BENKŐ, *Zolnai Béla...*, 67; MISKOLCZY, *Szellem és nemzet...*, 92.

62 Dante-parafraízis, utalás a Pokol kapuja feliratának Arany János fordításában (1878) szállóigévé vált utolsó sorára, amelyet Babits Mihály is átvett: Dante ALIGHIERI, *Isteni Színjáték. Pokol*, III, 9. Zolnai a szállóige utolsó szavát (*remény*) cseréli *erényre*, utalva a feljegyzések némely morális vonatkozására.

63 A címlapon az aláírás alá Zolnai beírta addigi életének fontosabb dátumait és helyszíneit:

„1890. III. 10.	Székesfehérvár
1894–1906	Budapest
	II. ker. főgimn. Gyakorló főgimn. (III–VI.)
1906–1908	Kolozsvár
	Graz. Eötvös-Coll. Phil. verseny
1908–1912	Budapest
	1909 Stockholm, Halle Dresden
	1911 München, Genève
	1912 Paris
1912/1913	Berlin
	Almádi
1913–	Budapest
	1914 München”

Kézirattári jelzet	Autográf sorszám	Felölelt időtartam	Megjegyzés
Ms. 4137/26	[I.]	1912. máj. 23.- 1913. febr. 23.	
Ms. 4137/27	III.	1913. nov. 13.- 1914. aug. 30.	A címlapon: „Jegyzetek III. Budapest, München, Almádi. 1913. nov. 13.-1914. aug. 30. Budapest, 1913. nov. 12. Zolnai Béla”.
Ms. 4137/28	IV.	1914. aug. 30.- 1915. júl. 14.	
Ms. 4137/29	V.	1915. júl. 14.- 1918. okt. 29.	
Ms. 4137/30	VI.	1918. okt. 30.- 1919. dec. 31.	
Ms. 4137/31	VII.	1920. jan. 1.- 1920. dec. 24.	
Ms. 4137/32	-	1922. nov. 1.- 1922. nov. 13	A füzet jórészt üres.
Ms. 4137/33	-	1944. ápr. 19.- 1944. okt. 12.	A címlapon: „Adatok a Garázda Péter regényhez. Történelmi följegyzések. Halálom után 50 évvel publikálható.”
Ms. 4137/34	-	1944. okt. 12.- 1944. okt. 27.	A belső borítón: „Történelmi följegyzések. Halálom után 50 évvel közölhető.”
Ms. 4137/35	-	1944. okt. 28.- 1944. dec. 6.	
Ms. 4137/36	-	1944. dec. 6.- 1944. dec. 15.	
Ms. 4137/37	-	1944. dec. 15.- 1944. dec. 22.	
Ms. 4137/38	-	1944. dec. 22.- 1948. febr. 25.	Az előzékoldalon: „Zolnai Béla Kossuth u. 5. Kolozsvár 1944. dec. 22. Halálom után 50 évvel publikálható.”

Az áttekintés jelzi, 1912. május 23-ától 1920. december 24-éig Zolnai folyamatosan írta naplófeljegyzéseit. Mivel az időben következő, az 1922. november első felében írt feljegyzéseket tartalmazó, jórészt üres füzetben nincs sorszám, nem lehet eldönteni, hogy 1921-ben megszakadtak-e a feljegyzések, vagy az ez év anyagát tartalmazó füzet hi-

ányzik. 1922. november közepétől 1944. április közepéig nincsenek naplófeljegyzések a hagyatékban; a további füzetekben sincs sorszámozás, így nem eldönthető, készültek-e feljegyzések ebben a több mint húsz éves időszakban. A következő fennmaradt feljegyzéscsoport 1944. április 19-én, Magyarország német megszállása után pontosan egy hónappal indul. E füzet címlapján jelenik meg először az „Adatok a Garázda Péter regényhez. Történelmi följegyzések” megjegyzés és az esetleges közzététel később kétszer megismételt korlátozása: „Halálom után 50 évvel publikálható”. Az utóbbi megjegyzés mutatja, legkésőbb 1944-ben Zolnai maga is gondolt naplója jövőbeli közzétételére. Az [I.] és a III. füzet címlapjára, továbbá az utolsó füzet előzőkoldalára Zolnai beírta a nevét, az utóbbi esetben kolozsvári lakcímét is rögzítette.

Naplófeljegyzéseit Zolnai mindig pontosan keltezte; a füzetek egy részében az üresen hagyott páros lapok tetejére utólag beírta a helyszínt is. A kezdetben meglehetősen rövid, többnyire címszószerű bejegyzéseket egy idő után egyre hosszabb és részletesebb feljegyzések követik. Háromszor fordul elő, hogy a füzet betelt egy nap bejegyzései közben, és az új füzet ugyanazzal a dátummal folytatódik. A feljegyzések jellege és tartalma rendkívül változatos. Nagy helyet foglalnak el a magánélet legkülönfélébb eseményei és intim részletei, a rokon, szerelmi, baráti és szakmai kapcsolatok, találkozások leírásai, az egyetemi élet, a tanulmányutak és a két világháború történései. Az első világháború előtt, alatt és után ismétlődő témák az egyetemi élet, a katonai behívótól való félelem, a háborús nélkülölések, a fordítói és a tudományos munka, valamint a szakmai közélet tapasztalatai. Rendszeresen megjelennek Zolnai olvasmányélményei, kutatói ötletei, tervei, személyes véleményei, önreflexiói. Néhány idézet az utóbbi témákkal kapcsolatos bejegyzésekből, melyek érzékeltetik sajátos stílusát, metsző iróniáját is:

Berlin, 1912. okt. 19. szombat: „Össze lehetne állítani egy érdekes gyűjteményt magyar írók szerelmi leveleiből és naplóiból. Essai gyűjtemény: könyvek sorsa. Végigkísérni pl. Mikes leveleskönyvének történetét, mit láttak benne egyes korok, míg végül az irodalmi halottak filológus bonckamrájába került.”⁶⁴

Berlin, 1912. okt. 21. hétfő: „A magyar *Simplicissimus*.”⁶⁵

Berlin, 1912. nov. 7. csütörtök: „Betz [Louis-Paul Betz] mintájára lehetne csinálni: Ungarn u[nd] die Weltliteratur. Eine Bibliographie zur ung[arischen]. Lit[eratur].”⁶⁶

Berlin, 1912. dec. 5. csütörtök: „Könyv a német keretes elbeszélésről vagy hogy készülnek Gragger cikkei. Heinrich cinizmusa: Gyulai esztétikai ismereteit és nézeteit legnagyobbbrészt a Bud[apesti]. Szemle cikkeiből és az O[lcsó] K[önyvtár]. füzeteiből merítette.”⁶⁷

Budapest, 1914. márc. 30. hétfő [Szekfű Gyula Rákóczi-könyvének akadémiai vitájáról]: „Du. B.J. eljön értem, együtt az Akadémiában. Ballagi szalonképtelen dühöngé-

64 Ms. 4137/26.

65 Uo.

66 Uo. Vö. Louis-P. BETZ, *La littérature comparée: Essai bibliographique*, éd. Fernand BALDENSPERGER (Strasbourg: Carl J. Trübner, 1904).

67 Ms. 4137/26.

se. Heinrich vakarózik és a nyers igazságot bátran kimondja. Riedl kedves és tiszteletreméltó. Most láttam először, hogy ő nagy ember. Több lelki finomság van benne, mint száz Ballagi zsidóban. [...] Pintér, Horváth János (ő stilizálta és simította a k[öny]vet, Weber (annyit hurrogott Ballagira, hogy úgy kellett lefogni). Császár izgatottan néz körül, mikor Szekfű mellett tapsolnak. Odi profanum vulgus, már Rákóczit is ajkára vette a tömeg. Kenyér kell nekik és pálinka, nem akadémiai kiadvány. Impozáns volt az öregek fölállása. (Riedl is fölállt, mert nem jól hall, Heinrich egy gesztussal leintette.) Szekfű híres ember. A könyve csak használ a Rákóczi-hagyományok: az emberek újra foglalkoznak vele. Boldog vagyok, hogy végignézhettem ezt az ülést. Szegény Riedl, őt támadták, le is mondott, pedig örülhet az országnak, ahol ilyenek a hazaárulók. [...], levél Szekfűnek, ismeretlenül bár. Éjféli.⁶⁸

Budapest, 1914. márc. 31. kedd [az előző téma folytatása]: „Szégyenletes és naiv dolog, hogy még egyetemi tanárok is a tömeggel ordítanak. Dézsi gerinctelen. Márki egy klerikális lovag, ki Szekfűben az ő Rákóczi k[öny]vének elhomályosítóját üldözi. Hiúság és erotikum az élet.”⁶⁹

1917. nov. 15. [Mikes Kelemen gyakori említését követően]: „Thini [Thienemann Tivadar] nálam, olvassa Mikesemet és a fordítást [Jean Christophe], közben én virslit forralok.”⁷⁰

1944. okt. 27. [a füzet végén]: „1944 a legnagyobb magyar Mohács éve, amelyből nincs föltámadás. Finita Ungheria.”⁷¹

1948. febr. 14. szombat: „Olvasom Garázda II-t. Igen érdekes.”⁷²

A példák jelzik, Zolnai éles megfigyelő és kritikus szellem volt, már fiatalon határozott nézeteket képviselt, és szubjektív hangon, eredeti módon fejtette ki véleményét. Szekfű Rákóczi-könyvének akadémiai vitáját felidézve szemléletesen ábrázolja a különböző nézetek és temperamentumok összecsapását. A bejegyzések messze túlmutatnak a magánélet és a szakmai közélet eseményein, és folyamatosan reflektálják a 20. századi magyar történelem mozgalmas időszakait, a korszak eszmei, politikai tenden-

68 Ms. 4137/27. Több mint negyven év távolából, 1956-ban Zolnai így emlékezett Riedl Frigyes szerepére Szekfű Gyula Rákóczi-könyvének akadémiai vitájában: „Lelkileg sohasem öltött hivalkodóan ünnepi ruhát, és a való igazságért harcolni is tudott. Emlékszem, mikor Szekfű *Száműzött Rákóczi-ját*, a tudomány szabadságát védelmezve előadást tartott az Akadémia zsúfolt termében (1913) [így!]. Népszerűtlen föladatra vállalkozott, bátran szembehelezkedve a dilettáns sajtó fölháborodásával és a politikusok igen tekintélyes pátozával. 'Szekfű emberileg közelebb hozta hozzánk Rákóczit', – mondotta síri hangon, az Akadémián azóta sem tapasztalt, végsőkig feszült, nyomasztó atmoszférában. Mi, fiatalok a legszebb könyvnek tartottuk akkor Szekfű *Rákócziját* és a Rákóczi-kultusz igazabbá válása, kiszélesedése és elmélyedése, Adytól és Szekfűtől Esze Tamásig, bennünket is igazolt.” ZOLNAI Béla, „Emlékezés Riedl Frigyesre (1856–1956)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 60 (1956): 329–336, 332.

69 Uo.

70 Ms. 4137/29. A korábbi Mikes-emlétek: 1917. okt. 29., nov. 3., 7., 8., 10. Thienemann és Zolnai barátságához lásd: THIENEMANN Tivadar, *Az utókor címére: Thienemann Tivadar hátrahagyott életrajzi feljegyzései*, kiad. KONCZ Lajos, közrem. ERŐSS Zsolt, Pannónia könyvek, 131–138 (Pécs: Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 2010).

71 Ms. 4137/34.

72 Ms. 4137/38.

ciáit, irodalmi és tudományos törekvéseit. Jelentőségüket növeli, hogy az I. világháború előtti, alatti és utáni évekből kevés ilyen részletességű naplófeljegyzés maradt fenn.⁷³

Garázda Péter vallomásai

A naplófüzetekhez szorosan kapcsolódik, mintegy azokból nőtt ki Zolnai Béla *Garázda Péter vallomásai* című befejezetlen regénykézirata.⁷⁴ A kézirat első példányú gépirat, A/4-es formátumban, autográf kéziratossal javításokkal. Az I. és II. egység két féléves kötetben, a III. és IV. egység bekötetlenül egy dossziében található.⁷⁵ A két bekötött kötet terjedelme 146+133, a dossziében található kézirat egység terjedelme 76+80 írógéppel számozott lap, az összterjedelem – a néhány perszámmal ellátott oldalt⁷⁶ figyelmen kívül hagyva – 435 gépelt lapot tesz ki. Az első kötet címlapján a mű címe „Garázda Péter”, az 1. lapon és a IV. egység 1. lapján „Garázda Péter vallomásai” alakban olvasható. A címlapon a cím alá Zolnai kék ceruzával utólag beírta: „1930”, ami fontos támpont a mű keletkezéséhez. Egy másik támpont lehet a IV. egység 2. lapján olvasható szövegrész: „valahol Európában, 1944 december kilencedikén.” A cím alatt írógéppel írva a mottó ismeretlen eredetű latin mondás: „Satis mihi pauci lectores, satis / est unus, satis est nullus.”⁷⁷ [Elég nekem kevés olvasó, elég egy, elég egy se]. Alatta két pecsét: a felső „Dr. Zolnai Béla / Kolozsvár – Egyetem”, az alsó „Széphalom Szerkesztősége / Szeged – Egyetem” felirattal. A kolozsvári pecsét használata arra utal, hogy a két bekötött szövegrész gépirata föltehetően Zolnai kolozsvári éveiben, valamikor 1940 és 1945 között készült. A „valahol Európában” szókapcsolat nagy valószínűséggel Radványi Géza azonos című, 1948-as filmjére utal, ez a rész tehát ekkor vagy nem sokkal ez után készülhetett. A szöveg két, római számmal elkülönített részre, azon belül fejezetekre, a fejezeteken belül tollal beírt csillagokkal elválasztott, rövidebb egységekre tagolódik. Az I. rész az eredeti sorszámozás szerint huszonkilenc, egy számtévesztés miatt valójában harminc fejezetből áll, a befejezetlen II. rész csupán hét fejezetet tartalmaz. A fejezetcímet Zolnai néhány esetben utólag, kézzel írta be a gépiratba, két fejezet címe hiányzik.

73 Vö. pl. CsÁTH Géza, *„Egy elmebeteg nő naplója”*, kiad., tan. SZAJBÉLY Mihály, előszó MÉSZÖLY Miklós (Budapest: Magvető, 1978); CsÁTH Géza, *Napló 1912–1913*, tan. TÖTTŐS Gábor (Szekszárd: Babits Kiadó, 1989); SZERB Antal, *Naplójegyzetek (1914–1943)*, kiad. TOMPA Mária, közrem. PETRÁNYI Ilona (Budapest: Magvető, 2001). Napló feldolgozásával készült visszaemlékezés: BENEDEK Marcell, *Naplómat olvasom* (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1985).

74 Ms. 4138/1 I–IV.

75 A „Jura Nr. 1788 (30,5 x 26 cm)” nyomdajelzésű dosszién kívül a következő, különböző időben keletkezett autográf ráírások olvashatók: „XXIV. fejezet”; „Bartók prof. úrnak saját kezébe” [áthúzva]; „Lapki-vágatok”; „209–241.” A ráírások alatt halvány pecsét: „Széphalom Szerkesztősége / Szeged – Egyetem”.

76 Így pl. az I. kötetben: 108/a és 108/b; 139/a és 139/b, a II. kötetben 48/a és 48/b, 115/a és 115/b. Néha egy lapon két lapszám található, pl. a II. kötetben a 9. lapon a 9-es után kézzel beírva: „-10”.

77 Idézi például: Justus LIPSIUS, *De constantia libri duo*, A7 [Ad lectorem] (Wittenberg: Johann Gormann, 1621).

A két kötet gépelése az egységes tipográfia alapján egyszerre készült, a harmadik szövegegység legalább két részletben, későbbi időpontban. A II. rész hét fejezetét tartalmazó negyedik szövegegység a kevésbé gondos, egyenetlen gépelés, az eltérő papírminőség és a gyakori kéziratos javítás, kiegészítés alapján még később, két vagy több részletben készülhetett.⁷⁸ Az utolsó elkészült fejezetek cselekménye már a II. világháború után játszódik, Zolnai tehát 1945 után tovább dolgozott a regényen. 1945–1950 között alig publikált valamit Benkő László jegyzéke szerint; 1945/46-ban és 1949-ben, az akadémiai tagságtól történt megfosztásának évében egyetlen írása sem jelent meg.⁷⁹ Feltételezem, ezekben az években Zolnai a regény folytatásán dolgozott; a mű befejezetlensége nem független az 1949-es év belpolitikai eseményeitől és az akadémiai rendes tagság megszűnésétől. A szöveg a II. rész VII. fejezetében, az utolsó, 80. lap alján a sor végén szóelválasztás közben megszakad. Az utolsó ép mondat az elválasztott szóval együtt a következő: „Roppantul komolyan veszi a dolgát. Sárgalo-”. Az I. kötet 89. lapjának hátoldalán tollal írt terjedelmi számítások, köztük az I-II. kötet végső lapszámait tartalmazó összeadás. A gépiratban itt-ott autográf lapszéli megjegyzések olvashatók.⁸⁰ A gépelő nem mindenütt tudta elolvasni a kéziratot, az ilyen helyeket kipontozta, és Zolnai kézzel beírta a hiányzó szövegrészt.⁸¹ A teljes kéziratos kötetekre és részekre tagolását, fejezetbeosztását és lapszámozását a következő táblázat mutatja:

Kötet / Egység	Rész	Fejezet	Lapszám	Megjegyzés
I.	I. Isten országa	I. A Szerelem-szigeti gyilkosság	1–13.	Az 1. lapon a cím: „Garázda Péter vallomásai”.
		II. Ahrimán hálójában	13–26.	
		III. A bűnbeesés	26–35.	
		IV. Péter megtagadja Krisztust	35–51.	
		V. A Mártírok Hegyén	52–65.	
		VI. Séta a világűrben	66–71.	
		VII. Lucifer megszabadítja Hildét	72–87.	

78 Így pl. a IV. egység gépelése az 57. laptól néhány lapon át, továbbá a 69–77. lapon végig kisebb sortávval készült. Ugyanitt a 60. laphoz hozzáragasztott cédulán hosszabb kéziratos betoldás olvasható, a kapcsolódó szöveghely jelzésével.

79 BENKŐ, *Zolnai Béla...*, 85.

80 Így pl. az I. kötet 19. lapján a „halak és más ingerek” szövegrész ceruzával aláhúzva, a lapszámon Aranyidézet: „halat, vadat, s mi jó falat / szem-szájnak stb.” (*A walesi bárdok*).

81 Így pl. a III. egység 63. lapján alul az egyik sor elején a kipontozott helyre utólag ceruzával beírva: „Kelemen páter”.

Kötet / Egység	Rész	Fejezet	Lapszám	Megjegyzés
		VIII. Pascal kettős arca	87-96.	
		IX. Pétert halálra ítélik	96-106.	
		X. Amelyből kitűnik, hogy történetünk hőse nem olyan bűnös, mint amilyennek önmagát hiszi	106-118.	
		X. [XI.] Coignard abbé szeretnék lenni	118-126.	Az eredetiben fejezetszám ismét X., a számozás innen kezdve eggyel eltolódik.
		XI. [XII.] Péter levele Kázmérhoz	126-134.	
		XII. [XIII.] Az Angyal szekerén	134-146.	A 146. lapon a szöveg alatt ceruzával: „(Folyt. köv.)”.
II.		XIII. [XIV.] Az alvilág meghódítása	1-13.	
		XIV. [XV.] A paráznaságra való csábításnak leírása	13-25.	
		XV. [XVI.] Emberek a könyvek között	25-34.	
		XVI. [XVII.] A házasságtörő asszony	34-52.	A fejezetcím kézzel beírva.
		XVII. [XVIII.] A világ örök teremtődése	52-62.	A fejezetcím kézzel beírva.
		XVIII. [XIX.] Melyben az író elárulja, hogy hőse már meghalt	62-77.	A fejezetcím kézzel beírva.
		XIX. [XX.] A Szabad Keresztény Egyház	77-88.	
		XX. [XXI.] Szczymanszky	88-99.	A szövegben az írásmód: „Szczymansky”.
		XXI. [XXII.] Refik megszökik Enyával	100-111.	
		XXII. [XXIII.] Búcsú a Szent Embertől	111-122.	

Kötet / Egység	Rész	Fejezet	Lapszám	Megjegyzés
		XXIII. [XXIV.] Róma	122-133.	A 133. lap alján ceruzával: „(Folyt. köv.)”.
III.		XXIV. [XXV.] Életem regénye	1-10.	
		XXV. [XXVI.] Hágókon át, határok felé	11-23.	
		XXVI. [XXVII.] Civitas Theophagorum	23-35.	
		XXVII. [XXVIII.] Siamo Veneziani, poi christiani	36-51.	A gépelt lapszámozás itt újrakezdődik [1]-től 4-ig, ezt felülírja a piros ceruzás folyamatos lapszámozás 36- tól 39-ig, utána folytatódik a gépelt lapszámozás 40-től.
		XXVIII. [XXIX.] Szent Antal láncá	51-67.	
		XXIX. [XXX.] [Cím nélkül]	67-76.	
IV.	II. Földi és égi szerelem	I. Az ember sárkányfog- vetemény	1-9.	Az 1. lapon balra fent: „Garázda Péter vallomásai.” Az I. és a II. fejezet sorszámát az eredetiben arab számmal írva, a papírméret kisebb a korábbiánál.
		II. Ártatlanul és mégis bűnösen	9-7.	
		III. Halál a fasisztákra	18-31.	
		IV. Razboj	32-45.	
		V. Andalgások	46-56.	
		VI. Hiszekegy	57-72.	
		VII. [Cím nélkül]	73-80.	A 80. lap alján a szöveg szóelválasztás közben megszakad.

A mottó, továbbá a rész- és fejezetcímek önmagukban is mutatják a regény önéletrajzi ihletését, a szerző koncepcióját, magas intellektuális igényét, a vallási, filozófiai problematika és az irodalmi inspiráció hangsúlyos jelenlétét.⁸² Műfaji szempontból a regény a vallomás, a naplóregény, a nevelési regény, a korregény és az önéletrajzi elbeszélés sajátos ötvözete.⁸³ A főhős különleges műveltséggel rendelkező, intellektuális személyiség, lényegében Zolnai egyénien megformált alteregója.⁸⁴ A szerzői célkitűzésre utal az egyik szereplő szájába adott kijelentés: „Szeretném megírni a vallásos Hitetlen regényét.”⁸⁵ Mint Miskolczy Ambrus megállapította, Zolnai a regényben határozottan elutasítja a háborút, és egyaránt elmarasztalja a fasiszta és a kommunista embertelenséget.⁸⁶ Ismeretes, hogy „Garázda Péter” Zolnai publicisztikai írásaiban használt egyik írói álneve volt,⁸⁷ a név magánlevelezésében és alkalmi költeményeiben⁸⁸ is feltűnik. A történelmi név használatának kezdeti időpontja és regénycímbe emelésének motívumai jelenleg ismeretlenek.⁸⁹

A regény kéziratához, a keletkezés és a befejezetlenség kérdéseire szorosan hozzátartozik a hagyaték rendezése során „Zolnai Béla vegyes anyaggyűjtése, jegyzeti” címmel ellátott, tíz kötegből álló egység „Garázda Péter regényhez anyaggyűjtés”-nek nevezett része.⁹⁰ Az anyaggyűjtés tartalmát az A/4-es méretnek kb. felét kitevő nagyságú, számozatlan kockás noteszlapokra felragasztott, kézzel írt cédulák, jegyzetek,

82 Az I. rész X. [XI.] fejezetének címe utalás Anatole France regényére: ANATOLE FRANCE, *Coignard abbé véleményei: Epikur kertje*, ford. SALGÓ Ernő, Világkönyvtár (Budapest: Révai, 1919).

83 Huszár Vilmos regényes önéletrajzána (Életem regénye [Budapest: Athenaeum, 1930]) metszően éles, idézetekkel alátámasztott, részletes kritikájában Zolnai meglemlíti a műfaj néhány magyar példáját, és jelzi ezzel kapcsolatos elvárásait. [ZOLNAI Béla], „Garázda Péter, Életem regénye”, *Széphalom* 4 (1930): 105–110.

84 A professzor-regény típusához vö. BENEDEK Marcell, *Hamlet tanár úr: Regény* (Budapest: Dante, 1928).

85 Ms. 4138/1 III, 4.

86 MISKOLCZY, *Szellem és nemzet...*, 224–227.

87 Így pl. GARÁZDA Péter [ZOLNAI Béla], „Tudósaink életkora, szépíróink tudóssága. Hozzászólás az Akadémia körüli vitához”, *Magyar Nemzet*, 1941. febr. 20., 9.

88 Így pl. GARÁZDA Péter [ZOLNAI Béla], „Attikai Sós Endrének!: vers”, 1959. júl. 26. Autográf, 1 f. Poss. Sósné. Ms. 5170/644. Zolnai alkalmi bökversei a hagyatékban jelzik nyelvi, stilisztikai leleményességét, a játékoság iránti érzékét, fanyar humorát, ironiáját és önironiáját. A további szépirodalmi jellegű kísérletekhez lásd: Zolnai Béla versei, regényfogalmazása, alkalmi versei. 1910–196? Autogr., gépirat, gépiratos másolat, 10 db. 15 f. + 1 köteg. Ms. 4134/10–19. A tétel címében a „regényfogalmazás” kifejezés megtévesztő; az itt található kéziratok néhány rövid párbeszéd, miniatűr elbeszélés, francia nyelvű Ady-versfordítások és bökversek. A „Szilveszteri strófiák, 1946.” aláírása: „Garázda Péter”.

89 A „Garázda Péter” álnév és a „g. p.” monogramok használata 1927-ben jelenik meg Zolnai Béla *Széphalomban* közölt írásai alatt. Lásd LISZTES László és PALOTÁS Gyuláné összeáll., *Széphalom (1927–1944) irodalmi és tudományos folyóirat: Repertórium*, A József Attila Tudományegyetem Könyvtárának kiadványai: Új sorozat 1 (Szeged: SZTE, 1971), 231, 272, 332, 379, 657, 730. sz. tételek. Jelenleg nem eldönthető, az álnév választásában szerepet játszott-e a történelmi név beszélő jellege, esetleg a humanista személye körül a korábbi kutatásban kialakult ún. mártírnarratíva, a kegyvesztettség azóta megcáfolt elképzelése. Vö. MOLNÁR Péter, *Garázda Péter sorsdöntő évei* (Budapest: Reciti, 2019), 16–17.

90 Ms. 4149/21. A jegyzetlapokat összefogó papírlap külső oldalán idegen kézzel ráírva: „Garázdához jegyzetek”. Az összefogó papírlap belső oldalán az MTA stencilezett túraprogramja 1979 májusára; a hagyaték e részének rendezését föltehetően ekkor végezték.

újságkivágások és címszavak teszik ki, magyar, német, olasz, latin, francia nyelven, esetenként ismeretlen rendeltetésű számokkal ellátva. A számok négyszáz fölé emelkednek, de nem azonosak a regény gépiratának lapszámaival. Az egyik lapon I-től X-ig római számokkal ellátott fejezetcímek és más címszavak olvashatók. Az újságkivágásokat gyakran kéziratos jegyzetek kommentálják. A lapok egy része összetartozik, amit sorszámozás jelez. A gyűjtés keletkezési idejére utal, hogy az egyik újságkivágás 1934-ből való; az egyik bibliográfiai adatsorban a megjelenés éve 1936; az 1930-as évek másutt is feltűnnek. A lapokon gyakori megjegyzés: „zu Garázda”. A jegyzetek egy részét piros ceruzával áthúzták, ami feltehetően a már bekövetkezett felhasználásra utal. Az újságkivágások témái között vannak például vallási és egyházi kérdések, „vallás elleni kihágás”, a Jehova tanúi mozgalom, Rudolf Steiner, „Baker-jelenetek”, „Őrtorony”.

A kollekció legérdekesebb része két összefüggő, tintával írt kéziratos fogalmazvány noteszből kitépott, számozott lapokon. A 10–13. számú lapokon a regény gépirata utolsó, 73. lapon kezdődő VII. fejezetének az eleje, míg az 1–3. számú lapokon ugyanennek a fejezetnek a gépirat 80. lapjának a csillag után kezdődő része és az ott megszakadó mondatról kezdve a folytatása olvasható. Az 1–3. lapokon található szövegrész a „[Sárga lo] bogóját nyújtogatja fölfelé, [...]” kezdetű mondatról kezdve nincs meg a gépiratban. A 3. lapon az utolsó mondat befejezetlen, pedig még maradt hely a papíron. A félbehagyott mondat szövege, ami egyben a regénykézirat jelenleg ismert utolsó mondata, a következő: „Mérgelődni és nem tudni, hogy bűn és gonoszság minden szép ami az életben van, elrablása a másik örömeinek, a robotolók”.

A kézirat a maga befejezetlenségében⁹¹ is kivételes lehetőséget kínál az összevetésre a forrásul szolgáló naplójegyzetekkel. Azon töprengeni, hogy Zolnai irodalmi formába foglalt vallomása „mennyre őszinte”, tudja-e egyes szám első személyben kimondani: „vétkeztem”, beismeri-e, hogy tévedett, és ha igen, miben,⁹² a kutatás mostani állapotában és a kézirat ismertségének jelenlegi fokán korainak tartom.

Balzac Les Marana című regényének fordítás-kézirata

Zolnai munkásságának legkevésbé számon tartott és értékelt része fiatalkori műfordítói tevékenysége. Benkő László jegyzéke szerint az 1910-es évek végén és a 20-as évek elején Zolnai Paul Bourget, Benjamin Constant, Théophile Gautier és Maurice Maeterlinck egy-egy regényét, továbbá Romain Rolland *Jean-Christophe* című regényciklusának négy kötetét ültette át, melyek mind megjelentek nyomtatásban.⁹³ Az alaposabb vizsgálat szerint Rolland regényciklusának Zolnai valójában nem négy, hanem öt darabját fordította le: *A hajnal*, *Az ifjú*, *A lázadás* és *Az út vége: a barát nők* című regények

91 A befejezetlenség kérdéséhez adatokat tartalmazhat a hagyaték következő tétele is: Zolnai Béla ekhó fogalmazványai, jegyzetei. 1948–1949. Autogr. 5 köteg. Ms. 4139/7–11.

92 Vö. MISKOLCZY, *Szellem és nemzet...*, 238. A „vétkeztem” Miskolczy Ambrus kifejezése; Zolnai ideológiai tévedéseire utal.

93 BENKŐ, *Zolnai Béla...*, 69, 88.

mellett ő készítette a ciklus ötödik, *A piaci vásár* című darabjának fordítását is. A ciklus többi öt tagját Karinthy Frigyes, Gyergyai Albert, Aranyossy Pál és Kosáryné Réz Lola ültette át. A ciklusból Kosáryné Réz Lola két, Karinthy, Gyergyai és Aranyossy egy-egy darabot magyarított, ami a regények jelentősen eltérő terjedelmének figyelembevételével együtt jelzi, a regényciklusnak jóval több mint a felét Zolnai fordította. Az első kiadás kötetei 1919 és 1924 között jelentek meg, 1925 és 1929 között már a harmadik kiadás látott napvilágot.⁹⁴ Benkő felhívta a figyelmet Zolnai Áprily Lajos *Peer Gynt*-fordításáról 1941-ben megjelent kritikájára, melyben összegezte nézeteit a műfordítás elméleti feltételeiről.⁹⁵ 1961-ben Zolnai külön dolgozatban foglalta össze a műfordítással kapcsolatos felfogását.⁹⁶ A két írás jelzi, a tudóst több évtizeddel fordításainak megjelenése után is foglalkoztatták a műfordítás kérdései.

Mindaddig nem figyelt fel a kutatás arra, hogy a hagyaték tartalmazza Balzac *Les Marana* (1833) című regénye Zolnai által készített befejezett, kiadatlan fordításának a teljes kéziratát.⁹⁷ A 151 lap terjedelmű, autográf kézirat három különböző méretű, kitépelt noteszlapok egyik oldalára tollal íródott, számos saját kezű javítással, a lapok jobb felső sarkában Zolnai lapszámozásával. A első lapon olvasható a fordítás címe: *A Marana-asszonyok*, alatta Zolnai megnevezi a mű eredeti címét, és zárójelben megadja a regény keletkezési évét.⁹⁸ A 42. lap hátoldalán Zolnai egy másik fordításának a kéziratrészlete található, 98-as lapszámmal ellátva,⁹⁹ a *Jean-Christophe* egyik darabjából. A lap provenienciájára utal a hátlap következő részlete: „Azt akarom, hogy szép dolgokat alkosson, azt akarom, hogy sikerüljenek a művei, azt akarom, hogy ereje legyen segíteni az új, fiatal Christophe-okat, akik újrakezdi a régi harcot és átmennek a régi megpróbáltatásokon.” Az idézet egyben jelzi, hogy a Balzac-fordítást Zolnai a Rolland-regények átültetésével közel egy időben vagy nem sokkal az után készíthette.

A kézirat első fogalmazvány, melyben a kisebb-nagyobb stiláris javítások mellett számos fordítói jegyzet található. A jegyzetek többsége a nevek, továbbá az olasz és spanyol szavak magyarozatát adja, és jelzi a szójátékokat. Így például a 6. lapon olvasható részlethez – „Nem hiába nevezték, két okból is, *holló-kapitánynak*. [...] ez a gúny-név ártatlan katonai szójátékkal* utalt a szépségére, [...]” – a következő jegyzetet fűzte Zolnai: „* Lefordíthatatlan szójáték corbeau = holló; corps beau = szép test. Ford.” A 10. lapon a „scudi**” kifejezést magyarozza: „* Tallér. Ford.” A jegyzetek tanúsítják Zolnai alaposágát, egyben jelzik, ezt a munkát is kiadásra szánta. A lapok egy részén a kihagyott helyekre utólag ceruzával beírt, tollal javított mondatok, mondatrészek és ceruzás javítások találhatók, ami mutatja, Zolnai gondot fordított a szöveg utólagos re-

94 A teljes sorozat három kiadásának példányai az MTA KIK gyűjteményében az alábbi jelzeteken található: 230.874 (1. kiadás); 230.870 (2. kiadás); Franc. Ir. O. 6715 (3. kiadás).

95 BENKŐ, *Zolnai Béla...*, 69; ZOLNAI Béla, „Áprily *Peer Gyntje*”, *Szellem és Élet* 5, 1. sz. (1941): 1–5.

96 ZOLNAI Béla, „A műfordítás tündöklése és nyomorúsága”, *Nagyvilág* 6, 1. sz. (1961): 120–125.

97 Ms. 4132/8.

98 A szöveg incipitje: „– Suchet marsall erős diszciplinára szorította a hadtestét, [...]”; explicitje: „– Nyugodtan haljon meg, anyám, én megszenvedtem mindnyájukért! / Paris, 1832 november.”

99 A szöveg incipitje: „Savoia! Azt hiszi talán, hogy engedem visszajönni Rómába! Nincs itt mit keresnie.”; explicitje: „Elfelejté, barátom, hogy én egy kis parasztasszony vagyok...”

víziójára.¹⁰⁰ Nem világos a szövegben eleinte a mondatok közé vagy szóközbe, később a lapszélre vagy a sorok elejére utólag ceruzával beírt számok jelentése, 2-től folyamatosan 105-ig.¹⁰¹

A teljes egészében először 1834-ben megjelent, 1846-ban a *La comédie humaine* Furfelű kiadásában az *Études philosophiques* II. kötetébe beillesztett regény Balzac egyik legsötétebb hangú munkája. Kedvelt libertinus témát, a kurtizán-motívumot dolgozza fel, katonai környezetbe helyezve, éles társadalombírálattal elegyítve. Zolnai volt a regény első magyar fordítója. A regény magyar fordítása ismeretlen okból kimaradt Balzac műveinek 1964-ben kiadott válogatott gyűjteményéből.¹⁰² A regényt több évtizeddel Zolnai után *Marana-vér* címmel Szávai Nándor is lefordította, de fordítása csak halála után, Balzac katonai és háborús témájú kisregényeinek válogatásában látott napvilágot.¹⁰³ A kérdésre, hogy Zolnai fordítása annak idején miért maradt kéziratban, a válasz jelenleg ismeretlen.

A kézirat jól olvasható, a fordítás stílusa csiszolt, gördülékeny. Jelentőségét növeli, hogy Zolnai a korabeli átlagot messze meghaladó, a 19–20. század klasszikus szerzőin iskolázott műfordítói képességekkel rendelkezett, a Balzac-fordítás készítésekor már több jelentős mű sikeres átültetése állt mögötte. Egy másik, az adott esetben a ma közkézen forgónál évtizedekkel korábbi, eddig ismeretlen fordítás más hangsúlyokat és reflexiók tereket hoz létre, és részben új művet, új értelmezési lehetőségeket teremt.

Levelezés

Levelezésének irodalomtörténeti jelentőségével Zolnai Béla pontosan tisztában volt, és igyekezett gondoskodni annak feldolgozásáról. Ez az a része a hagyatéknak, melyből József Attila 1928-ban Zolnaihoz írt levele a címzett halála évében megjelent nyomtatásban, Szerb Antalné kiadásában.¹⁰⁴ A rövid közlemény a levelezés rendezésére tett kísérlet fontos dokumentuma. A bevezetőben Szerb Antalné tájékoztat arról, hogy az Irodalomtörténeti Intézet megbízásából hosszabb ideig dolgozott Zolnai levelezésének

100 Ilyen javítások találhatók pl. a 13, 52, 72, 109. lapokon.

101 Ugyancsak megfejtésre vár a szövegbe írás közben kihagyott helyekre szabálytalan térközökben ceruzával beírt, kétszer háromjegyű, részben ismétlődő számpárok (pl. „420–760”, „256–722”, „497–129”) pontos rendeltetése. Ilyen típusú ceruzás bejegyzések találhatók pl. a 14, 20, 24, 41, 45, 53. lapokon.

102 Honoré de BALZAC, *Emberi színjáték IX: Filozófiai tanulmányok*, szerk. GYERGYAI Albert, RÓNAY György és SZÁVAI Nándor, ford. BENEDEK Marcell, RÉZ Ádám, SOMLYÓ György, SOMOGYI Pál László és BARTÓCZ Ilona, Balzac összes művei 9 (Budapest: Magyar Helikon, 1964). Az eredeti gyűjtemény IX. kötete összesen tizenöt művet tartalmaz, melyek között a *Les Marana* a tizedik darab. A magyar kiadás csak tíz művet tartalmaz.

103 Honoré de BALZAC, *Sivatagi szenvedély: Válogatott kisregények és elbeszélések*, kiad. TABÁK András, ford. BARTÓCZ Ilona, FEDOR Ágnes, GYERGYAI Albert és SZÁVAI Nándor (Budapest: Zrínyi, 1986). A *Marana-vér* a második darab a gyűjteményben.

104 SZERB Antalné, „József Attila ismeretlen levele Zolnai Bélához”, *Irodalomtörténet* 51 (1969): 855–857. A levél azóta része József Attila levelezése kiadásainak. Lásd pl. JÓZSEF Attila, *Levelezése*, kiad. és jegyz. STOLL Béla, Osiris klasszikusok (Budapest: Osiris, 2006), 218, 200. sz. levél.

rendezésén. Az ő segítségével első lépésben létrehozta az anyag levélírók szerinti csoportosítását. Egy idő után Zolnait betegsége megakadályozta a munka folytatásában, majd közölte vele, a feldolgozott anyagot átadta a Magyar Tudományos Akadémiának. József Attila levelére Szerb Antalnét „bukkant rá”, és javasolta publikálását. Zolnai különböző okok miatt elzárkózott ettől, de hozzájárult a levél szöveghű lemásolásához és halála utáni közzétételéhez.

A hagyatékban megtalálható Zolnai Béla 1959. december 15-én kelt levélfogalmazványa, melyben felkéri Szerb Antalnét 1912 óta gyűjtött levelezésének átnézésére, kiválogatására, szerzők szerinti betű- és kronologikus sorba rendezésére, egy általános tájékoztató írására, a levelek elolvasására, „a megfelelők” publikációra való előkészítésére és „esetleg” legépelésére.¹⁰⁵ A levelezés rendezésének további fontos dokumentuma a hagyatékban egy abc betűsoros regiszteres füzet, melybe Szerb Antalnét a megfelelő betűhöz beírta a levélírók nevét, és a név után strigulákkal jelezte a levelek darabszámát.¹⁰⁶ A rendezési munka befejezetlenségére enged következtetni, hogy a levelek strigulákkal jelzett darabszáma a füzetben csak kivételes esetben egyezik meg az MTA KIK Kézirattára cédulakatalógusában feltüntetett, a teljes levelezés módszeres feldolgozásán alapuló darabszámmal, továbbá hogy a külföldi levélírók jelentős részét a füzet nem tartalmazza. Ugyanakkor a füzet néhány olyan levélíró és levelet is feltüntet, akiknek, illetőleg amelyeknek ma nincs nyoma a kézirattári katalógusban. 1961-ben Zolnai a saját gyűjteményéből közölte Riedl Frigyes Ballagi Aladárnak szóló levelét, ami jelzi, gyűjteménye tartalmazott a saját levelezésén kívüli darabokat is.¹⁰⁷

A levelezés első megközelítésben még a jelenlegi rendezett állapotban is nehezen áttekinthető. A kézirattári rendezés során elkülönítették egymástól a Zolnai által és a hozzá írt levelek csoportjait, továbbá a *Széphalom* szerkesztésével kapcsolatos levelezést. A három csoporton belül az archiválási gyakorlatnak megfelelően a levélírók és a címzettek nevének betűrendjében rendezték az anyagot, és a katalóguscédulákon feltüntették a levelek darabszámát. Szembetűnő a külföldi, elsősorban francia és német, szórványosan az olasz levélírók és a tőlük származó levelek nagy száma, ami jelzi Zolnai kiterjedt nemzetközi kapcsolathálózatát. Néhány román és lengyel név is elfordul a levélírók között. Megjegyzendő, Zolnai-levelek találhatók az MTA KIK Kézirattárának néhány további hagyatékában is.¹⁰⁸

105 Ms. 4153/29. A fogalmazványt Zolnai kék tollal írta, kék és piros tollal, valamint ceruzával javította és kiegészítette. Közlését ld. az 1. függelékben.

106 Ms. 4153/28. Egy-egy betűn belül a levélírók nevei nem betűrendben állnak.

107 ZOLNAI Béla, „Thaly, Ballagi, Riedl”, *Irodalomtörténet* 49 (1961): 318–319. A bevezetőben Zolnai leírja, „annak idején a vagyonmentő vásáron vett és Ballagi Aladár pecsétjével ellátott könyvek egyikében” találta a levelet.

108 Így pl. Révész Imre hagyatékában, a II. Rákóczi Ferenc *Confessio peccatoris* című művének fordításával, illetőleg kiadásával kapcsolatos levelezés- és iratgyűjteményben. Ms. 5340/14–60. Az 1953–1956 közti évekből összesen kilenc darab Zolnaitól származó levél és irat található ebben az anyagban. A gyűjtemény első dokumentuma Zolnai 1953. március 20-án kelt, kartonlapra írt rövid levele, melyben „az Akadémia nagy Rákóczi-kiadását és egy őszre megjelenő R.-anthológiát előkészítő munkaközösség nevében” jelzi, számítanak a címzett, minden valószínűség szerint Révész Imre „kollaboráció”-jára, és kérdezi, mikor és hol keresheti fel. Ms. 5340/14. Révész itt található indigós levélmásolatai között több is

Mivel a korábbi kutatások elsősorban Zolnai hazai vonatkozású levelezéséből¹⁰⁹ közöltek egyes darabokat, megkíséreltem áttekinteni a levelezés külföldi személyekhez kapcsolódó részét, és néhány példával elmélyíteni Madácsy Piroska e téren megkezdett kutatásait.¹¹⁰ Az áttekintés mutatja: Zolnai több tudományág külföldi művelőivel állt rövidebb-hosszabb ideig tartó kapcsolatban. A már eddig ismerteken – Sauvageot,¹¹¹ Paul Van Tieghem¹¹² – túl a nemzetközi szakmai elit számos képviselőjével, köztük a francia és német tudományos élet néhány kimagasló személyiségével levelezett. A külföldi levelezőpartnerek száma, beleértve a rövidebb-hosszabb ideig Magyarországon tartózkodó nem magyar személyeket, megközelíti a száznegyvenet, az általuk írt, fennmaradt levelek darabszáma meghaladja az ötszázharmincat. A levélírók között viszonylag sok, csupán egy-egy levéllel képviselt személy található. Zolnai külföldi személyeknek írt levelei közül érthető módon csupán néhány fogalmazvány és másolat van meg a hagyatékban.¹¹³ A levelek többek között megvilágítják a külföldi egyetemi tanulmányok és a későbbi tanulmányutak részleteit, a nemzetközi konferencia-részvételek, előadások és publikációk hátterét, a külföldi kollégák meghívásait és a Zolnai által kezdeményezett meghívásokat, az adat- és kiadványcserre körülményeit. A levelek egy részének bensőséges hangneme jelzi a szakmai kommunikáción túlmutató, bizalmas baráti kapcsolatokat.

Számba véve a levelezésben nagyobb számú levéllel képviselt külföldi levélírókat, szembevetűnő a francia romanisták, komparatisták, germanisták, nyelvészek és történészek magas aránya. Közéjük tartozik például Charles Bally, a nyelvészeti stílusel-

van, melynek címzettje Zolnai lehet, de ezt csak a tervezett kiadásokkal kapcsolatban teljes forrásanyag filológiai vizsgálata igazolhatja. Az ügyben érintett további személyek és intézmények a dokumentumok szerint a következők voltak: Arató Endre, Esze Tamás, Horváth János, Illés Endre, Pach Zsigmond Pál, Szabolcsi Miklós, Szász Imre, Szépirodalmi Kiadó, Tolnai Gábor. Vö. Tüskés Gábor, „A *Confessio peccatoris* kiadás- és fordítástörténetéhez”, in *In via eruditionis: Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*, szerk. BITSKEY István, FAZAKAS Gergely Tamás, LUFFY Katalin és SZÁRAZ Orsolya, 138–148 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016), 143–144.

109 A magyar nyelvű levelezésben figyelmet érdemelnek például Raffy Ádám Zolnaihoz és Zolnai Raffyhoz írt, baráti kapcsolatra utaló levelei. Raffytól tizenegy levél és képeslap, Zolnaitól négy levél és egy levélfogalmazvány maradt fenn a hagyatékban az 1948–1960 közti időből. Ms. 4126/349–360; Ms. 4120/284–287. Egy keltezetlen és az 1957. december 12-én Mátraházán kelt levélben Zolnai részletesen, önmagáról is vallva reflektál Raffy *Wenn Erasmus ein Tagebuch geführt hätte* (Budapest: Litteratura, 1955) és *Ha Giordano Bruno naplót írt volna* (Budapest: Gondolat, 1957) című könyveire. Mindkét könyvről elismeréssel, a kritikát sem elhallgatva ír. Zolnai Béla könyvtárának jegyzékén Raffynak öt könyve szerepel a 332., 598., 1122., 3491., 5141 tételszámokon. Ms. 10.876.

110 A külföldi levélíró és címzett személyek jegyzékét lásd a 2. függelékben. Az intézményekkel, testülettel és szerkesztőségekkel folytatott levelezés adatait a jegyzék nem tartalmazza.

111 Ms. 4126/481–486.

112 Ms. 4128/286–292. Van Tieghem 1938. október 7-ei levele (Ms. 4128/288.) jórészt a ballada műfajával foglalkozik, megemlítve többek között Percy és Arany János nevét. Két év múlva Zolnai francia nyelvű tanulmányt közölt az epikus ballada műfajáról. Béla ZOLNAI, „La ballade épique: remarques et contributions”, *Helicon* 2, 2–3. sz. (1940): 156–169. Zolnai levele a *Helicon* szerkesztőségéhez 1940-ből: Ms. 5995/297.

113 Lásd a 3. függelékben. Az intézményekkel, testülettel és szerkesztőségekkel folytatott levelezés adatait a jegyzék nem tartalmazza.

méletek megalapozója, Saussure előadásainak társkiadója, 1913–1939 között az általános és az összehasonlító indoeurópai nyelvészet professzora a genfi egyetemen, akitől négy levél található a hagyatékban.¹¹⁴ Zolnai stilisztikai fejtegetései, kritikai elemzései és a Bally-féle nyelvészeti kapcsolata már Benkő László utalt.¹¹⁵ Az 1930–1932-ből öt levéllel képviselt Aldo Dami történész, újságíró 1928–1931 között a szegedi és a lipcsei egyetemek asszisztense volt, majd a Genfi Egyetem magántanáraként tanított a történeti földrajz és az etnikai csoportok tanszékén. *La Hongrie de demain. Critique des programmes revisionnistes* (Paris: Delpeuch, 1929) címmel Dami könyvet írt Magyarországról, melyben bírálta a trianoni békeszerződést, és Magyarország számára kedvező véleményt képviselt a nemzetiségek helyzetének kérdésében.¹¹⁶ 1927-ben és 1929-ben a *Széphalom* két írását közölte, melyek közül az egyik – bizonyára nem függetlenül Zolnai janzenizmussal kapcsolatos kutatásaitól – Mauriac regényeinek janzenista vonatkozásait tárgyalta.¹¹⁷ 1930. december 9-én Lipcsében kelt levele¹¹⁸ mellékleteként Dami megküldte Zolnainak a Szegedi Egyetem rektorához írt levele gépiratos másolatát,¹¹⁹ melyben megpróbálja csillapítani a rektor felháborodását „Après-midi à Szeged” című, a párizsi *L’Européen* című lapban megjelent cikke miatt.¹²⁰ Dami hosszan magyarázkodik a rektornak, mondván, a lap csak a felét közölte a cikknek, amely a Magyarországról tervezett könyvének egyik részlete. A Zolnaihoz szóló levélben Dami felveti a rektornak írt levél nyílt levélként való közlésének gondolatát, és megköszöni Zolnainak, hogy megvédi őt a nehéz helyzetben. A levél zárómondata közvetve utal Zolnai janzenizmussal kapcsolatos kutatásaira, és jelzi a bizalmas kapcsolatot: „Soyons jésuites en dépit du grand Arnault.”

Tizenhárom levelet, üzenőcédulát és képeslapot őriz a hagyaték az anglista Aurélien Digeontól az 1923–1942 közti évekből,¹²¹ aki Zolnai tanára volt az Eötvös Collegiumban,¹²² majd különböző francia líceumokban és kollégiumokban, később a Sorbonne-on tanított, és a 18. századi angol regény, Fielding és Byron kutatójaként vált nemzetközileg ismertté. Digeon többször mentegeti magát, hogy távolléte miatt nem tudnak találkozni Párizsban, emlegeti az Eötvös Collegiumban töltött időt és a közös ismerősöket,

114 Ms. 4120/555–558.

115 BENKŐ, *Zolnai Béla...*, 47.

116 MADÁCSY, „A mi regényünk...», 94., 20. jegyzet. Az 1933-ban megjelent 2. javított kiadás kritikája: L. V., „Aldo Dami: La Hongrie de demain”, *Revue d’études hongroises* 11 (1933): 89. Sauvageot és Dami magyarországi tartózkodásához vö. Henri de MONTETY, „A ‘Hungarian Experience’: Some French Travellers in Hungary between the two World Wars”, *Hungarian Studies* 26, 2. sz. (2012): 323–333. DOI: 10.1556/HStud.26.2012.2.10.

117 Aldo DAMI, „Ramuz”, *Széphalom* 1 (1927): 404–406; Aldo DAMI, „A janzenista Mauriac”, *Széphalom* 3 (1929): 253–257. Az utóbbi írás francia nyelvű változatának újraközlése: Aldo DAMI, „Mauriac le Janséniste”, in Aldo DAMI, *La passion de l’indépendance: Choix de textes*, 127–138 (Lausanne: L’Age d’Homme, 1980). Vö. továbbá Aldo DAMI, „Mazzini et Kossuth”, *Revue d’études hongroises* 7 (1929): 224–239.

118 Ms. 4122/555.

119 Ms. 4122/556 I.

120 A cikk újraközölve: DAMI, *La passion de l’indépendance...*, 20–25.

121 Ms. 4122/642–654.

122 BENKŐ, *Zolnai Béla...*, 3.

bibliográfiai adatot küld. Szól Fielding-könyvének készülő angol fordításáról, és jelzi, fia az Eötvös Collegiumba készül lektornak.

Nem kevesebb, mint negyvennyolc, részben keltezetlen levelet őriz a hagyatéék Henri Grenet-től,¹²³ aki 1929–1944 között kisebb megszakítással francia lektor volt Szegeden, 1941-ben a gödöllői premontrei francia gimnáziumban is tanított,¹²⁴ és kritikát írt a *Széphalom*nak.¹²⁵ A Szegedi Egyetem tanrendje szerint 1946 és 1949 között ismét hirdetett kurzusokat a Francia Tanszéken. Leveleinek hangvétele, tematikája közvetlen, baráti kapcsolatról tanúskodik. Személye 1949-ben felkeltette az Államvédelmi Hatóság érdeklődését: először „Méhes” („Mézes”), majd „Balogh László” fedőnévvel szegedi bölcsészkar tanárokat szervezett be ügynököknek az ÁVH, hogy megfigyeljék, és jelentéseket adjanak róla.¹²⁶ Egyik Franciaországból írt, keltezetlen levelében jelzi, átment a vizsgán, és megkapta az École des Langues orientales diplomáját, minden valószínűség szerint magyar nyelvből.¹²⁷ Grenet keltezett levelei az 1941–1944 közötti időszakból valók, többségük Szegeden íródott, és Kolozsvárra vagy Budapestre címezték őket. A keltezetlenek korábbiak is lehetnek, egy részük Párizsban és Saint-Malóban kelt, de vannak köztük Karlsbadból és Svájcából küldött képeslapok is.

A bizalmas kapcsolatra utalnak a megszólítások, mint például „Bien cher Frère”, „Mon vieux Zozo”, „Zozo adoré”, és a gyakori elköszönő formula: „Salut et fraternité”. Grenet többször janzenista és augustinusi allúziókat illesztett a levelekbe, mint például: „Vive Saint-Cyran et mort à l’infame!”¹²⁸ „Déterrez moult disciple de Jansen et que votre saint Mère l’Église vous protège! Votre frère en Christ et dans son meilleur fils, le grand Augustin Grenet.”¹²⁹ Néha egy levélben kétszer is tesz ilyen utalást: „Vous voyez, mon cher Frère en Dieu et Jansen. [...] C’est ce qu’avec l’aide de notre bienheureux Frère Jansen, je prie Dieu qu’il vous fasse la GRACE de vous accorder, et je demeure votre Frère en Jésus-Christ Grenet”.¹³⁰ Az egyik Szegeden írt, hiányosan keltezett („Szeged, Jeudi 26”) levélben Grenet közli Balzac egyik speciális kifejezésének értelmezését.¹³¹ Miután Grenet 1944-ben ismeretlen körülmények között Németországba került, felesé-

123 Ms. 4123/601–648.

124 Ms. 4123/608/I–II.

125 MADÁCSY, „»A mi regényünk...«”, 94., 20. jegyzet. Henri F. GRENET, „Szombathely avagy lelkek a ponyván”, *Széphalom* 8 (1934): 46. – Radnóti Miklós Henri Grenet-nek dedikálta Apollinaire válogatott versei Vas Istvánnal közösen készített, 1940-ben megjelent fordításának egy példányát. MADÁCSY, *Hommage à Madácsy...*, 336., 84. sz. tétel.

126 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 3.2.1. Bt-dossziék (1902) 1945–1990 (2003), Bt-442/1, Bt-442/2, Bt-838, hozzáférés: 2021.12.01, https://www.abtl.hu/sites/default/files/raktari_jegyzetek/3_2_1.pdf. A szegedi egyetemi tanrend és az ÁBTL adataiért Szász Gézának mondok köszönetet.

127 „L’examen est passé et notre fidèle second est « diplômé de l’Ecole des Langues orientales! »” A levélpapír fejlécén: „Université de Paris, Faculté des lettres, École de préparation des Professeurs de Français à l’Etranger à la Sorbonne”. Ms. 4123/642.

128 Ms. 4123/609.

129 Ms. 4123/630.

130 Ms. 4123/647.

131 „« au petit pied » signifie « à un degré moindre », « sur un plan modeste ». Ms. 4123/648.

ge, Margit 1945. január 14-én Szegedről levelet írt Zolnainak, melyben tudatja, férjét bizonytalan hírek szerint a Berlin melletti Wannsee-be vitték.¹³²

Az 1930–1935 közötti évekből hat levél maradt fenn a hagyatékban Paul Hazard-tól, a neves komparatistától, a *La crise de la conscience européenne* (1935) című, több nyelvre lefordított monográfia szerzőjétől, aki 1919-től a Sorbonne, 1925-től a Collège de France tanszékvezetője volt; 1939-ben a Francia Akadémia tagjává választották.¹³³ A *Revue de littérature comparée* fejléces papírján 1933. október 8-án írt levélben Hazard jelzi, örömmel veszi Zolnai bibliográfiai javaslatát és az 1680–1715 közti nagy magyarországi eszmeáramlatok bemutatását.¹³⁴ Négy-négy levelet és levelezőlapot őriz a hagyaték Raymond Lebègue-tól az 1935–1960 közti időszakból. Lebègue 1923–1941 között a Rennes-i egyetem, 1941–1965 között a Sorbonne professzora, a *Revue d'histoire du théâtre* társalapítója, Stendhal, Ronsard, Robert Garnier, Malherbe, Peiresc és Chateaubriand nemzetközileg elismert kutatója volt.¹³⁵ 1934-ben járt Magyarországon; e látogatására és az ekkor Zolnai révén megismert kollégákra – Eckhardt Sándor, Hankiss János és Huszti József nevét említve – emlékezik 1939. október 5-ei levelében.¹³⁶ Ugyanitt reflektál az aktuális európai politikai és katonai helyzetre. Az ugyanezen év november 30-án kelt, fekete keretes papírra írt levélben utal saját leszerelésére és a háborús állapotokra, majd felveti egy magyarországi előadásának a lehetőségét.¹³⁷ Az 1938. január 12-én kelt levél fő témája Zolnai tervezett előadása az ugyanabban az évben rendezendő zürichi konferencián, a levél további részében Lebègue Zolnai bretagne-i útjának előkészítésével foglalkozik.¹³⁸

A Rákóczi-kutató Émile Pillias-tól, a Bibliothèque nationale II. világháborúban fiatalon elhunyt történész munkatársától összesen hét, 1935 és 1940 között írt levél, levelezőlap, képeslap és tábori lap található a gyűjteményben.¹³⁹ A levelek fő témája II. Rákóczi Ferenc és Pillias róla, illetőleg unokájáról tervezett munkái. Levelezett Zolnai Henri Lichtenberger francia germanistával, a francia–német kapcsolatok, Nietzsche, Heine, Goethe és Wagner elismert kutatójával. Lichtenbergertől, aki 1905-től a Sorbonne professzora volt, négy levél maradt fenn.¹⁴⁰ Összesen tizenegy küldemény, többségében képeslap található a hagyatékban Edmond Poupé draguignan-i történelemtanár, könyvtá-

132 „Bien entendu je n'ai pas de nouvelles de lui. On dit qu'il a été emmené à Wannsee près de Berlin, mais rien n'est moins sur.” Ms. 4123/649. Zolnairól és Grenet-ről 1931-ben készült közös fényképfelvételt közöl: MADÁCSY, *Hommage à Madácsy...*, „Fotóalbum”. – Madácsy Piroska levélbeli tájékoztatása szerint Grenet Újszegeden, Szeged villanegyedében egy szép villában élt. Amikor felfigyelt rá az ÁVH, visszatért Franciaországba. Ezúton is köszönöm Madácsy Piroska szíves tájékoztatását.

133 Ms. 4124/52–57.

134 Ms. 4124/55.

135 Ms. 4125/62–69.

136 Ms. 4125/65.

137 Ms. 4125/67.

138 Ms. 4125/63.

139 Ms. 4126/253–259. Pillias leveleire és lapjaira maga Zolnai utalt a történész halála alkalmából írt cikkében. ZOLNAI Béla, „Egy francia Rákóczi-kutató halálára”, *Magyar Nemzet*, 1940. november 3., 9. Újraközölve: *Széphalom* 11 (1941): 40–41.

140 Ms. 4125/106–109.

ros, levéltáros, helytörténész, a helyi szabadkőműves páholy tagjának tollából, továbbá kettő Poupé feleségétől az 1934 és 1939 közti időből.¹⁴¹ A részben a Société d'études Scientifiques et Archéologiques de Draguignan fejlődés papírjára írt levelek és a képeslapok témái többek között egy szegedi fénykép, az 1938-as zürichi konferencia és Zolnai különféle küldeményei. A draguignan-i tudományos és régészeti társaság folyóirata dokumentálta, hogy Zolnai – feltehetően Poupé meghívására, az említett zürichi konferencián történt részvételével összefüggésben – 1938. augusztus 17-én előadást tartott Draguignan-ban a francia irodalom közép-európai recepciójáról.¹⁴²

Tizenhat levelet őriz a hagyaték Robert Régnier-től, aki francia lektor volt Kolozsváron.¹⁴³ Huszonöt levél maradt fenn a romanista és komparatista Henri Tronchontól az 1921–1939 közti időszakból.¹⁴⁴ Tronchon 1923-tól a strasbourgi egyetemen tanított összehasonlító irodalomtudományt, a következő évben gróf Fekete Jánosról jelentett meg tanulmányt. 1935-ben Magyarországgal is foglalkozó könyvet adott ki Párizsban, a következő évben a Magyar Tudományos Akadémia tagjává választották.¹⁴⁵ A tartalmas levélanyag jelzi a kapcsolat fokozatos elmélyülését, a kezdeti „Mon cher Zolnai”, „Mon cher Méltóságos” megszólításokat idővel felváltja a „Kedves Beluskám” és a „Béluskám”. Tronchon 1926-ban járt Magyarországon; az ez év szeptember 12-ei levele Budapesten kelt.¹⁴⁶ A levelek visszatérő témája Tronchon Fekete Jánossal kapcsolatos kutatásai, Zolnai publikációnak nyugtázása és az azokról írandó recenziók. Akadémiai tagságát Tronchon nagyra értékelhette, mert egy keltezés nélküli, feltehetően 1936-ban vagy azt követően írt levél utóiratának névaláírása után magyarul odairta: „M. T. A. tagja”.¹⁴⁷

A német kutatók közül feltűnően nagyszámú, összesen negyvenhárom levelet és képeslapot őriz a hagyaték a provanszál irodalom specialistájától, a Jeanne d'Arc alakjának francia irodalombeli képét feldolgozó Eduard von Jantól az 1930–1960 közti időszakból.¹⁴⁸ Jan először a greifswaldi, majd a lipcsei, végül a jénai egyetemen tanított. A levelekben rendszeresen nyugtázza és kommentálja Zolnai és mások neki megküldött munkáit,¹⁴⁹ számos további magyar kutató és más személy nevét, könyveit említi. A levelezés tanúsága szerint Jan 1937-ben járt Szegeden, és előadást tartott a francia

141 Ms. 4126/287–299.

142 *Bulletin de la Société d'études scientifiques et archéologiques de Draguignan et du Var* 42 (1938): 2e partie: Mémoires LI–LIII [1938–1939], 33. A jegyzőkönyv Zolnait a „közép-európai janzenizmus” kutatójaként említi, és megjegyzi, korábban Kisfaludy Sándor is járt a városban. Az adatot Szász Gézának köszönöm.

143 Ms. 4126/370–385. Vö. MADÁCSY, „»A mi regényünk...«”, 90.

144 Ms. 4129/453–477.

145 Tronchon a *Revue des études hongroises* szerkesztőbizottságának tagja volt Zolnaival együtt.

146 Ms. 4129/460. Vö. H. M., „Henri Tronchon: Ernest Renan et l'étranger”, *Széphalom* 4 (1930): 176. Riedl Frigyesre emlékezve 1956-ban Zolnai felidézte Henri Tronchon-nal a tudományos és szépirodalmi szöveg viszonyáról folytatott egykori beszélgetését. Lásd ZOLNAI, „Emlékezés Riedl Frigyesre...”, 331.

147 Ms. 4129/473 I–II.

148 Ms. 4124/285–327. A képeslapok egy részének jobb felső sarkát a bélyeggel együtt levágták. Vö. Gy. JUHÁSZ László, „Eduard von Jan: *Wege zu Molière*”, *Széphalom* 4 (1930): 119.

149 Így pl. Ms. 4124/292.

irodalom regionális vonatkozásairól.¹⁵⁰ Az 1939. november 14-ei levélben Jan meghívja Zolnait két előadás tartására Lipcsébe: az egyiket a magyarországi biedermeierről a Südosteuropa-Institutban németül, a másikat Németországnak a francia-magyar irodalmi kapcsolatokban játszott közvetítő szerepéről a Romanisches Institutban franciául kellene tartania.¹⁵¹ Zolnai lipcsei meghívása néhány további levélnek is témája; a meghívást lemondó Zolnai-levél fogalmazványa Jan 1939. november 29-ei levelének hátlapján olvasható.¹⁵² Ugyanezen év december 19-ei levelében Jan megismétli a meghívást 1940. február első felére,¹⁵³ a további levelekből azonban kitűnik, Zolnai – érthető módon – nem utazott Lipcsébe. 1942-ben Jan Zolnai által történt kolozsvári meghívása és tervezett előadása a fő téma. Egy 1948. augusztus 10-én Jénában kelt francia nyelvű levelezőlapon Jan gratulál Zolnai kinevezéséhez a budapesti tanszékre, továbbá beszámol felesége ugyanazon év június 15-én történt haláláról és fia eleséséről Oroszországban 1942-ben.¹⁵⁴

A német délkelet-európai kutatások meghatározó személyiségétől, Fritz Valjavec-től összesen tíz levél található.¹⁵⁵ Két levelet őriz a hagyaték a németországi janzenizmus monográfusától, Wilhelm Deinhardt-tól, mindkettőt 1934-ből.¹⁵⁶ A felvilágosodás korának neves történésze, Eduard Winter levelei ugyan hiányoznak, de fennmaradt Zolnai négy hozzá írt levelének német nyelvű fogalmazványa az 1951–1962 közti időből.¹⁵⁷ Az 1951. január 12-én kelt fogalmazványban Zolnai felhívja Winter figyelmét a *Kritische Bemerkungen über den religiösen Zustand der k.k. Staaten* (Wien, 1788) című, saját gyűjteményében található könyvre, melyről megjegyzi, nem tudja, Winter tárgyalja-e, mivel még nem kapta meg a munkáját. Jelzi azt is, az Akadémia újra intézkedett, hogy Winter megkapja Zolnai közelebbről meg nem nevezett könyvét.¹⁵⁸ Az 1959. július 21-ei terjedelmes fogalmazványban, amely válasz Winter június 7-ei, jelenleg ismeretlen levelére, Zolnai kifejezi a reményt, Winter megkapta francia cikkét és Riedl Frigyes Madách-előadását, melyekről várja véleményét.¹⁵⁹ Kifejti, „nálunk” Riedl a legnagyobb irodalomtörténész, nemrég írt róla az *Irodalomtörténet* című folyóiratban.¹⁶⁰ Jelzi, „Ritter Sándor”-ról még nem hallott; Barta János könyvét még nem ismeri, de a szerzőt nem tartja sokra. Madách kapcsán kifejti, a jezsuiták elvetik Madách-ot pesszimizmus miatt; Prohászka Ottokár is hasonló véleményt képviselt az 1925 körül az Akadémián tartott előadásában. Végül megemlíti Waldapfel József *Irodalmi tanulmányok* című,

150 Ms. 4124/290.

151 Ms. 4124/294.

152 Ms. 4124/295.

153 Ms. 4124/296.

154 Ms. 4124/325.

155 Ms. 4129/512–521.

156 Ms. 4122/594–595. Deinhardt könyve: Wilhelm DEINHARDT, *Der Janzenismus in deutschen Landen: Ein Beitrag zur Kirchengeschichte des 18. Jahrhunderts*, Münchener Studien zur historischen Theologie 8 (München: Josef Kösel & Friedrich Pustet, 1929).

157 Ms. 4120/327–330.

158 Ms. 4120/327.

159 Ms. 4120/328/I–V.

160 Lásd ZOLNAI, „Emlékezés Riedl Frigyesre...”

1957-ben megjelent könyvét. Az 1961 végére, 1962 elejére datálható keltezetlen fogalmazvány válasz Winter 1961 december 21-ei levelére, melynek témája Wurzbach életrajzi lexikona, Burkhard Birkenstein *Anfang zu denen mathematischen Wissenschaften* című, 1713-ban kiadott művének Nemzeti Múzeum-beli példánya, egy Győrből várt hivatalos válasz és az új évi jókívánság.¹⁶¹ Zolnai fogalmazványai jelzik a két tudós tíz évnél hosszabb szakmai kapcsolatát, egyben felhívják a figyelmet a hagyatékban fennmaradt levelezés hiányaira.

Zolnai *Ungarn und die Erforschung des Jansenismus* című nagy tanulmánya a Winter tiszteletére 1956-ban Berlinben kiadott tanulmánykötetben jelent meg.¹⁶² Ennek révén került kapcsolatba a kötet szerkesztőjével, Joachim Tetzner történésszel, akinek kilenc levele és Zolnai Tetznerhez írt öt levelének a fogalmazványa maradt meg az 1955–1958 közötti évekből.¹⁶³ Tetzner 1955. évi leveleinek témái Zolnai felkérése a közreműködésre a tanulmánykötetben, a javasolt téma elfogadása, az emlékeztetés a leadási terminusra, a szerkesztés és a megjelenés folyamata. Az 1955. augusztus 4-ei rövid levélen a keltezés napját Zolnai kétszer aláhúzta, és Tetzner aláírása alatt a következő indult, korántsem veszélytelen ceruzás rájegyzéseket tette a levél késedelmes kézbesítése miatt: „Érk. aug. 22.!\”, „Barom ÁVÓ!\”, „Juhszélén járó kultúra!” Zolnai fogalmazványai tanulságos adatokat tartalmaznak a köszöntő kötetben megjelent tanulmánya előzményeiről, keletkezési körülményeiről, a *Zeitschrift für Slawistik*ba szánt cikkéről¹⁶⁴ és a Tschirnhausról tervezett tanulmánykötetbe szánt dolgozatáról.¹⁶⁵ Az utolsó, 1958. november 28-án kelt, írógéppel írt Zolnai-levél egy mély részvétéről és empátiáról tanúszkodó kondoleáló levél indigós másolata Tetzner feleségéhez fiatalon elhunyt férje halála alkalmából.¹⁶⁶

A francia és német kutatók mellett a levelezés tanúsága szerint Zolnai kapcsolatban állt néhány olasz irodalomtörténésszel is. Közéjük tartozik a komparatista Vittorio Santoli, Friedrich Schlegel, Goethe, a német romantika és az olasz népköltészet kutatója, a *Rivista di letteratura moderne e comparate* társalapítója, akitől három levelet és két leve-

161 Ms. 4120/329. A négy fogalmazvány közül egyedül az Ms. 4120/330. számún szerepel utólag ceruzával ráírva Eduard Winter neve.

162 Béla ZOLNAI, „Ungarn und die Erforschung des Jansenismus” in *Deutsch-slawische Wechselfeitigkeits in sieben Jahrhunderten: Gesammelte Aufsätze [Eduard Winter zum 60. Geburtstag dargebracht]*, Hg. Joachim TETZNER, Stud. Hans Holm BIEFELDT, Veröffentlichungen des Instituts für Slawistik 9, 107–156 (Berlin: Akademie-Verlag, 1956).

163 Ms. 4127/515–523; Ms. 4120/307–311.

164 Béla ZOLNAI, „Die geistige Bedeutung des Generalseminars von Preßburg (Bratislava) für Ungarn und die slawischen Völker”, *Zeitschrift für Slawistik* 1, 3. sz. (1956): 103–108. DOI: 10.1524/slav.1956.1.14.433.

165 Béla ZOLNAI, „Über Frühaufklärung in Ungarn”, in *Tschirnhaus und die Frühaufklärung in Mittel- und Osteuropa*, Hg. Eduard WINTER, Mitarb. N. A. FIGUROVSKIJ, G. HARIG usw., 154–176 (Berlin: Akademie-Verlag, 1960). A tanulmány különnyomatának szerzői dedikált példánya a BTK Irodalomtudományi Intézet Eötvös Könyvtárában (jelzet: 12.101). A dedikáció szövege: „Az Akadémia Eötvös Könyvtárának / hálás emlékezéssel / Zolnai Béla / 1960 aug.” A tanulmány kéziratos változata a hagyatékban: Ms. 4134/23.

166 Ms. 4120/311.

lezőlapot,¹⁶⁷ továbbá a Villon-kutató Italo Siciliano, akitől egy levelet őriz a hagyaték.¹⁶⁸ Santoli 1926. március 14-én kelt levele olasz nyelvű és Szegeden íródott, az 1927–1928 között kelt többi küldemény francia nyelvű. Az 1927. szeptember 4-ei levélben Santoli *Critique du concept de mysticisme esthétique* című, a *Széphalom* számára küldött cikkéről kéri Zolnai véleményét, az 1928. január 20-ai levélben egy Adyról szóló cikk megírásához kér anyagot.¹⁶⁹

A levelezés nemzetközi része a kiragadott példák tanúsága szerint a hagyatékban található más forrásokkal, így elsősorban a naplójegyzetekkel együtt kivételes lehetőséget kínál a szakmai kapcsolattörténet és rendszer megismerésére, nemzetközi tudományos hálózatok feltérképezésére és Zolnai munkássága külföldi háttérének megismerésére. Az 1940-es évek első felében Kolozsváron kialakult kapcsolatrendszer is elsősorban a levelezés segítségével lesz feltárható. A kapcsolattörténet átfogó kronologikus vizsgálata csak a teljes levelezés módszeres feldolgozása után lesz lehetséges.

Lektorijelentések

Mikes Kelemen összes művei Hopp Lajos által sajtó alá rendezett kritikai kiadása első három kötetének kéziratát irodalomtörténeti szempontból Zolnai Béla lektorálta,¹⁷⁰ aki ekkor már elmúlt hetvenéves. Az I. kötet 1966-ban a II. 1967-ben, a III. 1970-ben jelent meg, az utóbbi kötet megjelenését már nem érte meg. A *Törökországi leveleket* tartalmazó I. kötet rövidítésjegyzékében Hopp Lajos felsorolja Zolnai összes Mikes-tanulmányát, a keletkezéstörténeti részben többször hivatkozik Zolnai vonatkozó nézeteire.¹⁷¹ A tárgyi jegyzetek bevezetőjében utal Zolnai tanulmányára a francia levélműfajról és levélgyűjteményekről, a tárgyi jegyzetekben folyamatosan hivatkozza Zolnai megfigyeléseit, tanulmányait.¹⁷² A kötet *Néhány szó a kiadásról* című részében jelzi, a jegyzetekben számos esetben támaszkodott Zolnai „Mikes prózájával, stílusával, szépirói vonásaival kapcsolatos megfigyeléseire, amelyeket lektori jelentésében rögzített, és önzetlenül följajánlott a jegyzetek kiegészítéséhez.” Felhívja a figyelmet arra, „Zolnainak nem egy értékes – a tárgyi jegyzetek keretéből kikívánkozó – megjegyzése maradt feldolgozatlanul. Sok tanulságot nyújtó lektori jelentése az MTA Irodalomtörténeti Intézetének archívumában található.”¹⁷³ A kötet végén elhelyezett köszönetnyilvánításban Hopp megjegyzi, „[ö]nzetlen és értékes tanácsaikkal támogattak lektoraim, Zolnai

167 Ms. 4126/474–478.

168 Ms. 4126/504. A „rokonszenves Italo Siciliano” részt vett az 1939-es lyoni irodalomtörténeti kongresszuson, korábban Budapesten tanított. ZOLNAI, „Lyon, Párizs, Liége...”, 98.

169 Ms. 4126/476; Ms. 4126/478. Santolitól a *Széphalom* két írást közölt: V[ittorio]. SANTOLI, „Olasz idealizmus: Croce vallomásai”, *Széphalom* 1 (1927): 93–96; Vittorio SANTOLI, „A fascizmus filozófiai alapjai”, *Széphalom* 1 (1927), 184–189.

170 Nyelvész lektora mind a hat kötetnek Kelemen József volt.

171 MKÖM 1, 344, 380.

172 MKÖM 1, 400, 860 (Névmutató).

173 MKÖM 1, 372.

Béla, valamint Kelemen József, [...] A Mikes-kiadás megvalósításához nyújtott [így] eddigi szíves segítségükért ezúton mondok őszinte köszönetet.”¹⁷⁴

Zolnai Béla lektori jelentései a Mikes-kiadásról saját hagyatékában nem maradtak fenn, Hopp Lajos hagyatékában azonban megtalálható Hopp „Mikes családfa” című, tizenegy lap terjedelmű gépiratáról készített, két és fél lap terjedelmű lektori jelentése (a továbbiakban 1. sz. jelentés),¹⁷⁵ a *Törökországi levelekről* és jegyzeteiről készített, negyvenöt gépelt lap terjedelmű lektori jelentés (a továbbiakban 2. sz. jelentés)¹⁷⁶ és a Mikes kritikái kiadás *Mulatságos napok és más fordítások* című III. kötetének kéziratáról írt, két részből álló lektori jelentés (a továbbiakban 3. sz. jelentés).¹⁷⁷ A II. kötetről készített jelentés a Hopp-hagyaték jelenlegi rendezettségi állapotában nem található. A jelentésen nincs keltezés, de a szöveg utalásai alapján a keletkezési idő részben pontosítható. Az 1. sz. jelentés 30. pontjához fűzött megjegyzésben ez áll: „NB. Éppen a Magyar Nemzet mai számában olvasom (1961 jún. 17)”, az 52. ponthoz kapcsolt megjegyzés a következő: „NB. A Magyar Nemzet mai számában (1961 jún. 18) találom”. A jelentés tehát öt évvel a kritikái kiadás megjelenése előtt készült.

Az 1. sz. jelentés az I. kötet tárgyi jegyzeteiben található számos, rövidebb-hosszabb családtörténeti fejtegetés előzményéül szolgáló kéziratról készült, amelynek részletei jelentősen átdolgozott formában később beépültek a jegyzetekbe. A jelentésben hivatkozott családfa-rajz (7. pont) és táblázat (6. pont) nincsenek meg a kötetben. Zolnai gyakran érzelmi-indulati elemekkel tarkított megjegyzései¹⁷⁸ kiterjednek a kézirat helyesírási, központoszási és tipográfiai következetlenségeire, felsorolják a fogalmazás-

174 MKÖM 1, 831. Hopp Lajos a kritikái kiadás további kötetének jegyzeteiben is folyamatosan hivatkozik Zolnai Mikes-tanulmányaira. Jelzi azt is, mely pontokon lépett tovább az ő eredményeinél. Lásd pl. MKÖM 2, 933, 935.

175 „HOPP Lajos, »Mikes-családfa«. Zolnai lektori jelentése”. Gépirat dátum nélkül, Zolnai Béla autográf aláírásával, BTK Irodalomtudományi Intézet Archivuma, Hopp Lajos hagyatéka, 17. doboz, kék dossziében. Hopp Lajos kívül ráírta a címet és a megjegyzést: „III. példány”. Tartozékai Hopp Lajos „Mikes családfa” című, részben kézzel számozott gépirata, a hozzá tartozó anyaggyűjtés, családfa-rajz, fénymásolatok, újságvivágások, feljegyzések. – Itt köszönöm meg Simon Zsuzsanna és Tóth Zsombor segítségét a lektori jelentések megtalálásában.

176 ZOLNAI Béla és HOPP Lajos: *Mikes Törökországi levelek és jegyzeteinek lektorálása*. Gépirat első példánya, a lektor autográf javításaival, dátum, aláírás nélkül. BTK Irodalomtudományi Intézet Archivuma, Hopp Lajos hagyatéka, 18. doboz, a lektori jelentések dossziéjában. Ugyanitt találhatóak Kelemen József lektori jelentései, melyek közül az I. kötetről szóló első jelentés 1960. november 30-án kelt és 85 lap terjedelmű, a második jelentés 1962. szeptember 19-én kelt.

177 ZOLNAI Béla, „Mikes Kelemen összes művei III. kötetéről (»Mulatságos napok« és más fordítások)”. (3 lap) A 3. lapon Zolnai Béla neve gépirással, dátum nélkül. Folytatólagos lektori jelentés Mikes Kelemen Összes Művei kritikái kiadása III. kötetének tervezetéről. (16 lap) Indigóval készült másodpéldány, dátum, aláírás nélkül. Az 1. lap bal felső sarkában a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetének pecsétje. BTK Irodalomtudományi Intézet Archivuma, Hopp Lajos hagyatéka, 18. doboz, a lektori jelentések dossziéjában. – A lektori jelentéseket az eredeti helyesírással idézem, az elütések javításával és az írógépen hiányzó ékezetek pótlásával.

178 Így pl. 1. pont: „A LEKTOR NEM ÍRÁSBELI DOLGOZATJAVÍTÓ.”; 4. pont: „A szöveg nincs megfogalmazva. Nem lehet javítani sem. Távirat-stílus!”; 8. pont: „Honnan tudja a szerző ezt a gyönyörű mesét, minden dokumentum nélkül?”; 12. pont: „Mit jelent ez a puffogó, kéjgáz-mondat: [...] A szerző gondolkodás nélkül ír le mondatokat.”

és stílusbeli hiányosságokat, utalnak a filológiai pontatlanságokra. Alaposságára utal, hogy a jelentés némely részét, a 30–44. pontokat és az 52. pontot piros vonallal megjelölte a lapszálon, és az első lap jobb felső sarkában kézzel ráírta: „Kérem megnézni a pirossal megjelölt részeket”. A legtöbb kritikai észrevételt Hopp messzemenően figyelembe vette a tárgyi jegyzetekben, majd később tovább dolgozott a témán, és harminc év múlva hosszú tanulmányban összegezte a Mikes-család történetére vonatkozó kutatásainak eredményeit.¹⁷⁹

A három lektori jelentés közül a legérdekesebb és legrészletesebb a 2. számú, amely a *Törökországi levelek* kiadásában található rövidítésjegyzéket és a tárgyi jegyzetek bevezetőjét érintő néhány általános megjegyzés után a levelek számozási rendjét követve tartalmazza a kritikai észrevételeket. A szövegben nincs utalás a keletkezés idejére, de Zolnai Madácsy Lászlóhoz írt két levelezőlapja alapján az idő pontosítható. Az 1961. október 4-ei lapon Zolnai így írt: „Tegnap itt volt Hopp Lajos és bemutatta a T[örökországi] L[evelek] jegyzetanyagát, amelyben a Te dissz[ertációd]at. is bedolgozta. Ha van valami új adatod, közöld velem!” Ugyanezen év december 12-én Mátraházáról ezt írta: „Épp a Hopp Mikes-kiadását lektorálom. Nekem és Neked való téma.”¹⁸⁰ Eszerint tehát a 2. számú jelentés 1961 végén, 1962 elején készült.

A jelentés bevezetőjében Zolnai fontos megjegyzést tesz, mely szerint földolgozatlan jegyzeteit, Mikes stílusáról gyűjtött anyagát átengedi a kiadás szerkesztőjének, „azzal a föltétellel, hogy fölhasználja azokat!” Kifejezetten kéri megjegyzései fölhasználását, és a szerkesztő diszkréciójára bizza, „ezt milyen formában közli a nyilvánossággal.” Az első lapra a cím alá Zolnai utólag kézzel odairta: „A nyomdakész kéziratot jó volna még egyszer átnézni.” A 158. levél jegyzetei kapcsán nyomtatékosan megjegyzi: „NB. Az egész jegyzetanyagot revideálni kell tipográfia, helyesírás és fogalmazás szempontjából! [N]em vállalom érte a felelősséget!!!” (42. lap) A 62. levélnél olvasható a következő megjegyzés: „Szeretnék minél előbb beszélni a szerzővel, ha csak telefonon is. Miket kibebíjtjuk, ha ilyen mondatokat írunk róla.” (26. lap) A 117. levél kapcsán Zolnai megjegyzi: „Remélhető, hogy a R[ákóczi]. levele pontosan van másolva. Összeolvasandó. Az egészről szeretném átnézni a korrektúrát. Így nagy összevisszaság lehet az egészből.” (38. lap) Az idézett megjegyzések mutatják, Zolnainak maximális elvárásai voltak, és nagyon fontosnak tartotta a *Törökországi levelek* lehető legigényesebb kritikai kiadásának elkészítését. A jelentés megjegyzéseinek módszeres összevetése a kritikai kiadás tárgyi jegyzeteivel külön feladat, a továbbiakban csupán néhány példán mutatom be Zolnai lektori munkáját, a legapróbb részletre is kiterjedő figyelmét.

A megjegyzések kezdetben igen részletesek, levelenként átlagosan fél-másfél oldal terjedelműek, körülbelül a 90. levéltől kezdve azonban jóval rövidebbek. A tárgyi jegyzetekkel kapcsolatos általános elvárásait Zolnai a 129. levél jegyzetei kapcsán fogalmazta meg: „Általában mindent regisztrálni kell, ami M[ikes]. levelében tartalmi-

179 HOPP Lajos, „Mikes-családtörténet”, in *Irodalom, történelem, folklór: Mikes Kelemen születésének 300. évfordulójára: A budapesti Mikes-konferencián elhangzott előadások*, szerk. HOPP Lajos, PINTÉR Márta, Zsuzsanna és TÜSKÉS Gábor, 113–146 (Debrecen: Ethnica, 1992).

180 MADÁCSY, *Hommage à Madácsy...*, 32, 35.

lag vagy stílusbelileg érdekes és különös. A jegyzet célja kétféle: enciklopédikus és M[ikes]. írói arcképét jellemezni vele. Erre kérem a szerkesztőt, mindent vegyen észre, ha nem is hívom rá föl külön a figyelmet. Ebből a szempontból át kell olvasni még egyszer a leveleket!!!” (39. lap) A kritikai megjegyzések egyik csoportja a jegyzetek megfogalmazására,¹⁸¹ másik csoportja Mikes stílusának sajátosságaira vonatkozik, és újabb stíluspárhuzamokat közöl. Az utóbbiaknak csak egy része kapott helyet a tárgyi jegyzetekben, egy másik része bekerült Hopp Lajos különböző tanulmányaiba,¹⁸² egy harmadik rész felhasználatlan maradt. A 37. levélnél Zolnai megjegyzi: „Kiirom azokat a helyeket, amik stílus szempontjából megvizsgálandók lennének.”, és felsorolja a megfelelő szöveghelyeket. (20. lap)

Néhány jellegzetes példa a stílust érintő észrevételekre: „A ked levelét két eszten-deje vettem.’ Ez csak levélformula elhitétetés céljából. Mikes úgy tesz, mintha régebben már levelezett volna nénjével!” (1. levél, 2. lap) „Stílusfordulat, ügyes bevezetés: Lehetetlen hogy már ne szóljak a hereziszról.¹⁸³ ’E mind jó édes néném, de...’ Eleven figyelemkeltő stilizálás, kedély. A császár veres hintójának leírása: szemléletes, realisztikus. Sok humor van ebben. Erre mindenütt utalni kell. A kiadás teljes kommentárja legyen M[ikes]. szövegének. A lovak megöregedtek, a fehér szakállas kocsis pipál és füstöli a lovakat, hogy meg ne náthásodjanak. Petőfihez méltó ez a kép. [...] A levél végén kedves enyelgés a nénjével. Maga elé tudja képzelni és képzelgetni: azokban a kis kezecskékben. Szereti a nénjét. Ez kitűnő stílusformula és valóságelhitétető. Ne csak a föltételes módot vegyük észre, hanem a nyelvi formula mögött Mikes kedélyét, lelkiségét.” (2. levél, 3. lap) „Misszilis formula kitűnő és drámai is: ’épen akkor vettem a ked levelét, mikor lóra kellett ülnöm.’ ’Megmondjam, hová mentünk?’ Évődés, stílusfordulat.” (4. levél, 4. lap) „A ked kis szája...’ Hol vette Mikes ezt az évődő udvariasságot? Ilyen finoman társalogtak Erdélyben? A francia szalonok légköre, ahová M[ikes]. nem lépett be, de hallott róla és olvasmányaiból is értesült. Humor: 200 mély földnyire vagyok a házasságtól.” (4. levél, 5. lap) A stílusra vonatkozó nagyszámú megjegyzés mögött jól megragadható Zolnai felfogása, mely szerint a nyelvi, stílusbeli kifejezés árnyalatai számos esetben erkölcsi, vallási, teológiai és más finomságokat adnak vissza, felfogásbeli saját-

181 Így pl. „okoz neki helyett: Mikesnek. Neki csak ismert alanyra vonatkozhat. Magyarul tanítsam a szerzőt? Nem vagyunk bizalmas viszonyban Mikessel.” (1. levél, 3. lap) „A mondat nincs megfogalmazva, csak számoló cédulaként egymás mellé dobálva a részek.” (78. levél jegyzetei, 31. lap); „Mi ez? Így nem lehet fogalmazni. Hogy kerül ide Pouget, minden magyarázat nélkül? [Á]t kell fogalmazni az egészet.” (79. levél jegyzetei, 31. lap); „Nincs megfogalmazva, csak egybe van hányva.” (82. levél jegyzetei, 32. lap.); „Lehetetlen fogalmazás. [...] Nem lehet alanyok nélkül beszélni filológiában.” (63. levél jegyzetei, 27. lap).

182 Lásd pl. HOPP Lajos, „Mikes nyelve és stílusa”, in HOPP Lajos, *Mikes és világa*, 335–346, 510–511 (Bukarest: Kriterion, 1973); HOPP Lajos, „Utószó”, in MIKES Kelemen, *Művei*, kiad. HOPP Lajos, Magyar remekírók, 705–842 (Budapest: Szépirodalmi, 1978), 818–829.

183 A megjelent szövegben az idézett mondat: „lehetetlen hogy már. ne szollyak a kocsisról.”. MKÖM 1, 9, 17–18. sor. Eszerint Hopp a lektori jelentést követően javította az utolsó szó olvasatát.

tosságokat jeleznek, rejtett iróniát érzékeltetnek. Ha nem is túl gyakran, de a lektor néha elismerését is kifejezi a sajtó alá rendezőnek.¹⁸⁴

Figyelmet érdemelnek azok a megjegyzések, amelyek a *Törökországi levelek* egészére, egy részére vagy a mű keletkezésére, illetőleg Mikesre vonatkoznak. Így például a 41. levél kapcsán Zolnai közli a megfigyelést: „NB. Mikes a 41. levélig semmi históriát nem mondott el. Volt elég élménye.” (21. lap) A 39. levél kapcsán a következő megjegyzéseket teszi: „Mikes dicséri a nénje leveleit. Érthető precieux formula. Mikes fantáziája rögtön képeket alkot. [...] Mikest nem elégíti ki a próza. Gyakran versbe lendül. M[ikes]. beelátat az európai pol[itikai]. helyzetbe. [...] Mikes a vallásosságban is demokrata.” (21. lap)

Számos, a lektorált kéziratban jegyzet nélkül maradt vagy elnagyoltan jegyzetelt szöveghely Zolnai megjegyzése, kérdése nyomán kapott jegyzetet.¹⁸⁵ Több példa található a lektori megjegyzések szó szerinti vagy kissé átfogalmazott átvételére a kritikai kiadás jegyzeteiben.¹⁸⁶ Többször előfordul az is, hogy Hopp megfogadja Zolnai javaslatát a kiemelésre, vagy kifejezést vesz át tőle.¹⁸⁷ Érthető módon nem mindig tudja megoldani a Zolnai által felvetett kérdést, nem teljesíti a maximalista elvárásokat.¹⁸⁸ A levelekbe illesztett történetek azonosítatlan forrásait firtató, Hopp által megválaszolatlanul

184 Így pl. „Jó a Tantaluszhoz fűzött jegyzet.” (3. levél, 4. lap) „Kitűnő a 27. sorhoz fűzött magyarázat.” (4. levél, 4. lap) „Gratulálok a Turenne levél forrásához!” (102. levél jegyzetei, 36. lap); „Jó a Mikes verséről irt jegyzet.” (77. levél, 31. lap).

185 Így pl. 26. levél, 3. sor (14. lap) vö. MKÖM 1, 465; 27. levél, 17. sor (15. lap) vö. MKÖM 1, 466; 175. levél (43. lap) vö. MKÖM 1., 747–750; 180. levél (43. lap) vö. MKÖM 1, 759–760; 184. levél (44. lap) vö. MKÖM 1, 766–769.

186 Így pl. 37. levél (19. lap): „Mikes meglepő, játékos fordulattal fejezi ki magát.” Vö. MKÖM 1, 488: „Mikes meglepő, játékos fordulattal fejezi ki magát.”; 52. levél (24. lap): „Egyébként a penitenciatartás fő jan[z-enista], téma volt, amiről Mikes sokat olvasott.” Vö. MKÖM 1, 525: „A penitenciatartás fő janzenista téma volt, Mikes olvashatott róla Rákóczi könyvtárában.”

187 Így pl. 121. levél (38. lap): „Mikes meggyónja bűnét R[ákóczi]-val szemben. Ez a gyónás lelki kényszer volt. Szent Ágoston légköre. Emberi történet ez, kiemelném. Egy regény részlete lehetne.” Vö. MKÖM 1, 688: „Mikes meghitt kitarulkozása, vallomása lelki kényszer. Rákóczi emlékét idézi. Emberi történet kitűnő előadásban, tele érzellemmel, minden mesterkéltséggel szenimentalizmus nélkül.”; 124. levél (38. lap): „R[ákóczi]. J[ózsef]. fölforgatja a fejedelem régi házi rendjét. Meg sem köszöni Mikes hű sáfárkodását. Erre utalnék. Élethű vonás.” Vö. MKÖM 1, 690: „Mikes a fejedelemfi cselekedeteit atyja tetteihez méri. Legjobban az udvari rendtartás elrontását fájlalja. [...] Meg sem köszönte Mikes hű sáfárkodását.”

188 Így pl. 28. levél (15. lap): „oda leszünk a tyukoknak: mit jelent ez?” Vö. MKÖM 1, 472, 43. sor; 41. levél (21. lap): „Megharagutt hermán: mit jelent? Nincs magyarázva.” Vö. MKÖM 1, 498, 5. sor; 41. levél (21. lap): „kiki a maga kádgjáról dézsmál. [...] Nincs magyarázva a közmondás értelme. Nem elég Szilyt idézni.” Vö. MKÖM 1, 500, 44. sor; 65. levél (27. lap): „A tengerbe-köpést honnan vette Mikes? Hol olvasta?” Vö. MKÖM 1, 570, 10. sor; 71. levél (29. lap): [Fleury lehetséges forrásként említett műve kapcsán:] „Ezt a francia munkát látta Hopp Lajos? Mért nem idézi a könyvtári jelzését? Itt igen fontos megjelölni magát a példányt, amelynek alapján dolgozunk.” Vö. MKÖM 1, 581 [nincs példányjelölés]. 73. levél (29. lap): „A Bandello-szöveget melyik kiadásból idézzük? Jelezni kell. [...] A Heptameron-kiadást is jelezni kell, még ha nem is a legjobb helyről idézzük. Itt is ki kell választani a legjobb kiadást. Tudom, hogy ez ma esetleg lehetetlen, de filológiai kötelesség.” Vö. MKÖM 1, 586–589 [nincs kiadásjelölés].

hagyott kérdések egy részére az újabb kutatás talált választ.¹⁸⁹ A 145. levélben Zolnai kiemeli és kommentál egy, a korábbi kutatásban figyelmen kívül hagyott szövegrészt, de Hopp nem fűz hozzá jegyzetet.¹⁹⁰ A 139. levél jegyzeteinél Zolnai javaslatot tesz a török szavak jegyzékbe foglalására, Hopp azonban más megoldást választ, és a török szóanyag új módszerű feldolgozását a jegyzetek elején külön indokolja.¹⁹¹ A 163. levél jegyzeteiben Zolnai egy apró, de rá jellemző törlést javasol, amit Hopp végrehajtott.¹⁹² A jelentés gépirata tele van jórészt Hopp Lajostól származó aláhúzásokkal, lapszéli jelzésekkel, szavak és szövegrészek keretbe foglalásával, ami mutatja, igyekezett minden tőle telhetőt megtenni a kritikai megjegyzések érvényesítésére.

A kritikai kiadás *Mulatságos napok és más fordítások* című, III. kötetére vonatkozó 3. sz. lektori jelentésen nincs dátum, de az első rész bevezetője utal arra, hogy az I. és II. kötet lektorálása közben és azután Zolnai megbeszéléseket folytatott Hopp Lajossal a további kötetek rendszeréről, szövegközléséről, jegyzetelési módszeréről és a kiadás további munkálatairól. Jelzi, Hopp a fölmerült kérdéseket Zolnaival 1963-tól folyamatosan tisztázva, tanácsait kikérve és fölhasználva készítette el a III. kötet kéziratát.¹⁹³ A második rész első mondata hivatkozik a jelentés első részére, melynek dátumát utólag 1965. július 28-ában jelöli meg. A második rész keletkezése e dátum és a korábban említett szempontok figyelembevételével hozzávetőlegesen 1966–1968 közé datálható. A jelentés gépirata jóval áttekinthetőbb az előzőekénél, s minden valószerűség szerint hivatásos gépíró készítette. Az első, rövidebb rész a szövegközlés és a szövegjegyzetek kéziratáról mond összegző véleményt, a második, hosszabb rész a tárgyi jegyzetek és a hozzájuk tartozó bevezető kéziratával foglalkozik. Az első rész első bekezdése kifejezetten utal a lektor és a sajtó alá rendező között több éven át tartó, szoros munkakapcsolatra (1. lap).

Zolnai hangsúlyozza, „[a] gazdag szövegekritikai jegyzetanyag a főszöveggel együtt bő forrásává válik a Mikes nyelvvel és írásmódjával kapcsolatos stilisztikai és nyelvészeti vizsgálatoknak.” Helyesli, hogy „a szövegekritikai jegyzetek ugyanolyan tömörek, gondosak és aprólékosak, amint az első két kötetben voltak” (2. lap). Jelzi, a terjedelmes tárgyi jegyzetanyag aprólékos lektorálására már nem vállalkozhatott, de tanácsaival igyekezett segíteni a szerkesztő munkáját. Kiemeli, „[a] keletkezéstörténeti részben Hopp tanácsaim alapján teljes egészében feldolgozta a kötetbe került fordításokra vo-

189 Így pl. 204. levél (45. lap): [a lóra ülő thesszalónikai úri asszony történetéhez] „Honnan van ez a történet?” Vö. MKÖM 1, 794, Tüskés Gábor, „A Törökországi levelek elbeszéléseinek forrásaihoz”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 116 (2012): 483–507, 494–497; 77. levél (31. lap): [a fogságba esett francia ifjú története] „Az elbeszélés forrása. Legalább nevezni kellene az elbeszélést. Miről szól?” Vö. MKÖM 1, 600: „Az elbeszélés forrása még ismeretlen.” Tüskés, „A Törökországi levelek elbeszéléseinek...”, 499–502.

190 145. levél (40. lap): „Fontos kijelentés M[ikes]. részéről: fűsthöz hasonló okból elhagytuk hazánkat. M[ikes]. kezd kiábrándulni az egész bujdosásból. Ezt Thalyék eddig elhallgatták. A császár csak ígér. A jegyzet legyen olvasmány és lelki kommentár is, ne csak adathalmaz. Mikes csak azért bujdosik, mert igen szerette az öreg fejedelmet.” Vö. MKÖM 1, 712–714.

191 132. levél (29. lap): „Az sem lenne rossz a török szavaknak egy jegyzékét tenni a végére és erre mindjárt a jegyzetek elején fölhívni a figyelmet.” Vö. MKÖM 1, 394–399.

192 163. levél (42. lap): „Szellemtörténet törlendő.” Vö. MKÖM 1, 729–730 [a kifejezés nem fordul elő].

193 Hopp Lajostól öt levél található Zolnai Bélához a hagyatékban. Ms. 4124/148–152.

natkozó lényeges szakirodalmat, számos ponton továbbítve a fordításokkal kapcsolatos kutatást.” Örvendetesnek tartja, hogy Hopp Lajosnak lehetősége nyílt franciaországi kutatásokra, melyek során kézbe vette a fordítások forrásait, megállapította a kiadások sorrendjét, szövegösszevetéseket végzett, és „legtöbb esetben” meghatározta a Mikes által használt kiadást (2. lap). Megjegyzi, a korlátozott terjedelem miatt csak keveset lehetett idézni a forrásokból, „bár hasznos lett volna [...] többet idézni, hogy a kiadás minél szélesebb vizsgálódási alapot nyújtson Mikes fordítói módszerének tanulmányozásához is.” Hozzáfűzi, „[a] tárgyi jegyzetekben Hopp állandóan igyekezett szem előtt tartani a fordítások és a Törökországi levelek tárgyi, szellemi, nyelvi stb. összefüggéseit, oly módon, ahogy korábban megbeszéléseinken magam is javasoltam.” Az utolsó bekezdésben Zolnai „négy kötetű összevont sorozat”-ot említ, ami jelzi a kritikai kiadás koncepciójának módosulását a munka során.

A „Folytatólagos lektori jelentés” arról tanúskodik, hogy a jelentés első részének állításával szemben később Zolnai mégis vállalkozott a tárgyi jegyzetek lektorálására. Ez a jelentés kevésbé részletes a *Törökországi levelek* tárgyi jegyzeteiről szólónál, aminek fő oka a sajtó alá rendező és a lektor között időközben kialakult szoros együttműködésben, valamint a főszöveg és a tárgyi jegyzetek eltérő arányában keresendő. A hangvétel itt jóval kevésbé szenvedélyes. Zolnai jelzi, a lektorált kéziratrészt „még mindig nem a véglegesnek szánt anyagot tartalmazza”: két fordítás jegyzeteiből hiányzik az összevétel a francia szöveggel, mivel a sajtó alá rendező nem kapta meg a megfelelő kiadványt a kézirat leadásáig. Indokoltnak tartja, hogy a kötetben található öt mű közül a *Mulatságos napok* „szó- és kifejezésrinkcsére, nyelvtani szerkezeteire vonatkozó megjegyzések a legrészletesebbek.” Kiemeli, Hopp Lajos „ebben a kötetben is különös gondot fordít a Mikes nyelvében tükröződő fogalmi, tárgy- és fogalomtörténeti részletekre [...]; a fontosabb nyelvtani sajátságok rögzítésére [...]. Éberon figyelni [...] a társadalomkritika jelentkezését. [...] Igyekszik rámutatni Mikes személyes állásfoglalásának nyomaira [...]. Gondosan mérlegeli egyes részletkérdéseknek a törökországi leveleskönyvben való jelentkezését, vagy ismételt felbukkanását. Így ezek a jegyzetek további útmutatásul is szolgálnak a [...] leveleskönyv elemzéséhez.” (2. lap). Zolnai jelzi, részletes megjegyzéseit ceruzával bejegyezte a gépirat megfelelő helyeire, a továbbiakban ezek közül csak a fontosabbakat emeli ki.

Ennyiből is látható, élete utolsó évtizedében Zolnai Béla tevékenyen részt vett a Mikes kritikai kiadás munkálataiban, folyamatosan figyelemmel kísérte, segítette és értékelte a sajtó alá rendező munkáját. A lektori jelentésekből kibontakozó kép nem kisebbíti Hopp Lajos érdemeit, ugyanakkor mutatja, Zolnai megjelent tanulmányain kívül is nagymértékben hozzájárult a kritikai kiadás színvonalának emeléséhez. Bár a kiadás további három kötetét már nem lektorálhatta, az első három kötethez nyújtott támogatása és a sajtó alá rendezővel megosztott ismeretei, kritikai megjegyzései közvetve beépültek azokba is. Elősegítették Hopp Lajos látásmódjának és munkamódszerének differenciálódását, biztosították a vállalkozás egyenletes minőségét, és hozzájárultak annak időállóságához.

A hagyatéknak jelentős részét teszik ki Zolnai szakmai tárgyú kéziratai. Ezekben belül külön csoportot alkotnak a janzenizmusra vonatkozó írások. A *magyar biedermeier* (1940) című Zolnai-könyvet vizsgálva Miskolczi Ambrus megjegyezte, „Zolnai Béla hatalmas monográfiát írt a magyarországi janzenizmusról, amely kéziratban maradt, de megjelentetése ma is időszerű.”¹⁹⁴ Jelzetet nem közölt, de nagy valószínűséggel arra a kézírattári feldolgozás során három részre osztott gépiratra gondolt, melynek eredeti címe „A magyar janzenizmus története”.¹⁹⁵ A számos autográf javítást és lapszéli megjegyzést tartalmazó, többszöri átdolgozás nyomait mutató, befejezetlen kézirat az 1930-as évek végén és az 1940-es évek első felében készülhetett. Összterjedelmét a nehezen áttekinthető lapszámozás és bizonyos részek hiánya miatt nem könnyű megállapítani; mindent összevéve a terjedelem kb. 600 (!) lapra tehető.¹⁹⁶

A Kuncz Aladár *Fekete kolostor* című regényéből vett mottó a címlapon az eleve elrendelés gondolatára utal: „rájöttem arra, hogy az életben nincs véletlen, hanem minden törvényszerű rendeltetés” [...] „I., 1931: 11.” Az 1. lapon ugyanaz a Boccaccio Dante-kommentárjából vett idézet a mottó, mint a „Le jansénisme en Hongrie” című, ez után ismertető franciá nyelvű tanulmány-kezdemény gépiratán. A kézirat fejezetekre és alfejezetekre tagolt, az alfejezeteken belül csillagok jelzik a további felosztást. Minden fejezet és alfejezet élén további mottók állnak. A kézirat Zolnainak *A janzenizmus kutatása Középeurópában* című, 1944-ben Kolozsváron megjelent könyvének a párdarabja, annak egyenes folytatása. A könyv címlapján az „I. kötet” megjelölés és a könyv végén Zolnai „Megjegyzés”-e kifejezetten utal a tervezett folytatásra.¹⁹⁷

A kéziratot Zolnai összesen tíz fejezetre tagolta. Az I-II. és a IV. fejezet összegzi Zolnai janzenizmus és irodalom kapcsolatával, Rákóczi és Mikes janzenizmusával kapcsolatos korábbi kutatásait (I-IV. fejezet). Az V-VII. fejezet jelentős átfedéseket és szövegegyezéseket mutat az 1944-es könyvben a janzenista eszmék nemzetközi közvetítését és Ignaz Aurelius Feßler munkásságának janzenista vonatkozásait tárgyaló I-VI. fejezettel. A III. és a VIII. fejezet, továbbá a VIII. fejezet jegyzetanyaga hiányzik a kéziratból. A kézirat IX-X. fejezete a legérdekesebb: ezek mintegy folytatásai a könyv VII. és VIII. fejezetének, amelyek a Dunántúl katolikus egyházi központjainak és Pozsony janzenista műveltségének kapcsolatait vették számba. A kézirat IX-X. fejezete nagy-

194 MISKOLCZY, *Szellem és nemzet...*, 44.

195 Ms. 4139/1-3. A kézírattári cédulakatalógusban „A gallikanizmus. A janzenizmus magyarországi történetéhez. 193? [...]” Ms. 4138/184. – Ms. 4139/1-3. két, különböző kéziratot összevonó megjelölés található.

196 A legmagasabb lapszám 533., de az 533. lap után a számozás visszaugrik 523-ra, és az 523-526 közti lapszámok kétszer szerepelnek. Ehhez járul, hogy számos helyen per a, b, c, d lapszámok találhatók. A 117. laptól a 190. lapig terjedő szövegrész hiányzik. A kézirat 273. laptól a 307. lapig terjedő részében Zolnai átsátozta vagy javította az írógéppel írt eredeti lapszámozást, és 1-től 51-ig kézzel újraszámozta a lapokat. A *Bevezetés* és az I-VII. fejezet jegyzetanyaga az újrakezdődő lapszámozás miatt további 74, a befejezetlen X. fejezet további 18 lapot tesz ki.

197 „A rendkívüli viszonyok miatt egyelőre könyvem első kötetének csak nyolc fejezete jelenhetik meg. A névmutató a kötet befejező részének végén lesz. A második kötet kiadása későbbi időpontra marad. Kolozsvár, 1944. szeptember 28. Zolnai Béla.” ZOLNAI, *A janzenizmus kutatása Középeurópában...*, 188.

részt új, korábban közöletlen eredményeket tartalmaz, mindenekelőtt a nagyszombati, továbbá a kassai és az egri janzenista vonatkozású kiadványok feldolgozásával. Anyagukat nagyrészt kronologikus rendbe állított bibliográfiai tételek és azok különböző részletességű kommentárjai alkotják, összterjedelmük mintegy 190 lapot tesz ki.

A jegyzetek részben a szöveg közé beírva, részben az adott fejezet után, legnagyobb-részt azonban elkülönítve, fejezetenként újra kezdődő számozással találhatók. A *Bevezetés* és az I–VII. fejezet külön jelzetet kapott jegyzetanyaga¹⁹⁸ a kézirat jelen állapotában beékelődik a IX. és az ugyancsak külön jelzeten található X. fejezet közé.¹⁹⁹ A befejezetlen X. fejezet a kézirat többi részétől eltérően első fogalmazvány. Ezt Zolnai végig kézzel, tollal írta kitépelt noteszlapokra, a jegyzeteket beírta a szöveg közé. A bevezető rész után az egri nyomtatványok bibliográfiai adatai következnek, kronologikus rendben, kommentár nélkül, az időrend többször újra kezdődik. A munka befejezetlenségét húzzák alá az elvégzendő feladatokra és a tervezett átszerkesztésre utaló lapszéli megjegyzések,²⁰⁰ a piros ceruzával áthúzott szövegrészek,²⁰¹ az utólag kézzel beírt alfejezetcímek²⁰² és az „olló-ragasztó” technika alkalmazása.²⁰³ A munka hosszabb idő után végzett, nehéznek bizonyult revízióját jelzi egy rövidített bibliográfiai utalás mellé utólag beírt megjegyzés: „mi ez? Már elfelejtettem.”²⁰⁴ Annak eldöntéséhez, hogy a kézirat vagy annak egy része milyen formában használható a kutatás számára, további vizsgálat szükséges.

A második janzenista tárgyú kézirat a „Le jansénisme en Hongrie” című francia nyelvű tanulmány-kezdemény 117+9 lap terjedelmű gépirata, a szerző és Henri Grenet javításaival, továbbá Zolnainak a további kidolgozásra utaló magyar nyelvű megjegyzéseivel.²⁰⁵ Ez a kézirat sem teljes, mivel a 44. laptól a 99. lapig terjedő rész hiányzik; a [9/a]. lap után a lapszámozás újrakezdődik. A szövegben nincs nyom arra, pontosan mikor készült a munka, a vonatkozó katalóguscédulán az „194?” bizonytalan datálás olvasható. Zolnai ilyen című tanulmányának megjelenéséről nincs tudomásom, Benkő László jegyzékében sem szerepel. Ugyanakkor a *Revue des études hongroises finno-ougriennes* 1926-os évfolyamának borítóján a közlésre váró dolgozatok felsorolásában olvasható ez a cím Zolnai neve alatt. Ugyanígy az előkészületben lévő munkák között megtalálható a cím Zolnai nevével együtt az *Études Françaises* című, Szegeden kiadott disszertációsorozat 1931. évi kötetének borítóján, kiegészítve az „1717–1826” pontosítás-

198 Ms. 4139/2.

199 Ms. 4139/3.

200 Így pl. „Ezt összevetni a Mikes-fejezettel!” (38. lap), „NB! Itt lehetne szólni Mikes irodalomellenes föl[ogásáról].” (202. lap), „Itt beszúrni Zsoldos / Gálos / Bayle” (222. lap), „- Megnézendő volna még a köv[etkező]. munka: [...]” (380. lap), „Ezt meg kellene nézni!” (518. lap).

201 Így pl. a 252. laptól.

202 Így pl. az 518–524. lapon.

203 Így pl. 385–387. lapon.

204 A bibliográfiai utalás: „Hoefer, VI, 40.” (435. lap).

205 Ms. 4132/6. Így pl. „Itt beszúrni: 1.) Colonia véleményét Grosbois-ról, 2.) Relation 1739, 3.) Nehéz elképzelni, hogy erről mind nem tudott.” (7. lap); „Ide még beszúrni!” (14. lap); „(Itt beszúrni az új dolgokat és a cenzúra aktáit.)” (17. lap).

sal. Eszerint Zolnai a 20-as évek végén, 30-as évek elején tervezte a dolgozat megjelenését, a közlés azonban ismeretlen ok miatt elmaradt.

A kézirat címlapján a cím után az Introduction tartalmának rövid kivonata („*Ses origines françaises. – Ses relations avec les Pays-Bas et l’Italie. – Son affinité au jansénisme Viennois.*”) és – mottóként – egy Boccaccio Dante-kommentárjából vett idézet olvasható.²⁰⁶ A kéziratot Zolnai címmel ellátott fejezetekre, azon belül kisebb egységekre tagolta. Felépítése a következő:

	Lapszám
Introduction [a címlap és a szöveg utólag, kisebb méretű lapokra írva]	1
Les débuts du jansénisme hongrois: Grosbois	9
Jansénisme et quietisme [kéziratost betoldás címszavakkal, nevekkel]	[9/a]
Le jansénisme en Hongrie	1
1. Grosbois	3
2. La bibliothèque janséniste de Rodosto	7
3. Le jansénisme du prince Rákóczi	14
a) Les accusations de jansénisme	14
b) Loyalisme de Rákóczi	17
c) L’ermite de Grosbois et de Rodosto	19
d) Propositions jansénistes	24
e) Retour au loyalisme ou figurisme?	28
4. Un émule de Rákóczi : Clément Mikes	32
a) Le joyeux philosophe	32
b) Traductions jansénistes	36
c) Fatalisme	38
[hiány a gépiratban]	[44–49]
Fessler	100
1. Ses pérégrinations	100
2. Le disciple de Saint-Augustin	104
3. Propositions jansénistes	109
[Összegzés; a 116-os lapszám kétszer szerepel]	116–117

A kézirat tematikus kapcsolatot mutat Zolnai 1936–1942 között megjelent három francia nyelvű Rákóczi-tanulmányával,²⁰⁷ *A janzenizmus európai útja* című 1933-ban meg-

206 „E perchè ne’ lor versi parlavano delle cose divine, furono appellati non solamente Poeti ma Teologi: e per le opere di costoro, dice Aristotile, che i primi, che teologizzarono, furono i Poeti. Boccace, Commentaire de Dante.” [És mivel verseikben isteni dolgokról beszéltek, nemcsak költőknek, hanem teológusoknak is nevezték őket: ezek műveire pedig – mondja Arisztotelész –, hogy az elsők, akik teologizáltak, a költők voltak.] Vö. BOCCACCIO, *Il commento sopra la Commedia di Dante Alighieri di Giovanni Boccaccio nuovamente corretto sopra un testo a penna*, 3 voll. (Firenze: Ig. Moutier, 1831), 1:45.

207 Béla ZOLNAI, „Un écrivain français du XVIIIe siècle: le prince François II Rákóczi”, *Nouvelle Revue de Hongrie* 54 (1936): 132–139, Béla ZOLNAI, „Rákóczi et le royaume national”, *Nouvelle Revue de Hongrie* 66

jelent dolgozatával,²⁰⁸ a közép-európai janzenizmus kutatásáról az 1938-as zürichi konferencián tartott francia nyelvű előadásával,²⁰⁹ továbbá *A janzenizmus kutatása Középeurópában* című, említett könyvének és 1956-ban megjelent német nyelvű janzenizmus-tanulmányának²¹⁰ némely részletével. A kézirat különböző részei nagy valószínűséggel eltérő időben keletkeztek, és Zolnai e témával kapcsolatos kutatásainak további kidolgozásra ítélt, köztes állapotát tükrözik.

A janzenizmussal kapcsolatos harmadik, ugyancsak hiányos és befejezetlen kézirat címe „Recherches sur le jansénisme européen”, összterjedelme 118 lap.²¹¹ Zolnai noteszból kitépett, kockás lapokra tollal írta és gépelte, francia és magyar nyelven; részben korábbi írások felhasználásával, kézzel és írógéppel írt szövegrészek felragasztásával állította össze. A lapszámozás részenként újrakezdődik. A kéziratot védő első borító-tábla jobb felső sarkába felírta: „Zolnai Béla Szeged Hongrie.”, középen a „JANSÉNISME francia szöveg” megjegyzés. A címlapon feltüntette a fejezetek címét, amely szerint a teljes munka eredetileg hét fejezetből állt, vagy terv szerint ennyiből állt volna, az 5., 6. és 7. fejezet azonban hiányzik. A címlapon olvasható fejezetcímek a következők (zárójelben a meglévő fejezetek lapszámával):

- 1) Un centre oublié de l'opposition : les Camaldules de Grosbois (1-24)
- 2) Le prince Rákóczi, disciple de Grosbois (1-51)
- 3) Clément Mikes et ses Lettres de Turquie (1-16)
- 4) Le rôle des Pays-Bas (1-17)
- 5) La réception du jansénisme en Allemagne
- 6) Relations italo-autrichiennes
- 7) Vienne

Az 1. és a 4. fejezet alapszövege magyar, a 2. és 3. fejezeté francia. A szövegbeli fejezetcímek apró eltérésekkel variálják a címlapon megadott címeket. A szöveg pontos forráshivatkozásokat, számos idézetet, utólagos betoldást, jegyzetet, kérdést és feladatki-jelölést tartalmaz.²¹² Az 1. fejezet utolsó mondata például a következő: „A kamalduliak története megérdemelné a janzenizmus szempontjából, hogy valaki foglalkozzék vele.” (24. lap). A betoldások néha a lapok hátoldalán kaptak helyet. A 2. fejezet szövege végig „keresztbe” van írva, illetőleg felragasztva a gépelt szövegrészek szélessége és a papírlapok formátuma miatt. A 3. fejezet elejére utólag beillesztett utalás Zolnai két, 1930-

(1942): 13–20, Béla ZOLNAI, „François Rákóczi: l'allure de la vie au temps du Baroque”, *Nouvelle Revue de Hongrie* 67 (1942): 313–322.

208 ZOLNAI Béla, „A janzenizmus európai útja”, *Minerva* 12 (1933): 178–218. Klny. is.

209 Lásd alább.

210 ZOLNAI Béla, „Ungarn und die Erforschung des Jansenismus...”

211 Ms. 4139/4.

212 Az utóbbiakra néhány példa: „Megnézni Bremond-t!!” (1. fejezet, 4. lap); „NB! Ezzel szerződött Rákóczi? Pillias-t megnézni.” (1. fejezet, 6. lap)

ban és 1935-ben megjelent tanulmányát említi,²¹³ a kéziratnak ez a része tehát biztosan 1935 után készült. Ugyanez a fejezet magyar nyelvű szedési utasításokat is tartalmaz,²¹⁴ ami jelzi, Zolnai kiadásra szánta a munkát. Feltételezhető, hogy a jelenleg hiányzó három fejezetet kiemelte a kéziratból, és másutt használta fel.

Az utóbbi kézirat 4., 5., 6. és 7. fejezetének címe tartalmilag azonos Zolnai *A jansenismus európai útja* című, említett tanulmányának fejezetcímeivel („1. Belgium és Hollandia”; „2. Németország”; „3. Itália”; „4. Bécs”), és több párhuzamot, helyenként egyezést mutat a hagyatéék negyedik jansenista vonatkozású dokumentumával, Zolnai 1938-ban a zürichi nemzetközi kongresszuson tartott előadásának kéziratával.²¹⁵ A „L'état actuel des recherches sur le jansénisme en Europe Centrale” című előadás-kéziratot Zolnai végig kézzel, számozott lapokra írta, a terjedelem 32 lap. Az utolsó lapon a szöveg alá feljegyezte az előadás időpontját: „1938. szept. 2. d. e. 11.” A kézirat különlegessége, hogy a szöveget Zolnai gondosan, jól olvashatóan, végig két hasábian írta, amelyeket középen hullámos piros vonallal elválasztott egymástól. Az íráskép érzékelteti a mondatok tagolását az élő beszédben, a hangsúlyos szavakat aláhúzás jelöli. A szövegben több utólagos ceruzás betoldás található. A kézirat 1. lapjának hátlapján Zolnai címszavas jegyzetei olvashatók magyar és francia nyelven, melyek az előadás után feltett kérdésekkel állhatnak kapcsolatban.²¹⁶ A kéziratot fejezetekre tagolta, melyek címei a következők (zárójelben a lapszámokkal):

[Introduction] (1-3)

I. Les Pays-Bas et leur rôle intermédiaire (3-5)

II. Allemagne (5-10)

III. Italie (10-12)

IV. Vienne (12-20)

V. Le rayonnement de Vienne [utólag beírva: Prague / Zagreb] (20)

VI. Hongrie (20-32)

Az V. fejezetet Zolnai nem fejt ki: egyetlen mondatban utal a kongresszusi aktákban megjelent szövegére²¹⁷ és a kérdésben sokkal illetékesebb Eduard Winter e témával

213 „* cf. encore nos études sur Mikes dans la Nouvelle Revue de Hongrie (1935, p. 360) et dans la revue hongroise Minerva (1930).” (1. lap).

214 „Beljebb petit” (15, 22. lap).

215 Ms. 4137/7.

216 „Sok új / Mi a definíciója? / Certaine limitation. / Hist. des gibelins. / Abusif d'appeler janséniste / Köszönöm”

217 Béla ZOLNAI, „L'état actuel des recherches sur le jansénisme en Europe centrale”, in *Actes du VIIIe Congrès international des sciences historiques Zurich*, éd. Comité Internationale des Sciences Historiques, 420-425 (Paris: Presses Universitaires de France, 1938). A tanulmány különnyomatának bekötött példánya Zolnai Béla kéziratosa kiegészítéseivel saját könyvtárából: MTA KIK 474.714. A Bibliothèque nationale de France online-katalógusa Zolnaitól összesen tizenhat dokumentumot tart nyilván, köztük ezt a tételt.

kapcsolatos előadására.²¹⁸ Az előző tanulmánykézirat és az előadás-kézirat fejezetei jól megfeleltethetők egymásnak: az előbbi 4., 5., 6., és 7. fejezete az utóbbi I., II., III., IV. és V. fejezetével, az előbbi 1., 2. és 3. fejezete az utóbbi VI. fejezetével állítható párhuzamba. Az előadáskézirat lényegében összegzi a két másik kézirat tartalmának jelentős részét, miközben a nemzetközi kutatás számára is jól értelmezhető szerkezetbe és összefüggésrendszerbe helyezi azt.

Az előadáskézirat és a kongresszusi aktákban megjelent változat gondolatmenete, felépítése azonos, beleértve a fejezetcímeket és a fejezetszámozást, eltekintve az I. fejezet címében található apró fogalmazásbeli eltéréstől. Az előadáskézirat és a nyomtatott szöveg néhány ponton kölcsönösen kiegészítik egymást. A nyomtatott változatban hiányzik a kézirat bevezetője, a római számmal jelölt fejezeteket egy-egy bekezdés alkotja. A IV., bécsi fejezet jóval részletesebb az előadáskéziratban, míg a Bécs kisugárzását tárgyaló V. fejezet kifejtése csak a nyomtatott változatban van meg, a kézirat vonatkozó utalásának megfelelően. Mindkét változatban a Magyarországgal kapcsolatos VI. fejezet a leghosszabb, melynek törzsanyaga nagyrészt azonos. Ez a fejezet a kéziratban három részre tagolt, míg a nyomtatott változatban hét pontra, azon belül az 1. pont három, az 5. pont hat alpontra tagolódik, de a 3. pont hiányzik. A három rész közül a nyomtatott változat csak az első, jórészt Rákóczi-ra vonatkozó részt fejt ki részletesen, a második rész csak a témaköröket sorolja fel tizenkét pontban, az összegző és kutatási feladatokat kijelölő harmadik rész itt teljes egészében hiányzik. A nyomtatott változat rendszerint tömörebb, mivel a kézirat figyelembe veszi a szóbeli előadás követelményeit, és helyenként bővebb az előbbinél. A lényegi részek többnyire szó szerint azonosak, ugyanakkor a kéziratban felsorolt bibliográfiai adatok egy része nincs meg a nyomtatott változatban. Az utóbbi gyakran csak neveket sorol fel zárójelben ott, ahol az előadás-szöveg néhány szóval vagy mondattal kontextualizálja azokat. A kéziratban van néhány bibliográfiai utalás, melyek jórészt hiányoznak a nyomtatott szövegben. A kézirat néha pontokra tagolt ott is, ahol a nyomtatott változat folyó szöveget ad. A nyomtatott változat különnyomatának szerzői példányába Zolnai üres lapokat kötött, melyekre számos kéziratot kiegészítést írt. A kiegészítések túlnyomó többségét új források bibliográfiai adatai teszik ki, kisebbrészt a szakirodalom, nagyjából a tiltott könyvek 1776-ban Bécsben kiadott jegyzéke alapján. Zolnai rendszerint jelezte azt is, melyik fontos szakirodalom nem említi a felsorolt tételeket, illetőleg hol ellenőrzendő az előfordulásuk.

A janzenista tematikával szorosan összefügg Zolnainak „A gallikanizmus visszhangjai” című, javítások nélküli, 46 gépelt lap terjedelmű kézírata.²¹⁹ A szöveg nagyrészt azonos *A gallikanizmus magyarországi visszhangja* (Budapest, 1935) című Zolnai-tanulmány I-III. részének szövegével, a III. fejezet vége és a megjelent változat IV-IX. fejezete, azaz a 18. nyomtatott laptól a 45. lapig terjedő nagyobbik rész azonban hiány-

218 „Je passe ce chap. / en me référant / au texte publié / dans les Communications / du Congrès - / d'autant plus / que nous avons / le plaisir / d'entendre M. Winter / sur ce sujet / un spécialiste / de cette question / beaucoup plus / autorisé / que moi / de parler...” (20. lap).

219 Ms. 4138/184.

zik. A kézirat helyenként kissé bővebb a nyomtatványnál, a jegyzetek száma több, mint a megjelent változatban, és néha tartalmuk is részletesebb. A bibliográfiai adatok a szöveg közé beírt, számozás nélküli jegyzetekben találhatóak rövidített formában; ugyanitt több utalás van az elvégzendő tennivalókra.

A bemutatott kéziratok jelzik a téma feldolgozásának különböző szintjeit, fokozatait, nyelvi változatait és időbeli alakulását, egyben mutatják Zolnai tudatos törekvését a közép-európai régió bekapcsolására a nemzetközi janzenizmus-kutatásba a két világháború közti időszakban. A kéziratok többségének máig közöletlen, illetőleg részletesebben kidolgozni tervezett egységei is vannak. Az elsőként bemutatott kézirat jelzi, Zolnai törekedett a janzenizmussal kapcsolatos eredményeinek szintetizálására, a kísérlet azonban befejezetlen maradt. A kéziratok felvetik a kérdést, a II. világháborún, a háború után gyökeresen megváltozott politikai helyzeten és a francia szakmai kapcsolatok egy részének lazulásán vagy megszűnésén kívül mi volt az oka annak, hogy bár Zolnai kétszer is megpróbálta francia nyelven kidolgozni a közép-európai janzenizmussal kapcsolatos eredményeit, korai francia nyelvű Rákóczi-tanulmányaitól, az 1938-as zürichi előadástól és annak nyomtatott változatától eltekintve 1944-ben magyarul, majd 1956-ban németül publikált a témában.²²⁰

Azt, hogy Zolnai tervezte 1942-ben megjelent Rákóczi-könyvének²²¹ francia nyelvű adaptációját, egy, a könyv korrektúra íveinek felhasználásával és jelentős kiegészítéssel összeállított kézirat tanúsítja.²²² A 248 lap terjedelmű, folyamatos lapszámozással ellátott, magyar és francia nyelvű kéziratot kisebb részben írógéppel és tollal írt kitépelt noteszlapokból, nagyobb részben a kiválasztott és nagyszámú javítással, kiegészítéssel és törléssel ellátott korrektúra ívekből állította össze. Az „olló-ragasztó” technikát itt is alkalmazta. Az 1. lap tetején áll a tervezett könyv címe: „François II Rákóczi, prince de Transylvanie”. A kézirat egyik különlegessége, hogy míg a magyar nyelvű könyv jegyzetei a könyv végén találhatóak a lapszámokra való utalásokkal, a forráshivatkozásokat Zolnai itt mindenütt beírta a szöveg közé és a korrektúra íveken a lapszélre. Az I. fejezet és benne az 1. és 2. alfejezet címe francia, a többi cím magyar nyelvű. A II. fejezettől kezdődően a címek azonosak a magyar nyelvű könyv fejezetcímeivel, számozásukat azonban a szerző módosította az új szerkezetnek megfelelően. A kézirat szerkezete a bevezető után a következő (az aktuális fejezetszámok után szögletes zárójelben a magyar könyv fejezetszámaival):

220 A hagyatékban ez az elődaskéziratot tartalmazó része Zolnai 1926–1960 közti kongresszusi, szabadegyetemi és más előadásait foglalja magában magyar, német és francia nyelven, huszonöt tételben. Ms. 4137/1–25. A magyar nyelvű elődaskéziratok közül kettő ugyancsak a janzenizmussal kapcsolatos: „A janzenizmus.” Ms. 4137/16, „Janzenizmus és Magyarország. Irod. tört. Társ. (?) 1948 (?)” Ms. 4137/22. A Rákóczi-val, illetőleg a 18. századdal kapcsolatos idegen nyelvű tételek a következők: „Un écrivain français... Fr. Rákóczi 193?”, Ms. 4137/6; „Rákóczi, écrivain. Liège, 193?”, Ms. 4137/9, „Über Frühaufklärung in Ungarn. Berlin, 1958.” Ms. 4137/23.

221 ZOLNAI Béla, *II. Rákóczi Ferenc* (Budapest: Franklin-Társulat, 1942).

222 Ms. 4132/1. Ugyanezt tanúsítja Angyal Endre Zolnai néhány munkáját bemutató írásának következő mondata: „Sie [Zolnai Rákóczi-monográfiája, T. G.] soll demnächst in erweiterter französischer Form veröffentlicht werden.” Andreas ANGYAL, „Platonismus, Barock und Biedermeier in den Forschungen Béla Zolnais”, *Helicon* 5, fasc. 1–3, (1943): 152–154, itt: 153.

	Lapszám
I. Troubles et révolutions de Hongrie	7
1. Avant la guerre d'indépendance	11
2. La guerre d'indépendance	24
3. Rákóczi Lengyel- és Franciaországban	37
4. Törökországban	51
II.[I.] Nemzeti királyság	59
III.[II.] Magyar kultúra	70
IV.[III.] A hadvezér	76
V.[IV.] A bujdosó	90
VI.[V.] Barokk életforma	101
VII.[VI.] Udvari ember	115
VIII.[VII.] Európai diplomácia	129
IX.[VIII.] Lázadó és eretnek	142
X.[IX.] Érzékeny lélek, spirituális ember	156
XI.[X.] Remeteség	164
XII.[XI.] Confessio peccatoris	178
XIII.[XII.] Nemzeti önismeret	188
XIII.[XIII.] ²²³ Keresztény fejedelem	203
XIV.[XIV.] Soliloquia	212
XVII.[XV.] ²²⁴ A magyar szellemiség tükrében	233
Utóhang	247

Az áttekintés mutatja, Zolnai beépítette a kéziratba a magyar nyelvű könyv csaknem teljes anyagát, és az I. fejezetben felhasználta Rákócziról szóló korábbi francia nyelvű írásainak egy részét. A korrektúra volt a kiindulópont, ezt dolgozta át, javította és bővítette. A fejezetek számozása az utolsó három fejezetnél az elvett átszámozás következtében téves, a munka a keretszövegeken kívül összesen tizenhat fejezetből áll. Az I. fejezet az események kronológiáját követi, kiemelve a jelentősebb évszámokat. A korrektúra-ívekre írt javítások részben stiláris jellegűek, de gyakran mutatják a külföldi olvasó figyelembevételét és a szemléletmódban bekövetkezett változást is.²²⁵ A könyv szövegében francia szerzőktől származó magyar nyelvű idézeteknél Zolnai rendszeresen beírta a kéziratba az eredeti francia szöveget a pontos hivatkozással együtt.²²⁶ A vizsgálat jelzi

223 Az eredeti fejezetszám javítatlan maradt, a számozás innen kezdve eggyel eltolódik.

224 Zolnai elvettette az új fejezetszámot.

225 Így pl. az eredeti szöveg: „az örök kuruc negyvennyolcas szabadság ideológiával”, a javított szöveg: „az Ausztriával örök harcban álló szabadság ideológiával” (5. lap). Példák a magyarázó betoldásra: „Mohács (1526, – „défaite, amely megnyitotta az utat a töröknek Buda és Bécs felé”; „Majtény (1711)” – „a kuruc fegyverletétel, Rákóczi szabadságharcának utolsó aktusa” (88. lap). Szemléleti változást jelez a következő mondat törlése: „Valószínűnek tarthatjuk, hogy Rákóczi tudott Mikes irodalmi kísérleteiről, mulatott a leveleken és segítette írójukat az olvasmányok, minták megválasztásában.” (124. lap).

226 Így pl. Montesquieu magyarul szabadon idézett naplójegyzetéhez az „Utóhang”-ban, a könyv 206. lapjának korrektúráivén: „* Cahiers, Granet, 1941, 112. dans une monarchie bien réglée, les sujets sont

azt is, hogy Szekfű Gyula Zolnai magyar nyelvű könyve kéziratának olvasása után levélben megírt javaslatát, mely szerint Zolnai írjon külön fejezetet a „nacionalista Rákóczi-ról”, a szerző a tervezett francia adaptáció kéziratában sem fogadta meg.²²⁷ Az átdolgozás keletkezésének pontos idejét a beírt hivatkozások módszeres vizsgálatával lehet megállapítani.²²⁸ Azt, hogy a monográfia francia átdolgozása elkészült, de Budapest ostroma alatt elégett, Gáldi László Zolnai 70. születésnapjára írt köszöntőjének egyik megjegyzése tanúsítja.²²⁹

Utoljára hagytam a „Művészet és szellemtörténet” című, Miskolczy Ambrus által már említett kéziratot.²³⁰ A 308 lap terjedelmű kéziratot Zolnai Miskolczy szerint 1938-ban állította össze, a kézirat katalóguscéduláján az „194?” datálás olvasható. A munkát Zolnai jórészt korábban megjelent írásainak gépirataiból szerkesztette, minden bizonnyal egy gyűjteményes kötet kiadásának szándékával. A 277. lapra beragasztotta „Zrínyi világa. Előhang egy tanulmányhoz” című, a *Magyar Szemle* 1938. februári számában megjelent dolgozatának a különlenyomatát. A címlapra kézzel felírta a kézirat 277. lapig terjedő részének tartalomjegyzékét. A nagyobb terjedelmű tanulmányok között van például „Az irodalomtudomány változásai” (100–106. lap), az „Összehasonlító irodalomtörténet (109–132. lap), a „Magyar célú filológia” (144–160. lap), az „Eszétika és nyelvtudomány” (161–177. lap) és „Az író Rákóczi” (218–276. lap) című. A kézirat ebben a formában nem jelent meg, a benne található dolgozatok közül azonban néhány megtalálható Zolnai *Nyelv és stílus* (Budapest, 1957) című tanulmánykötetében. A szakmai tárgyú, azon belül a janzenizmussal kapcsolatos befejezetlen és kiadatlan kéziratok nagy száma bizonyosan összefügg Zolnai tudományos érdeklődésének a történelmi körülmények hatására végbement átalakulásával, az ideológiai szempontból kevésbé veszélyesnek számító nyelvestétikai, stilisztikai kutatások előtérbe helyezésével az 1940-es évek végétől kezdődő időszakban.

comme des poissons dans un grand filet: ils se croyent libres, et pourtant ils sont pris.” (a kézirat 248. lapján). A könyv jegyzeteiben a hivatkozás nem szerepel (217. lap).

227 Szekfű levélét idézi MISKOLCZY, *Szellem és nemzet...*, 44. A levél kelte: 1942. szeptember 13. Ms. 4127/84.

228 A 81. lap jobb felső sarkában feltehetően a szedő által ceruzával írt dátum és olvashatatlan aláírás a magyar nyelvű könyv korrektúrájának idejét jelzi: „1942. XI. 10.” Ugyanezen a lapon a mű szerzőjének vezetéknévét és a mű címét tartalmazó fejsorban („Zolnay: II. Rákóczi Ferenc”) az y-t Zolnai i-re javította és ceruzával föléje írta: „Nevemet i-vel írom!” Zolnai munkamódszerére utal a szedőnek szóló kérése a 206. lap hátoldalán piros ceruzával írva: „Kérek tördelést, hogy a jegyzeteket elkészíthessem lapokhoz. Fekete | jelzés kidobható.”

229 „Csak sajnálhatjuk, hogy művei közül többnek (pl. az európai janzenizmusról és Rákócziról írt munkáinak) tervezett idegen nyelvű kiadása annak idején a háborús nehézségek miatt nem jelenhetett meg, s hogy Rákócziról szóló monográfiájának francia nyelvű átdolgozása Budapest ostroma alatt elégett.” GÁLDI László, „Zolnai Béla 70. születésnapjára”, *Magyar Nyelvtör* 84 (1960): 509–511, 510.

230 Lásd fent, 40. jegyzet.

A hagyatékban megtalálható Zolnai Béla könyvtárának gépiratos jegyzéke, 185 lap terjedelemben, két dossziében.²³¹ A jegyzék, melynek címe „Jegyzék. Könyvjegezék Zolnay [!] Béla hagyatékáról.”, összesen 5289 tételt tartalmaz. A lapok a 174. laptól kézzel számozottak, az utolsó lapon a tételeket is kézzel számozták meg. A jegyzék nem betűrendes vagy tematikus; rendezési koncepció nem ismerhető fel benne. A periodikák a jegyzék végén találhatók. A hagyaték többi részének jelzeteitől eltérő kéziratári jelzet és az 1985-ös évet tartalmazó leltári jegyzékszám²³² (?) arra utal, hogy a könyvjegezék nem Zolnai halálakor, a még polcon lévő könyvek alapján, hanem egy későbbi időpontban, a kötetek összekevert állapotában készült. A címeírások csupán a legszükségesebb adatokat tartalmazzák, gyakran pontatlanok; az összeállítást sietős munkával készítették. Nem világos, hogy a jegyzéket kinek a megbízásából, milyen célból, kik, hol és mikor állították össze.

A jegyzék első átnézése alapján is megállapítható a könyvtár enciklopédikus jellege a humaniorák tekintetében. Szembetűnő az irodalomtudomány és a nyelvtudomány keretein messze túlmutató, igényes válogatás, a 18–19. századi könyvanyag és a francia nyelvű művek hangsúlyos jelenléte. Jól kitapinthatóak Zolnai speciális kutatási területei; feltűnő a Rákóczi-val, Mikessel, a janzenizmussal, a nyelvészeti és az irodalomtudományi stílusvizsgálattal kapcsolatos források, szakkönyvek nagy száma. A bibliográfiai adatok pontosítása és a tételek rendezése után a jegyzék önmagában is fontos forrás lehet a könyvtár rekonstrukciójához, Zolnai műveltségének, tudományos érdeklődése irányainak és mélységének meghatározásához.

Az MTA KIK online katalógusa a „régí és ritka könyv” tartományban jelenleg 119, 1576 és 1940 között megjelent tételnél jelzi, hogy a könyv Zolnai tulajdonából származik. A Zolnai Béla nevével történő keresés a teljes online katalógusban a feldolgozott kéziratokkal, levelekkel, különnyomatokkal és könyvekkel együtt összesen 2243 rekordot ad ki. Azt, hogy hány könyv került be a könyvtárba a hagyatékból, az online katalógus segítségével nem lehet meghatározni. Hogy pontosan mely kötetek ezek, a jegyzék és a katalógus módszeres összevetése, a könyvtári példányok autopsziája és a bennük található bejegyzések alapján lehet megállapítani. Vannak az állományban olyan kötetek is, amelyekről a katalógus nem jelzi Zolnai korábbi tulajdonosi szerepét, a bejegyzések alapján azonban ez egyértelműen bizonyítható. Így például Stefan Zweig *Castellio gegen Calvin oder Ein Gewissen gegen die Gewalt* (Wien–Leipzig–Zürich, Herbert Reichner, 1936) című regényének akadémiai könyvtári példányának címlapján a következő autográf bejegyzés olvasható: „Zolnai Béla / 1952 október 5”.²³³ A példány érdekessége, hogy néhány lapon Zolnai további bejegyzései és aláhúzásai találhatók,²³⁴ a hátsó borító belső oldalára és az előtte lévő lapra a szokásos módon néhány emlé-

231 Ms. 10.876.

232 „Poss. MTAK 26/1985.”

233 A példány jelzete: 474.831.

234 Így pl. a 99. lapon: „1936”, a 143. lapon: „cezaropapizmus”.

keztető címszót és lapszámot írt a tulajdonos.²³⁵ Az online katalógus nem jelzi, hogy a könyv Zolnai könyvtárából való.

Kitekintés

Az irodalomtörténészek kéziratos hagyatékaik önmagukban viszonylag ritkán keltik fel a kutatók érdeklődését, annak ellenére, hogy mással nem helyettesíthető forrásai lehetnek az irodalomtörténeti hagyomány újraértelmezésének és a diszciplína önreflexiójának. Zolnai Béla kéziratos hagyatéka önmagában is kordokumentum; összetettsége révén nemcsak egy-egy kutatási terület, hanem több tudományág története szempontjából, sőt azon túl is számos felfedeznivalót rejt magában. A hagyatéka irodalmi és irodalomtörténeti vonatkozású része mintegy kicsiben mutatja a veszteséget, ami a magyar irodalomtudományt, azon belül a komparatistikát érte a II. világháborúban és az azt követő évtizedekben. A módszeres feldolgozást egy speciális felkészültséggel rendelkező, a tudománytörténet kérdései iránt fogékony munkatársakból álló, megfelelően finanszírozott kutatócsoport tudná több éves munkával, a megfelelő színvonalon elvégezni. Ehhez első lépésben ki kell alakítani a feldolgozás módszertanát, és pontosan körül kell határolni a feldolgozandó anyagrészt. A hagyatéka különböző részei – más hagyatékokkal és azok több rendbeli összefüggéseivel együtt – kölcsönösen segíthetik egymás értelmezését.

A naplók, *Garázda Péter vallomásait*, a Balzac-fordítást és a levelezést kritikai kiadásban lenne érdemes megjelentetni, külön kötetekben. A napló rövidítéseinek és utalásainak feloldása, az idézetek és az említett személyek azonosítása, kontextualizálása valódi kihívást jelent a majdani sajtó alá rendezőknek. A befejezetlen éregény irodalmi minőségét, Zolnai alkotásmódját, a naplójegyzetek és a regény viszonyát, a napló irodalmiasítását érintő és minden további kérdés csak alapos filológiai vizsgálat után lesz megválaszolható. A Balzac-fordítás kiadása nem csupán fordítástörténeti szempontból indokolt. A levelezés itt bemutatott része jelzi, az 50-es évek második felétől Zolnai megkísérelte újraépíteni nemzetközi kapcsolatait, ez a törekvés azonban csak részben volt sikeres, és az új kapcsolatrendszer sem kiterjedésében, sem mélységében nem vethető össze a két világháború közti időszak kapcsolathálójával. A levelezést nem szemelgetve vagy kisebb részekre osztva, hanem a maga teljességében, in extenso érdemes feltárni, kritikai kiadásban közzétenni és monografikusan feldolgozni. Komoly kihívást jelent majd Zolnai külföldi köz- és magángyűjteményekben őrzött leveleinek az összegyűjtése. A levelezésben szereplő, ma már kevésbé ismert levélírók személyének azonosítása ugyancsak nehézségekbe ütközhet.

235 „90 Diktátor 144, 293 / 224 spiritualizmus / 224 művészi szabadság / 227 tolerancia 295 / 1959 149 / iker 145 / Antitrinitarizmus 147 / 297 ideologia / 293 regard”. A könyvbejegyzések feldolgozásához lásd ARANY János, *Lapszéli jegyzetek: Folyóiratok I.*, kiad. HÁSZ-FEHÉR Katalin, Arany János munkái (Budapest: Universitas-MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2016); HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Arany János nagyszalontai könyvtárának és széljegyzeteinek katalógusa* (Budapest: Universitas-MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2019).

A lektori jelentések terén további kéziratok előkerülésére lehet számítani, ezeket együtt lesz érdemes feldolgozni és összevetni az itt bemutatott jelentésekkel és a megjelent munkákkal. Szükséges módszeresen számba venni és elemezni az összes szakmai tárgyú kiadatlan kéziratot. A janzenizmussal kapcsolatos négy kézirat és a zürichi konferenciakötetben megjelent előadászöveg részletes összevetése egymással és a tárgyban megjelent publikációkkal külön feladat. Ugyanez érvényes a Rákóczi-könyv francia nyelvű változatának tervezetére. A könyvtár rekonstrukciója és a könyvbegyűjtések módszeres számbavétele, kiértékelése nélkülözhetetlen előfeltétele a kéziratok hagyatéka eredményes feldolgozásának.

A hagyatéka vizsgálata lehetővé teheti az író Zolnai felfedezését, gazdagíthatja a műfordító képét, jelentősen árnyalhatja a nemzetközi rangú komparatista és nyelvész, az egyetemi tanár, a folyóirat-szerkesztő és a kultúraközvetítő megítélését, és megkönnyítheti a magánember megértését. A hagyatéka elvezethet a tudós munkáját érintő némely korábbi állítás felülvizsgálatához, és forrásként szolgálhat a 20. századi mikro-történelem számos eseményének jobb megismeréséhez. Fontos feladat lesz Zolnai különböző álneveken írt publicisztikai írásainak összegyűjtése és a megjelent írások teljes bibliográfiájának az összeállítása a kéziratok hagyatéka megfelelő részeinek segítségével. Az áttekintés jelzi, a hagyatéka több monográfiára való feltáratlan forrásanyagot tartalmaz. A kutatásokat érdemes kiterjedt feltáró munkára, körültekintő rendszerezésre és módszeres elemzésre építeni, figyelembe véve Zolnai folyamatosan változó szakmai, társadalmi és politikai környezetét, értékszemélyeit, nemzetközi beágyazottságát, az őt ért különféle eszmei hatásokat és traumákat. Munka közben ajánlatos lesz tartózkodni a minősítésektől Zolnai tudósi jelentőségét illetően.²³⁶ A kéziratok hagyatéka módszeres vizsgálata hozzájárulhat a magyar irodalom értelmezési kereteinek tágításához, kánonképzési gyakorlatának revíziójához, és ösztönözheti eddigénél pontosabb beillesztését az európai irodalmi folyamatokba.

236 Vö. „Ki merem jelenteni, hogy Király [István, T. G.] nemcsak a Kádár-rendszernek volt a legjelentősebb irodalomtörténésze, hanem Horváth János mellett a 20. század egyik legfelkészültebb, legmeghatározóbb magyar irodalomtörténésze is volt.” PETRIK Béla, „Aki elhozta a magyar irodalomba a moszkvai levéltárak anyagát: Beszélgetés Babus Antal irodalomtörténésszel”, *Magyar Napló* 33, 9. sz. (2021): 55–63, 62–63; KIRÁLY István, *Király István öröksége: Írások tőle és róla*, összeáll. AGÁRDI Péter, BOLVÁRI-TAKÁCS Gábor, MÓROCZ Gábor és SOLTÉSZ Márton, szerk. BOLVÁRI-TAKÁCS Gábor (Sárospatak: Zempléni Múzsza, 2021).

FÜGGELÉK

1.

Zolnai Béla Szerb Antalnének²³⁷
Budapest, 1959. december 15.

Dr. SZERB Antalné
M. T. A. Irodalomtört[éneti]. Intézete
XI. Ménesi út 13[.]

Fölkérem dr. Szerb Antalné, hogy szíveskedjék 1912 óta gyűjtött leveleimet – az M. T. A. Irodalomtört[éneti]. Intézete megbízásából – átnézni, kiválogatni, szerzők szerinti betű- és kronológiás sorban rendezni, róluk általános tájékoztatót írni[.] elolvasni[.] a megfelelőket publikációra előkészíteni és esetleg legépelni őket. A tulajdonjogot és a közlés jogát fönntartom magamnak.

Budapest[.] 1959[.] dec. 15.

Zolnai Béla
ny. egyetemi tanár²³⁸
313–427
V. Markó u. 7. III.

2.

A külföldi levélírók (személyek) jegyzéke

Név ²³⁹	A levelek darabszáma a regiszteres füzetben ²⁴⁰	A levelek darabszáma a katalógusban ²⁴¹	Jelzet
Ancel, Henry	1	1	Ms. 4120/409.
Anguis, R.	–	2	Ms. 4120/410–411.
Babinger, Franz	–	1	Ms. 4120/506.
Baciu (?)	–	1	Ms. 4120/518.
Baillet, M.	–	4	Ms. 4120/539–542.
Bally, Charles	3	4	Ms. 4120/555–558.

237 Ms. 4153/29. Kék tollal írva, kék és piros tollal és ceruzával javítva, kiegészítve.

238 A sor pirossal áthúzva, mellette betoldásra utaló + jel, ami a jobb felső sarokba írt, pirossal áthúzott, keretbe foglalt szövegre vonatkozik: „a M. T. Akadémia lev. t. / a tudományok doktora”.

239 A nevek írásmódja a cédulakatalógusban szereplő névalakot követi, néhány pontosítással.

240 Ms. 4153/28.

241 Az online katalógus adatai a kézirattári cédulakatalógus retrokonverzióján alapulnak.

Név ²³⁹	A levelek darabszáma a regiszteres füzetben ²⁴⁰	A levelek darabszáma a katalógusban ²⁴¹	Jelzet
Becker, F. A.	–	2	Ms. 4122/2–3.
Becker, Henrik ²⁴²	–	1	Ms. 4122/4.
Beer, J.	–	1	Ms. 4122/6.
Bessert, Christa	–	1	Ms. 4122/71.
Bessert, Paul	5	17	Ms. 4122/72–88.
Bissing, F. W.	–	1	Ms. 4122/100.
Blaschke, Anton	–	1	Ms. 4122/102.
Bopp, Léon	1	–	–
Boutellier, Paul	–	1	Ms. 4122/214.
Bouvier, Bernard	1	–	–
Brandon, Helene	–	8	Ms. 4122/217–224.
Brandon, R. H.	–	1	Ms. 4122/225.
Carrère, Jean ²⁴³	–	2	Ms. 4122/334–335.
Chaillet, P.	–	1	Ms. 4122/336.
Charmasy	–	1	Ms. 4122/338.
Chelminska, Helene	–	1	Ms. 4122/339.
Chevailliers	4	4	Ms. 4122/340–343.
Claudon, Charles	2	8	Ms. 4122/344–351.
Cohen, Marcel	–	2	Ms. 4122/352–353.
Costil, Pierre	2	4	Ms. 4122/354–357.
Dami, Aldo	6	6	Ms. 4122/555–560.
Deinhardt, Wilhelm	1	2	Ms. 4122/594–595.
Delalande	–	2	Ms. 4122/604–605.
Delehay, Hippolyte	–	2	Ms. 4122/602–603.
Deleu, O.	–	1	Ms. 4122/606.
Deshusses	4	8	Ms. 4122/615–622.

242 Vö. Henrik BECKER, „Magyar irodalom”, *Széphalom* 2 (1928): 117–118.

243 Vö. Jean CARRÈRE, „Action française”, *Széphalom* 1 (1927): 299–302.

Név ²³⁹	A levelek darabszáma a regiszteres füzetben ²⁴⁰	A levelek darabszáma a katalógusban ²⁴¹	Jelzet
Desthieux, Jean	2	4	Ms. 4122/623–626.
Dezső, Madeleine ²⁴⁴	–	7	Ms. 4122/635–641.
Digeon, Aurélien	2	13	Ms. 4122/642–654.
Digeon, Cecile	–	18	Ms. 4122/655–672.
Dirschel, Mizzi	–	1	Ms. 4123/1.
Dorner, Kurt	–	4	Ms. 4123/15–18.
Dorner-Butz, Resi	–	7	Ms. 4123/19–25.
Dozier, Louis	–	1	Ms. 4123/26.
Dumbas, Vl.	–	1	Ms. 4123/91.
Fink, W.	–	1	Ms. 4123/261.
Frederic, Böske	–	1	Ms. 4123/303.
Funck Brentano	1	1	Ms. 4122/226.
Gachot, François	–	1	Ms. 4123/373.
Ghitia, Olimoiu	–	3	Ms. 4123/559–561.
Glässer	–	1	Ms. 4123/563.
Gottschalk	–	1	Ms. 4123/574.
Grammont, M.	1	1	Ms. 4123/597.
Grau	–	2	Ms. 4123/598–599.
Greischer, Elza	–	1	Ms. 4123/600.
Grenet, Henri	26	48	Ms. 4123/601–648.
Grenet, Margit	–	1	Ms. 4123/649.
Grieyer	–	2	Ms. 4123/650–651.
Grunwald	–	1	Ms. 4123/654.
Haendel, Emmy	–	1	Ms. 4124/3.
Hauser, H.	–	1	Ms. 4124/46.
Hazard, Paul	5	6	Ms. 4124/52–57.
Hofman, H. I.	–	1	Ms. 4124/79.
Honegger, H.	1	2	Ms. 4124/146–147.

244 Az aláírás/feladó változatai: „Dezső-Evans”, „M. Evans”, „Madeleine D. E.”, „Madeleine”. Dezső Magdolna egy további levele Zolnaihoz: Ms. 4122/673.

Név ²³⁹	A levelek darabszáma a regiszteres füzetben ²⁴⁰	A levelek darabszáma a katalógusban ²⁴¹	Jelzet
Huquet, A.	–	2	Ms. 4124/172–173.
Imaoka Dzsucsiro	1	1	Ms. 4124/196.
Irmscher, Johannes, Prof. Dr.	1	1	Ms. 4124/231.
Ivers	–	5	Ms. 4124/235–239
Jacquier, Henri	5	7	Ms. 4124/240–246.
Jan, Eduard von	19	43	Ms. 4124/285–327.
Janne, A.	–	1	Ms.4124/338.
Jouffri (?)	–	1	Ms. 4124/356.
Jud, J.	1	–	–
Kamusto, Artturi	1	–	–
Karl, Louis	–	1	Ms. 4124/414.
Kish, Kató ²⁴⁵	–	2	Ms. 4124/511–512.
Kleinmayer, Hugo von	1	–	–
Knudsen, Hans	–	1	Ms. 4124/674.
Kutscher, A.	–	1	Ms. 4124/675.
Lacher, W.	–	2	Ms. 4125/4–5.
Lang, André	–	1	4125/37.
Lebègue, Raymond	4	8	Ms. 4125/62–69.
Le Bovit, H.	–	4	Ms. 4125/70–73.
Le Breton, Eugène	1	1	Ms. 4125/74.
Lefranc, A.	–	2	Ms. 4125/80–81.
Le Jeune, Rita	1	–	–
Leman, A.	–	5	Ms. 4125/90–94.
Léonard, Enule G. (?)	5	7	Ms. 4125/95–101.

245 Mindkét magyar nyelvű küldemény aláírása: „Kató – Jenő”. Az Ms. 4124/511. jelzetű nyomtatott új évi jókívánságon a nevek „Kathryn y Eugenio Kish” nyomtatott alakban is olvashatók. Az Ms. 4124/512. levél a „Productos Gedeon Richter Mexico (America) S. A.” fejléces levélpapírján.

Név ²³⁹	A levelek darabszáma a regiszteres füzetben ²⁴⁰	A levelek darabszáma a katalógusban ²⁴¹	Jelzet
Leroux, E.	–	1	Ms. 4125/102.
Leval, A.	–	1	Ms. 4125/103.
Lichtenberger	–	4	Ms. 4125/106–109.
Ligterink	–	1	Ms. 4125/112.
Lotze, Dietrich	8	24	Ms. 4125/114–137.
Maddalena, E.	–	1	Ms. 4125/161.
Marx (francia kultuszminiszter)	1	–	–
Maury, J.	–	4	Ms. 4125/551–554.
Mitchell, W.	–	1	Ms. 4125/608.
Moortgot	–	2	Ms. 4125/627–628.
Morand, H.	–	1	Ms. 4125/647.
Moreau-Reibel, J.	–	1	Ms. 4125/648.
Müller, C.	–	1	Ms. 4125/650.
Necco (?)	–	1	Ms. 4126/10.
Neumann, F.	–	1	Ms. 4126/33.
Pache, F. (T.)	1	1	Ms. 4126/178.
Paquot, M.	1	1	Ms. 4126/201.
Pasquier, Jean	–	1	Ms. 4126/202.
Pazurkiewicz, Stanislaw	4	4	Ms. 4126/211–214.
Pillias, Émile	3	7	Ms. 4126/253–259.
Poupé, Edmond	5	11	Ms. 4126/287–297.
Poupé, E., Mme	–	2	Ms. 4126/298–299.
Pordea	–	1	Ms. 4126/300.
Pritsak, Omeljan	1	–	–
Puscianu, S.	–	1	Ms. 4126/329.
Régnier, Robert	5	16	Ms. 4126/370–385.
Richard, G.	–	1	Ms. 4126/436.
Rieder, F.	–	1	Ms. 4126/437.
Rochat, G.	–	2	Ms. 4126/445–446.

Név ²³⁹	A levelek darabszáma a regiszteres füzetben ²⁴⁰	A levelek darabszáma a katalógusban ²⁴¹	Jelzet
Saigo, P. K., Prof. ²⁴⁶	–	1	Ms. 4126/472.
Santoli, Vittorio	1	5	Ms. 4126/474–478.
Saussure, Ferdinand	1	–	–
Sauvageot, Aurélien	3	6	Ms. 4126/481–486.
Schoell, Franck	1	1	Ms. 4126/491.
Siciliano, Italo	1	1	Ms. 4126/504.
Skwarczynska, Stefania	–	1	Ms. 4126/526.
Snethlage	–	1	Ms. 4126/527.
Stickdorn, Margarete	1	38	Ms. 4126/541–578.
Stieve, Fr.	1	1	Ms. 4126/590.
Tagliavini, Carlo ²⁴⁷	1	1	Ms. 4127/336.
Terlinden, Ch.	2	4	Ms. 4127/511–514.
Tetzner, Joachim	–	9	Ms. 4127/515–523.
Thirion, Henri	–	3	Ms. 4128/281–283.
Tholman (Dollman?), John	–	2	Ms. 4128/279–280.
Thumen, Ch.	–	1	Ms. 4128/285.
Tisseyre, C.	–	1	Ms. 4128/293.
Traz (?)	–	1	Ms. 4129/425.
Tronchon, Henri	10	25	Ms. 4129/453–477.
Turbet	–	2	Ms. 4129/478–479.
Vacarescu	–	1	Ms. 4129/487.
Valjavec, Fritz	5	10	Ms. 4129/512–521.

246 A német nyelvű új évi jókívánság kelte „Hirosaki, Nippon, Dez. 1938.”

247 Vö. KASTNER Jenő, „Válasz Carlo Tagliavininek”, *Széphalom* 5 (1931): 139–142; TAGLIAVINI Károly, „Visszontválasz Kastner Jenőnek”, *Széphalom* 5 (1931): 207–211.

Név ²³⁹	A levelek darabszáma a regiszteres füzetben ²⁴⁰	A levelek darabszáma a katalógusban ²⁴¹	Jelzet
Van Tieghem, Paul	3	7	Ms. 4128/286–292.
Vogel, I.	–	5	Ms. 4130/161–165.
Vossler, Karl ²⁴⁸	–	1	Ms. 4130/170.
Wijer, Jan	–	1	Ms. 4130/208.
Witman	–	1	Ms. 4130/210.
Zillmann, Horst	–	2	Ms. 4130/223–224.

3.

A külföldi címzettek (személyek) jegyzéke

Név	Darabszám a katalógusban	Megjegyzés	Jelzet
Claudon, Charles	1	1 f. fr. fogalm. 1944-ből	Ms. 4120/139.
Groza, Petru	1	1 f. fogalm. 1945-ből	Ms. 4120/163.
Hazan, Fernand	1	1 f. fr. fogalm. 1961-ből	Ms. 4120/168.
Jan, Eduard von	1	2 f. ném. fogalm. 195?-ből	Ms. 4120/183.
Lebègue, Raymond	2	2 f. fr. másolat 1946–1957-ből	Ms. 4120/256–257.
Leman, A.	1	2 f. fr. fogalm. 1939-ből	Ms. 4120/258.
Marx (francia kultuszminiszter)	1	3 f. fr. fogalm. 1948-ból	Ms. 4120/262.
Montherlant, Henry de	1	1 f. fr. másolat 1960-ból	Ms. 4120/263.
Richard (kolozsvári francia konzul)	1	2 f. fogalm. 1946 (?)-ből	Ms. 4120/290.
Stetter, Hans	1	1 f. fr. fogalm. 1959-ből	Ms. 4120/292.
Tetzner, Joachim	5	12 f. ném. fogalm. 1955–1958-ból	Ms. 4120/307–311.
Warnier	1	2 f. fr. fogalm. 1948-ból	Ms. 4120/326.
Winter, Eduard	4	8 f. ném. fogalm 1951–1962-ből	Ms. 4120/327–330.

248 Vö. [ZOLNAI Béla] z. b., „Karl Vossler: Der Geist der italienischen Dichtungsformen und ihre Bedeutung für die europäischen Literaturen”, *Széphalom* 7 (1933): 70; MARÓT Károly, „Az ethnológia útja: (Justus Brinckmanntól – Karl Vosslerig)”, *Széphalom* 2 (1928): 450–453.

Megtalálni vagy kiválasztani?

A hazai elméleti irodalom néhány dialektikai vonatkozása 1530–1580 között

BARTÓK István

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete, tudományos tanácsadó
ORCID 0000-0001-6206-8068

To find or to select?

Some dialectical aspects of Hungarian theoretical literature between 1530 and 1580

Abstract | Among the manuals of logic published in Hungary in the period under consideration, the most significant is MOLNÁR Gergely's compendium (*Erotematum dialectices libri tres...*, Claudiopoli, c. 1564–65). The underlying principle of the book, the inventio–judicium division is consistent with the scholastic Aristotelian–Ciceronian tradition represented by AGRICOLA and the early MELANCHTHON. RAMUS' logic and later adaptations were also based on this division, either in whole or in part. The inventrix–judicatrix division was also used by those who discussed ARISTOTLE'S logic in the spirit of humanism. A typical example of the latter is JODOCUS WILlichIUS' book (*Erotematum dialectices libri tres...*), which was published in several editions. The striking similarities suggest that this may have been MOLNÁR'S direct model, but it is also assumed that he was familiar with other representatives of the movement (Johannes CAESARIUS, Cornelius VALERIUS).

Keywords | dialectics; ARISTOTLE; early modern age; JODOCUS WILlichIUS; MOLNÁR Gergely

Arégiség kritikátörténetének feldolgozása során hasznos kiindulásnak tűnik a triviális diszciplínákhoz kapcsolódó források számbavétele. Egy-egy korszak irodalmi gondolkodásának monografikus összefoglalása az egyes szakterületek áttekintésén alapulhat. Az 1530–1580 közötti időszakot illetően korábbi kutatásaim részeredményeiről tanulmányok sorozatában számoltam be a tágan értelmezett grammatikát, az egyházi és a világi retorikát érintő korabeli ismeretekről. A következőkben a korszak magyar vonatkozású logikai irodalmára vonatkozó adatokat ismertetek.

Erről a területről a források szűkössége miatt a nyelvhasználat és a szövegalkotás tudnivalóihoz képest jóval kevesebbet lehet mondani. Úgy tűnik, a dialektika itthoni oktatását eleinte külföldről beszerzett kiadványokból vagy kéziratok jegyzetéből is meg tudták oldani. A kritikátörténeti korszakbeosztás alapján megállapítható, hogy 1580–1630 között a logikát érintő források a korábbiakhoz képest megszaporodtak.

Többségük magyar hallgatók külföldön kiadott disputációja, de más munkák is ide tartoznak. 1630–1700 között nőtt meg jelentősen a logikai irodalom aránya, elsősorban a rámizmus magyarországi és erdélyi terjedését igazolva. A magyar szerkesztésű, latin nyelvű kézikönyvek mellett különösen fontosak Apáczai Csere János *Magyar enciklopédiájának* logikai fejezetei.

Maradva az 1530–1580 közötti korszakban: a kevés hazai kiadású kézikönyv mellett néhány elszórt megjegyzésből lehet következtetni a korszak uralkodó vagy kibontakozó irányzatainak recepciójára. Az ismert kiadványokban megjelenik az arisztotelészi hagyomány, Melanchthon hatása is felmerül, de felfedezhető a rámizmus ismerete is. Legjelentősebb Molnár Gergely kompendiuma, amelyben a szakirodalom Melanchthon követését látja.¹ Más forrásokkal összehasonlítva azonban akár a rámista logikával is kapcsolatba hozható. Dolgozatom második részében Molnár Gergely munkáját és európai összefüggéseit ismertetem részletesebben, előtte azonban utalok más fontos forrásokra is.

1. A klasszikus arisztotelizmus és humanista változata

Kiemelkedő kritikátörténeti jelentőséggel bír Johann Honter brassói tankönyvprogramja. Kiadványai nemcsak a görög grammatika és a retorika, hanem a dialektika tárgyköréből is az első ismert, a történelmi Magyarország területén megjelent kézikönyvek. A görög nyelvű kötet dialektikai része Arisztotelész kivonata,² a latin ugyancsak Arisztotelész és mások művei alapján összeállított logikai összefoglaló.³

1 [MOLNÁR Gergely, kiad.] *Erotematum dialectices libri tres, studiosis scholae Claudiopolitanae ex veterum et recentium dialecticorum praeceptis ad ediscendum proposti a Gregorio Molnar* (Claudiopoli: Heltai, [1564–65 k.]), RMNY 202.

2 Johann HONTER [kiad.], *Epitomé tész tou Arisztotelousz dialektikész – Epitomé tész tou rétorikész*. ([Koroné: Johannes Honter,] 1539), RMNY 28.

3 Johann HONTER [kiad.], *Rudimenta praeceptorum dialectices ex Aristotele et aliis collecta. – Compendium rhetorices ex Cicerone et Quintiliano* (Coronae: [Johannes Honter,] 1539), RMNY 34.

A most vizsgált időszak utolsó évében, 1580-ban jelent meg Kolozsváron a katolikus skolasztika egyik „szerfelett hasznos és szükséges” tankönyve a jezsuiták számára.⁴ A szerző, Frans Titelmans (1502–1537) ferences, majd kapucinus szerzetes, Németalföldön és Rómában tevékenykedett. Munkásságának legtöbbet tárgyalt része Erasmusszal folytatott vitája, melynek során a *Vulgatát* védelmezte a humanisták kritikájával szemben, és bírálta Erasmus *Újszövetség*-fordítását.⁵ Dialektikai összefoglalóját a cicero-nianus retorikus logikákhoz sorolják. Az ehhez az irányzathoz tartozó tankönyvek az arisztotelészi logika legfontosabb fogalmait magyarázzák a humanista retorika elemeinek alkalmazásával.⁶

A kolozsvári compendium az *Organon* nyomán, hat részben tárgyalja a tudnivalókat. Titelmansnak egy 1533-ban kiadott munkáján⁷ alapuló kivonat, ami ebben a rövidített formában, a kolozsvári nyomtatványával megegyező címmel először Párizsban, 1539-ben két nyomdában is megjelent.⁸ A Heltai-nyomda redakcióját 1640-ben, ugyancsak Kolozsváron újra kiadták.⁹

2. Zsámboky János munkásságának egyes logikai vonatkozásai

Feltételezhető, hogy Melanchthon dialektikájának ismerete ihlethette a fiatal Zsámboky Jánost legkorábbi, mára elveszett munkájának összeállítására. 1583-ban, Bécsben ki nyomtatott „önbibliográfiájának” első tétele dialektikai táblázatokat említ – „1. Tabellae dialect: in usum Hefflmari. Vienn: 1547.” –, amelyekről ezen kívül nincs más adatunk. Ha datálása pontos, 16 éves korában szerkesztette a szóban forgó munkát. Zsámboky 1546-ban már a wittenbergi egyetem hallgatója volt. Ekkortájt Melanchthon logikai előadásokat is tartott – ezekre később még visszatérek –, a táblázatok akár ezek nyomán is készülhettek. Valószínűsítjük, hogy egy egylapos nyomtatvány lehetett, amilyeneket a korban gyakran állítottak össze a tananyag könnyebb áttekintésére. Johannes Hefflmayr, akinek a használatára a *Catalogus* szerint a táblázatok készültek, Nagyszombatból, Zsámboky szülővárosából származott, innen eredhet az ismeretség.¹⁰

4 *Compendium dialecticae Francis. Titelmanni, ad libros logicorum Aristotelis, admodum utile ac necessarium* (Claudiopoli: relictia Casparis Helti, 1580), RMNY 466. Vö. VÁSÁRHELYI Judit, „Ismeretlen XVI. századi jezsuita nyomtatvány a Heltai-műhelyből”, *Magyar Könyvszemle* 99 (1983): 264–272, 271.

5 Alexander DARZELL, transl., James M. ESTES, annot., *The Correspondence of Erasmus: Letters 2204–2356 (August 1529–July 1530)* (Toronto–Buffalo–London: University of Toronto Press, 2015), xvi–xvii, 14–19.

6 Vö. Wilhelm RISSE, *Die Logik der Neuzeit, 1500–1640*, 2 Bände (Stuttgart: Frommann Verlag, 1964), 1:14–15.

7 *De consideratione dialectica libri sex Aristotelici Organi* (Antverpiae: Symon Cocus, 1533).

8 *Compendium dialecticae Francis Titelmanni, ad libros logicorum Aristotelis admodum utile ac necessarium* (Parisiis: Prigentius Calvarin, 1539; Parisiis: Christianus Wechelus, 1539).

9 *Compendium dialecticae Francis. Titelmanni, ad libros logicorum Aristotelis, admodum utile ac necessarium* (Claudiopoli: In officina Casparis Helti, Georgius Abrugi, 1580), RMNY 1829.

10 Gedeon BORSA und James E. WALSH, „Eine gedruckte Selbstbibliographie von Johannes Sambucus”, *Magyar Könyvszemle* 81 (1965): 128–133, 130; TÉGLÁSY Imre, *A nyelv- és irodalomszemlélet kezdetei Magyarországon (Sylvester Jánostól Zsámboky Jánosig)*, Humanizmus és reformáció 15 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988), 155.

Ismeretes Zsámbokynak egy rövid retorikai és dialektikai összefoglalója. Az utóbbi diszciplínához kapcsolódó rész bevezetése a korábbi részekhez hasonló tömörséget előlegez:

Amit a retorikáról kevéssel ezelőtt megtudtál, ugyanazt most a dialektikáról még rövidebben és nagy általánosságban tudd meg, addig is, amíg az egyes részleteket pontosabban meg nem tanulod.¹¹

A logika célja az igazat a hamistól megkülönböztetni (a falso verum separare). Lényege az argumentumok kifejtése, ebben tér el a retorikától. Három része: a fogalmak meghatározása azok felosztásával és axiómákkal (definitio cum divisione & axiomatibus); az érvek és a következtetések forrásának megtalálása (sedes rationum ratiocinandique) és annak kidolgozása, hogy az axiómák mikor és hogyan vezethetnek el a végkövetkeztetéshez (modi, seu axiomata certis quando, at quali modis concludendi). A további részletek tárgyalása során merül fel, hogy a dialektikusok pontossága és szigora (dialecticorum acumen & severitas) különbözik a szónoki szabadságtól (oratorum libertas). A kettő mégsem zárja ki egymást: erre az egyik példa Cicero, aki a *Scipio álma*ban vagy *Az istenek természetében* a dialektikusok alaposságával jár el. Kerülni kell a szofistákra jellemző fondorlatokat és logikai játékokat (insidias Sophistarum more ludosque).

Zsámboky János számos szövegkiadása közül logikai vonatkozásai miatt görög–latin Lukianosz-válogatásait emelem ki, amelyek lényegében azonos tartalommal, de változatos címvariánsokkal láttak napvilágot. Az első kiadás élén álló ajánlás címzettje Timotheus Apianus, a híres matematikus, Paulus Apianus fia. Zsámboky kifejezi reményét, hogy az ifjú kedvét leli művében görög tanulmányai során.¹² A második edícióban megjelennek a marginális jegyzetek. Zsámboky már a címben jelzi, hogy a lapszéleken feltünteteti a retorikai *dispositio* elemeit. Ugyanitt biztosítja az olvasót, hogy a keresztény fülek számára méltatlan részeket finomabb megfogalmazással helyettesítette.¹³

11 „Tu quod in rhetoricis paulo ante breviter accipisti, idem nunc de dialecticis brevius, dum singula rectius condiscas, generatimque accipe.” *Demetrii Phalerei. De epistolis doctrina. Item rhetoricae dialecticaeque summa Ioan. Sambuci* (Antverpiae: Christophorus Plantin, 1567), B1r.

12 „Credo ergo me quorundam repraehensionem subitorum, Timothee, quod istos qualescunque versiculos his Luciani Dialogis usum studiorum linguae graecae delectis, adiecerim.” *Lukianu Szamoszateósz dialogoi uranioi, Marini enalioi, kai nekrikoi. Luciani Samosatensis dialogi selectiores Coelestes, & Inferni, cum vulgata versione: quibus propter singularem elegantiam adiecti sunt eiusdem Menippus, & Timon. His addita sunt argumenta, una cum quorundam dialogorum müthologia Latinis versibus tractata, per Ioannem Sambucum Tyrnaviensem Pannonium* (Argentorati: apud Wolfium Cephalaeum, 1550), RMK III. 391; VD16 L 2956, L 3003, L 3049. ijr.

13 *Luciani Samosatensis Dialogi selectiores: Coelestes uranioi, Marini enalioi, & Inferni nekrikoi: quibus propter singularem elegantiam, ac festivitatem additi sunt. Prometheus, sive Caucasus. Menippus, seu Necumanteia. Timon, sive osor hominum. Praeterea alij venustiores istorum in locum substituti: qui Christianis auribus sunt indigni. Cum conversione vulgata: & dispositione rhetorica in margine. His adiecta sunt argumenta, una cum quorundam dialogorum müthologia Latinis versibus tractata a Ioanne Sambuco Tirnaviensi Pannonio* (Argentorati: apud Paulum & Philippum Cephalaeos Fratres, 1554), RMK III. 423; VD16 L 2961, L 3004, L 3030, L 3050.

A lapszéli jegyzetekből kirajzolódik a dialógus szerkezete. A megjegyzések nemcsak a retorikai, hanem a logikai fogalmak alkalmazására is felhívják a figyelmet. A *Prométheusz vagy a Kaukázus* elején kiderül, hogy az *exordium* az alkalom *locus*ából ered. Prométheusz védekezésének előkészítése az *exordium* díszítése mellett az érvelés megalapozását is szolgálja. Megjelenik a lapszélen a vád három pontja is, majd az egyes pontokhoz kapcsolódva Prométheusz védekezése, amit a *conclusio* zár. A következő rész az istenek késlekedésének előkészítése, majd a fondorlatos vádaskodás összefoglalása. A *narratiót* rövid zárás összegzi. Figyelmeztetnek a margináliák az egyes argumentumokra, kiemelve az okokat, az okozatokat és a következményeket. Az egyik ellenvetés egy *exemplumra*, a másik egy hasonlatra épít. Az egyik ellenérv tetszetős *amplificatio*-ban mutatkozik meg. Szerepel még az átmenet az egyes részek között. Az egész művet a *conclusio* zárja.¹⁴

Zsámboky a harmadik és a negyedik edíciónak a címlapján is leszögezi, hogy munkáját a görögül tanulók használatára állította össze. Talán elsősorban a nyelv elsajátításának elősegítésére gondolt, és ehhez elegendőnek tartotta a párhuzamos görög–latin szöveget, ezért hiányoznak ezekből a redakciókból a logikai és retorikai fogalmakat kiemelő lapszéli jegyzetek. Elmaradt az 1550-ben kelt ajánlás is, ami a második kiadásban még megvolt.¹⁵

3. Rámista hatások

A humán tudományok rendszerezésében döntő fordulatot hozott a rámizmus. Ramus logikai rendszere folyamatosan alakult. A mértékadónak tekintett változat létrejöttében nagy szerepe volt barátjának, Omar Talonnak (Audomarus Talaeus). Kommentárjait halála (1562) után Ramus átdolgozta. Vannak, akik ezt az évet tekintik a rámista iskola létrejöttének. A legnagyobb hatást a Ramus halála évében, 1572-ben megjelent kiadás gyakorolta.

A rámista logikának a skolasztika arisztotelizmusával szembeállítható legfőbb jellemzője gyakorlati jellege: célja, hogy hasznos legyen. A szillogizmusok öncélú konstrukciói helyett minden olyan szellemi tevékenység irányítását szolgálja, ami a valóság megismerésére irányul. Ramus sokat merített Ciceróból, amit egyébként már elődei is megtettek, közülük Agricola a legismertebb. Cicero meghatározása szerint a logika „ars bene disserendi” azaz egy tárgyhöz kapcsolódó ismeretek helyes kifejtésének, vol-

¹⁴ Uo., 7v–14v.

¹⁵ *Luciani Samosatensis dialogi selectiores Coelestes, Marini, & Inferni: Graece et Latine editi: in usum Graecae discentium selecti. Item Prometheus, sive Kaukasosus. Menippus, seu Nekumanteia. Timon, vel Misanthroposus. His adiecta sunt argumenta. Latinis versibus tractata a Ioanne Sambuco Tirnavensi Pannonio* (Argentorati: excudebat Nicolaus Wyriot: 1572), RMK III. 624; VD16 ZV 9922; *Luciani Samosatensis dialogi selectiores Coelestes, Marini, & Inferni, Graece et Latine editi: in usum Graecae discentium selecti. Item, Prometheus, sive Kaukasosus. Menippus, seu Nekumanteia. Timon, vel Misanthroposus. His adiecta sunt argumenta, Latinis versibus tractata a Ioanne Sambuco Tirnavensi Pannonio* (Basileae: apud Nicolaum Brillingerum: 1576), RMK III. 649; VD16 ZV 9923.

taképpen a téma módszeres feldolgozásának tudománya. Cicero topikájára vezethető vissza már Agricola felosztása: a dialektika két része az *inventio* és a *dispositio*. Ugyanígy épül fel Ramus dialektikája. Az *inventio* az argumentumok, azaz az érveléshez felhasználható jellemző tulajdonságok megtalálását jelenti, amelyek segítségével a tárgy pontosan meghatározható. Ezért nevezik a logikának ezt a részét megtalálónak (*inventrix*) is. A *dispositio* az argumentumok célszerű elrendezése, erre támaszkodva lehet ítéletet alkotni, ezért hívják ezt a részt iudiciumnak vagy ítéletalkotónak (*iudicatrix*) is. Ez foglalja magába az érvek kapcsolatát, a következtetések rendszerét.

A 16. század közepe táján a klasszikus auktorok, valamint Erasmus és Melanchthon tisztelete mellett újdonságnak számított a rámista tanok terjedése. A kutatás jelenlegi állása szerint

Ramus legkorábbi magyar híve – olvasója, talán ismerőse vagy diákja is – tudásunk szerint a későbbi szebeni lelkész, Belényesi Gergely („Gregorius Belenyesy, natione Hungarus”) volt, aki 1543 nyarán Strasbourgból érkezett Párizsba, hogy bölcsészeti tanulmányokat folytasson.¹⁶

Az első olyan hazai szerző, akinek írásában is megjelennek Ramus ismeretének nyomai, a neve alapján feltehetően erdélyi származású Kolozsvári Imre. A retorikai és dialektikai kérdéseket tárgyaló orációja¹⁷ mellett régóta számontartják II. Zsigmond Ágost lengyel király házasságára írott beszédét.¹⁸ Kevésbé ismert egy másik esküvői szónoklata,¹⁹ amelyben Téglásy Imre figyelte meg Ramus hatását:

Az *Oratio*-ját 1552-ben Párizsban megjelentető szerző művében a dialektika már a francia tudós felosztásában (*inventio, iudicium* vagy *dispositio*) jelenik meg. A retorikához sorolódik az *elocutio* (*tropi, figurae*) és az *actio* (*vox, vultus, motus*).²⁰

Téglásy Kolozsvári jelentőségét abban látja, hogy

már jóval a tulajdonképpeni rámista iskola létrejötte (1562) előtt követi szónoklatával az új, „alkalmazott logikát”.²¹

16 KECSKEMÉTI Gábor, „A nyugat-európai akadémiai tanulmányok és a magyarországi rámizmus”, *Gerundium* 9, 3. sz. (2018): 25–50, 27. DOI: 10.29116/gerundium/2018/3/3.

17 *Emerici Pannonii Colosvarini Oratio, de vera, et populari, constanti, atque usitata ratione, et via tradendarum, tractandarumque disciplinarum, atque artium, habita Parisiis* (Lutetiae: Michaël Vascosan, 1552), RMK III. 405.

18 *De tertio matrimonio Sigismundi Augusti Poloniae Regis ad Equites Oratio* (Cracoviae: Lazarus Andrea, 1553).

19 *Emerici Colosvarini philosophiae et eloquentiae professoris de Tarnouiensibus nuptiis oratio* (Cracoviae: Haeredes Marci Scharffenberg, 1553).

20 TÉGLÁSY, *A nyelv- és irodalomszemlélet...*, 156.

21 Uo.

Téglásy Imre a rámizmus hatását fedezte fel Zsámbokynak az *artes sermonicales* összefüggéséről alkotott nézeteire. A Carlo Sigoniónak ajánlott embléma (*Grammaticae, Dialecticae, Rhetoricae, Historiae differentia*) szövegében vette észre, hogy Zsámboky „a hagyományos ötrészes felosztás helyett a partes orationesnek csupán két tényezőjét, az *elocutio*-t és az *actio*-t említi a diszciplína részeiként.”²²

[...] a Retorika eszköztárát alkotja az *elocutio* és az *actio*, a Dialektikáét az *inventio*, [Zsámboky] Horatius-kommentárjában meg azt említi, hogy a *dispositio* módozatai kapcsán a szónoki hagyományt is lehet követni, noha ennek tudományát a dialektikával foglalkozók (értsd: a rámisták) vallják magukénak.²³

4. Melanchthon, Molnár Gergely és Willichius

A protestáns ortodoxia meghatározó képviselőjének Melanchthont tartják. A praeceptor mértékadóként tekintett logikája több lépésben alakult ki (1520, 1528, 1547).²⁴ Kezdetben Melanchthon Agricola hatása alatt állt, aki a cicerói topika nyomán a logika két fő részét az *inventio*ban és a *judicium*ban határozta meg, azaz a „helyekben” (toposz, locus) rejlő érvek „feltalálásában” (*inventio*), majd azokra támaszkodva az ítéletalkotásban (*judicium*). Később azonban Melanchthon ettől egyre távolodott, és erősödtek az arisztotelianus elemek. Végül az *inventio*ből és *judicium*ból álló logikát mint régi felosztást (*vetus divisio*) említi.

Melanchthon fontosnak tartotta a logika pedagógiai célját: feladata, hogy hozzásegítsen a dolgok helyes, módszeres és könnyen áttekinthető megtanításához (*ars seu via recte, ordine et perspicue docendi*). A később említendő kolozsvári Melanchthonkiadás mintájának tekintett, 1547. évi edíció címében is szerepel: úgy van megírva, hogy a tanulóifjúságnak hasznosan elő lehessen adni (*ita scripta, ut iuventuti utiliter proponi possint*).

A logika általános módszertani útmutatóként minden tudomány felett áll (*ars artium, scientia scientiarum*). A melanchthoni logika arisztotelizmusának egyik legfontosabb tartalmi vonása nominalisztikus jellege. Az argumentumokat nem annyira tárgyi meghatározottságuk, mint inkább fogalmi súlyuk alapján vizsgálja. Nem a bizonyításon alapul, hanem a meghatározáson és a felosztáson. Mindez tökéletes összhangban áll a teológiai ortodoxiával: a rendszert sokkal inkább az határozza meg, mint a metafizika; erősebben kötődik a teológiához, mint a legtöbb katolikus és református logika. Ez megfelel a melanchthoni retorikafelfogás tudományelméleti pozíciójának: a lo-

22 Uo.

23 Uo., 159. Zsámboky rámizmusáról részletesebben: uo., 156–162.

24 *Compendiaria Dialectices ratio* (Witenbergae: Melchior Lotterus, 1520) VD 16 M 2798; *Dialectices Philippi Melanchthonis libri quatuor, ab autore nuper ipso de integro in lucem conscripti et editi* (Hagenoae: Johannes Secerus, 1528) VD16 M 3526; *Erotemata Dialectices continentia fere integram artem ita scripta, ut iuventuti utiliter proponi possint. Edita a Philippo Melanthon* (Wittebergae: Johannes Lufft, 1547), VD16 M 3242;

gika a filozófia helyett éppúgy a teológiával egyenrangú univerzalizáló rendszer, mint a retorika.²⁵

Molnár Gergely kolozsvári tankönyvprogramjában a grammatikai kézikönyvek mellett a dialektikai alapismeretek összefoglalása is szerepelt. Tankönyvét „a régi és újabb szerzők tanításai alapján” állította össze az 1560-as évek közepe táján a kolozsvári diákok számára.²⁶ A *Régi magyarországi nyomtatványok* Molnár Gergely három könyvre osztott kiadványáról ezt írja:

A mű beosztása és a felhasznált grammatikai-logikai példák tanúsága szerint a forrás Melanchthonnak az 1520-tól ismételtén átdolgozott dialektikája lehetett, amely *Erotemata dialectices* címmel először Wittenbergben, 1547-ben jelent meg.²⁷

A munkát ugyanabban az évben Majna-Frankfurtban is kiadták.²⁸ A két edíció szövege megegyezik, de a logikát mindkettő négy könyvben tárgyalja, amelyeknek címe nem azonos a Molnár Gergely-féle redakció címeivel. A véglegesnek és mértékadónak tekintett változat felosztása a következő:

Liber I. [A dialektika általános jellemzése, alapfogalmak:] Quid est Dialectica?...
Liber II. De Propositione
Liber III. De Argumentatione
Liber IV. De locis Argumentorum

Melanchthon a negyedik könyv bevezetésében említi, amire fentebb is utaltam: az *inventióból* és *dispositióból* (judiciumból) álló felosztást réginek, azaz a cicerói topika örökségének tekinti.

A régi felosztás szerint a dialektika egyik része az ítéletalkotó (Iudicatrix), a másik a megtaláló (Inventrix). Ítéletalkotónak azt a részt hívják, amiről eddig volt szó [mármint a három korábbi könyvben]. Ez különbözteti meg azokat a szavakat, amelyek összekapcsolása a kívánt eredményre vezet azoktól, amelyek összekapcsolása nem eredményes. A másik részt nevezik megtalálónak. Ez mutatja meg, hogyan juthatunk eredményre, avagy megtanítja a dolgok halmazából kiválasztani azt, ami a szóban forgó állítást alá-

25 RISSE, *Die Logik...*, 1:71–121. Újabb áttekintés a korszak logikai irodalmáról: SIMO KNUUTTILA, „Logic, Rhetoric and Method: Rejections of Aristotle and the Ramist Affair(s)”, in *The Routledge Companion to Sixteenth Century Philosophy*, ed. Henrik LAGERLUND and BENJAMIN HILL, 247–264 (New York: Taylor & Francis, 2017).

26 MOLNÁR, *Erotematum...*

27 RMNY 202.

28 [Philipp MELANCHTHON, kiad.,] *Erotemata Dialectices continentia fere integram artem ita scripta, ut iuventuti utiliter proponi possint. Edita a Philippo Melanthono* (Francofurti: Christian Egenolff, 1547), VD16 ZV 25292.

támasztja. Ezt az eljárást nevezik topikának, azaz azon locusok tanának, amelyek megmutatják, hogyan találhatjuk meg és választhatjuk ki, amire szükségünk van.²⁹

A továbbiakban Melanchthon a maga által vázolt módszer mellett érvel. Más hely is szemlélteti álláspontjának megszilárdulását. A praeceptor ekkortájt már „túltette magát” az inventrix–iudicatrix felosztáson. Jordi Gayà Estelrich idéz egy kéziratot jegyzetből, amelyik Melanchthon 1544–1546-ban tartott 77 wittenbergi előadását rögzíti. Az előadássorozatot a melanchthoni logika végleges, először 1547-ben megjelent formája felvázolásának tekintik, sok kitérével és példával.³⁰ A 48. előadás 1545. augusztus 25-én hangzott el, ebben is elítéli Melanchthon a „régii felosztást”. A „megtalálással” a „kiválasztást” állítja szembe:

A „megtaláló” (inventrix) retorikai kifejezés, azaz a rétorok használták, és sokkal inkább magukévá tették, mint amennyire hasznosítani tudták. Úgy értem: azoknak a művészeteknek akartak a mesterei lenni, amelyeket nem tanultak meg. Ezért nevezték a művészetüket megtalálónak. [...] A dialektika nem megtaláló, hanem a rendelkezésére álló dolgok közül kiválasztja a célnak leginkább megfelelőeket. A dialektika az alkalmas és odaillo anyagok és témák kiválasztásának művészete.³¹

Mindezekhez képest feltűnő, hogy Molnár Gergely kiadványa az általános bevezető rész után éppen a Melanchthon által túlhaladottnak minősített csoportokba sorolja a diszciplína tudnivalóit:

Liber I. De elementis Dialecticae
Liber II. De Dialectica Judicatrice
Liber III. De Dialectica Inventrice

29 „Vetus divisio haec est. Alia pars Dialectices est Iudicatrix, alia Inventrix. Dicitur autem Iudicatrix illa pars, de qua hactenus dictum est, quae discernit voces, quae recte connectantur, quae non recte iungantur. [...] Altera pars vocatur Inventrix, quae monet, quo modo res investigandae sint, aut proposito rerum cumulo, docet eligere ea, quae praesentem materiam illustrant. Haec ars vocatur topiké, id est doctrina locorum, qui sunt velut indices rerum investigandarum, vel eligendarum.” MELANCHTHON, *Erotemata...*, 101r.

30 Hanns-Peter NEUMANN, „Dialektik”, in *Philipp Melanchthon: Der Reformator zwischen Glauben und Wissen. Ein Handbuch*, Hg. Günter FRANK, Mitarb. Axel LANGE, 515–534 (Berlin–Boston: De Gruyter, 2017), 521. DOI: 10.1515/9783110335804-039.

31 „Inventrix est vocabulum rhetoricum id est, rhetores usi sunt illo vocabulo, ac multo plus sibi arrogabant, quam poterant, id est, volebant esse artifices artium quas non didicerant. Ideo vocabant suam artem inventricem. [...] Dialectica non est inventrix, sed propositis rebus eligit aptiora. Dialectica est ars eligendi idonea et convenientia proposita materia et rebus.” Idézi Jordi Gayà ESTELRICH, „Pistes lulianes en temps de la Reforma: Philipp Melanchthon”. *Comunicació* 134 (2017): 73–114, 77. Az idézett hely: *Rapsodiae in Dialecticam D. Philippi Melanthonis ipso authore praelegente*. Bayerische Staatsbibliothek, Clm 26081, 713–715.

Molnár számításba vehető mintáit keresve meglepő eredményre jutunk: a vizsgált korszak logikai irodalmában a kolozsvári kiadványon kívül egyetlen kézikönyv címében szerepel az „*Erotematum Dialectices Libri tres*” kifejezés, Jodocus Willichius kompendiumában. Igen népszerű lehetett, hiszen első megjelenése, 1540 után 1568-ig összesen 24 kiadást ért meg, így könnyen Molnár Gergely kezébe kerülhetett. Ennek igencsak növeli a valószínűségét, hogy az egyik, a hazai kiadás feltételezhető megjelenésénél néhány évvel korábbi edícióból egy példány ma is megvan a kolozsvári református kollégium – pontosabban jogutóda, a Román Tudományos Akadémia kolozsvári fiáléja – könyvtárában.³² Sipos Gábor a filozófiai szakgyűjtemény darabjai között említi „Jodocus Willichius Resellianus német orvos *Erotemata Dialectica* című művét”.³³ Sipos Gábor munkájáról írott recenziójában Hajós József pontosítja az adatot: „Jodocus Willichius Dialektikájának 1561-es, bizonyára negyedik kiadása szerint – lásd R 114368, 1.1. – a dialektika, vagyis a logika az érvelésre tanító művészet, ars”.³⁴ A megnevezett kiadás legkevesebb a nyolcadik.³⁵ Hogyan, mikor kerülhetett jelenlegi helyére, lehetett-e Molnár Gergely példánya, pusztán a bibliográfiai adat alapján nem állapítható meg.

A kolozsvári redakció a strassburgiével megegyező címe mellett több szempontból is figyelmet érdemel. Ilyen a német szerző személye. Willichius (Willich, 1501–1552) orvos és polihisztor a kortárs humanizmus ismert és elismert alakja. Pályája csúcspontján a frankfurti egyetemen a retorika, a latin és a görög nyelv professzora. Szerteágazó tevékenysége orvosi, teológiai, grammatikai, dialektikai és retorikai szakkönyvek mellett kiterjed klasszikus szerzők kiadására, kommentálására. Retorikai vonatkozású munkásságát Kecskeméti Gábor ismertette.³⁶

A cím azonosságánál is fontosabbak a tartalmi egyezések. A kiadások élén nem kisebb személyiség, mint Johann Sturm ajánlása áll, az első megjelenés évéből keltezve. Világossá teszi, hogy a szerző Arisztotelészt követi. Böven merít a retorikusokból, néhány dolgot máshonnan is, de mindezek – jóllehet nem a peripatetikusok szavaival adja elő – valójában mégsem térnek el az arisztotelészi hagyománytól.³⁷ Sturm éppen a Willichius munkájának megjelenését megelőző évben adta ki saját logikai összefoglalóját, hasonló szellemben. Mindkettőjüket azok közé sorolják, Johannes Caesariusszal és Cornelius Valeriusszal egyetemben, akik a görög szövegek iránt megélénkülő filo-

32 [Jodocus WILLICHIUS, kiad..] *Iodoci Willichii Reselliani hominis doctissimi Erotematum Dialectices Libri tres multo quam antehac emendatiores in lucem editi* (Argentorati: Paulus Machaeropoëus, 1561), VD16 W 3246.

33 SÍPOS Gábor, *A Kolozsvári Református Kollégium Könyvtára a XVII. században*, Olvasmánytörténeti dolgozatok 1 (Szeged: Scriptum Kft., 1991), 88.

34 HAJÓS József, „Az Olvasmánytörténeti Dolgozatok első kötete. Sipos Gábor: A Kolozsvári Református Kollégium könyvtára a XVII. században. Szeged. Scriptum Kft. 1991. 116 lap”, *Erdélyi Múzeum* 56, 2. sz. (1994): 134–137, 136.

35 Ismert korábbi kiadások: Strasbourg: 1540, 1542, 1544, 1549, 1559; Köln: 1544, 1549.

36 KECSKEMÉTI Gábor, „A böcsültre kihaladott mesterséges szóllás, írás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Universitas Kiadó, 2007), 216–217.

37 „Aristotelica sunt, quae praecipit, & e Rhetorum divisionibus nonnulla sumpta, quaedam etiam aliunde adhibita, quae tametsi verbis Peripateticorum non sunt expressa, tamen re ipsa ab his, quae Aristoteles tradidit, non discrepant.” WILLICHIUS, *Erotematum...*, **VIv.

lógiai érdeklődés hatására dolgozták fel az arisztotelészi logikát, humanista elemekkel ötvözve.³⁸

Egyébként Melanchthon sem vitatja, hogy Willichius Arisztotelészt követi, sőt kifejezetten javasolja a mester tanításainak megismeréséhez. Említett dialektikája 1547. évi, véglegesnek tekintett változatát Joachim Camerarius fiának, Johannesnek ajánlja. Az ajánlólevél végén leszögezi: bár nyomatékosan buzdítja a tehetségesebb hallgatókat, hogy Arisztotelészt görög eredetiben tanulmányozzák, belátja, hogy könnyebben megértik, ha előbb elsajátítják dialektikájának alapelemeit. Úgy ítéli, ezeket pontosan megtanulhatják akár Johannes Caesarius, akár Jodocus Willichius munkáiból.³⁹ Melanchthon egy levelében Willichiusat „legkedvesebb barátjának” szólítja (*amicè carissime*), és kifejezi óhaját, hogy mielőbb elbeszélgethessenek tudományos kérdésekről.⁴⁰

Willichius három könyve a következő:

Liber Primus Dialectices de inventione.

Liber Secundus de posteriori parte Dialectices, quae est iudicativa.

Liber Tertius de confutatione seu dilutione Argumentorum.

Az első két könyv címe lényegében megegyezik Molnár Gergely második és harmadik könyvével, de fordított sorrendben. Willichius az első könyv általános, bevezető részében meghatározza a dialektikát: az a művészet, amelyik az érvelés meghatározott módszerét tanítja. Segítségével saját állításainkat bizonyítjuk, az ellentmondókat cáfoljuk. Ez a helyes érvelés lényege. Cicero a pontos értekezés módszerének nevezi.⁴¹

Leszögezi, hogy a dialektika két részből áll, az egyik a megtaláló (görögül *heuretike*), a másik az ítéletalkotó (görögül *kritiké*). Tartalmukat meg is határozza: a megtaláló felkutatja a tárgy megerősítésére szolgáló érveket (*argumenta*). Mivel olyan helyeket és forrásokat tartalmaz, amelyekből mintegy kincsestárból elővehetők az érvek, topikának hívják.⁴²

A második könyv szól a megítélésről, azaz az ítéletalkotásról, a megfelelő helyekről (*loci*) nyert érvek (*argumenta*) segítségével.⁴³

38 Johann CAESARIUS, *Dialectica*, 1520; Johann STURM, *Partitiones Dialectices*, 1539; Cornelius VALERIUS, *Tabulae totius Dialectices*, 1545. Vö. KNUUTTILA, *Logic...*, 247–264.

39 „Etsi autem valde adhortor ingeniosos, ut ipsum Aristotelem, et quidem Graece loquentem discant, tamen ut facilius intelligi possint, utile est ad eius lectionem elementa adferri. Haec recte disci posse vel ex Ioannis Caesarii libello, vel ex Iodoci Vvillichii Erotematis iudico.” MELANCHTHON, *Erotemata...*, 6r–v.

40 Philipp MELANCHTHONIS, *Opera quae supersunt omnia*, Hg. Carolus Gottlieb BRETSCHNEIDER und Heinrich Ernst BINDSEIL, 18 Bände, Corpus reformatorum: Series 1 (Halis Saxonum: Schwetschke et filius, 1834–1860), 5:3153.

41 „Quid est dialectica? Est ars, quae certam argumentandi rationem docet: Nam hac nostra probamus, et quae contraria sunt repellimus: Id enim est vere argumentari. [...] Cicero diligentem disserendi nominat rationem.” WILLICHIUS, *Erotematum...*, 1.

42 „Quotuplex est Dialectica? Duplex. Una est inveniendi, heuretike, altera est iudicandi, kritiké. Quid est inventiva? Quae argumenta invenit ad Thematis confirmationem. Et quia locos et sedes habet, ex quibus ea, velut thesauris, depromuntur, topiké nominatur.” Uo., 5.

43 „Quid est kritiké? Est quae inventa ex locis argumenta dijudicat.” Uo., 138.

A harmadik könyv az ellenkező érvek megcáfolását tárgyalja. A dialektikusok feladata ugyanis nemcsak a saját állításuk megerősítése, hanem az ellenkező, azaz hamis és hibás érvek cáfolata is.⁴⁴

Molnár Gergely kompendiuma elején – ellentétben Melanchthon pedagógia központú meghatározásával⁴⁵ – Willichius részletező bevezetésének a lényegét foglalja össze, az Agricola–Ramus-féle definíció szavaival:

Mi a dialektika? A meggyőző értekezés művészete bármilyen felvetett kérdésről.⁴⁶

A diszciplína felosztását Willichius alapján tisztázza a görög terminusokat is átvéve:

Hány részből áll a dialektika? Kettőből. Megtalálóból és ítéletalkotóból, amelyeket a görögök heuritikének és kritikének neveznek.

Mi a megtaláló? Az, ami érveket szolgáltat a felvetett kérdés megerősítéséhez vagy megcáfolásához.

Mi az ítéletalkotó? Az, ami a megtalált érveket megítéli, és megkülönbözteti az igazakat a hamisaktól.⁴⁷

Szembeötlő, hogy a két fő rész sorrendje a kötetben az általános megoldás fordítottja. Molnár meg is indokolja az eljárást, mégpedig ezúttal pedagógiai megfontolások alapján.

Miért helyezük az ítéletalkotó részt a megtaláló elé? Jóllehet a természetes sorrend szerint előbb találunk meg valamit, és csak utána alkotunk ítéletet, mégsem ok nélkül látták jónak a tudomány mesterei az ítéletalkotó részt a megtaláló elé helyezni. Azért gondolták, hogy a tanulók előbb sajátítsák el a megítélés szabályait, és csak azután ítélik meg a megtalált anyagot, mert így elkerülhető, hogy akár ők maguk tévedjenek az anyag kiválasztásában, akár másokat vezessenek félre azáltal, hogy az igazat hamis színben tüntetik fel, vagy másként mutatják be.⁴⁸

44 „Quid est confutatio argumentorum? Est via judicandi falsa Argumenta. Dialecticorum est, ut non sua tantum confirmet, sed etiam quae contraria sunt, tanquam falsa et vitiosa confutent.” Uo., 204.

45 „Quid est Dialectica? Dialectica est ars seu via, recte, ordine & perspicue docendi, quod sit recte Definiendo, Dividendo, argumenta vera connectendo, & male coherentia seu falsa retinendo & refutando.” MELANCHTHON, *Erotemata...*, A1r.

46 „Quid est Dialectica? Est ars probabiliter disserendi, de quacunq[ue] propositia quaestione.” MOLNÁR, *Erotematum...*, A2r. Agricola: „ars probabiliter disserendi”; Ramus: „ars bene disserendi”.

47 „Quotuplex est Dialectica? Duplex. Inventrix et Iudicatrix, quae Graecis heuritiké et kritiké dicuntur. Quid est Inventrix? Quae argumenta suppeditat ad quaestionis propositae confirmationem vel refutationem.

Quid est Iudicatrix? Quae argumenta inventa dijudicat, et discernit vera a falsis.” MOLNÁR, *Erotematum...*, A2r.

48 „Quare praeponitur pars kritiké inventrici? Etsi ordine naturae prius est invenire, quam iudicare, tamen non sine consilio placuit artificibus praemittere iudicatricem partem inventrici, ut cognita prius arte dijudicandi, deinde materiam inventam ex tempore studiosi dijudicent, neve vel ipsi in electu materiae errent, vel alios fallant, falsa pro veris apprehendendo, aut aliis proponendo.” Uo., A3r.

A humaniorákhoz tartozó diszciplínák tárgyalását alapvetően az antikvitás öröksége határozza meg. Az egyes részterületek felosztását illetően a századok során sokféleképpen eltérhettek a hagyománytól, de ezek a rendszer egészét döntő mértékben nem befolyásolták. A sokszor szörszálhasogató részletkérdésekhez képest még leginkább radikális változtatásnak tűnhet egy-egy tudományág főbb egységeinek felcserélése. Erre láthatunk példát a korszak poétikai irodalmában is. A Károlyi Péter által is hivatkozott – de nem követett – szerző, Jacobus Micyllus metrikai tankönyvében az általános sorrendet megfordította: először tárgyalta a különféle versfajták tulajdonságait és felépítéseiket, és csak utána részletezte a verslábak prozódiai tudnivalóit, a szótágok időtartamát. Ehhez hasonlítható Molnár Gergely eljárása a megtaláló és az ítéletalkotó rész felcserélésével. Hivatkozása „a tudomány mestereire” arra utal, hogy a Willichius-tól – és sokaktól másoktól – eltérő sorrendet más források alapján követte.

Erre példa a Sturmmal és Willichiuszal az arisztotelészi logika humanista szellemű feldolgozása alapján egy csoportba sorolt Cornelius Valerius (Wouters, 1512–1578) megoldása. A dialektikának a flamand professzor szerint is két része van: a megítélés művészete (görögül kritiké, ami az ítéletalkotás módszereit írja elő) és a megtalálásé, amit görögül topikának hívnak. Ez azon argumentumok megtalálásának a tudománya, amelyeket a *locus*ok tartalmaznak. A természetes sorrend szerint a topiké az első, ezt követi a kritiké, amit ő a taníthatóság kedvéért tárgyal az első helyen. Ebben az Arisztotelész által előírt sorrendet követi, mely szerint a kisebb részekről kell a nagyobbak felé tartani, hogy így folyamatosan haladva jussunk el fejtegetéseink végéhez.⁴⁹

A vizsgált időszak kritikátörténeti szempontból figyelemreméltó jelenségeit vizsgálva nem lehet célunk a korszak logikai irodalmának alapos feldolgozása, de még Willichius és Molnár munkáinak részletes összevetése sem. Néhány jellemző egyezés és a különbség felvillantása is érzékelteti a két kézikönyv viszonyát. Kezdve Molnár első könyvével: a dialektika alapelemeinek hatáskörében mutatkozik némi eltérés Willichius és Molnár között. Abban egyetértenek, hogy a három fő kategória: az állíthatóságok (*praedicabilia*), az állítások (*praedicamenta*), valamint a meghatározások és a felosztások módja (*ratio definiendi et dividendi*). Willichius szerint ezek a megtaláló rész alapelemei,⁵⁰ Molnár viszont mindkét fő részre vonatkoztatja őket.⁵¹

49 „Partes Dialecticae duo sunt: ars iudicandi (quae Graece kritiké, et Dialectica proprio nomine dicta est, quae iudicandi vias praescribit) et inveniendi, quam Graece topiké appellant, inveniendorum argumentorum disciplinam, quae loci continentur. [...] Topice naturae ordine prior est, Critice posterior, quam nos docendi gratia priori loco trademus. [...] Sequemur autem in his praecipis eum, quem Aristoteles tenuit ordinem, ut a partibus minutissimis exorsi ad maiores progrediamur, inde ad alias, quoad continenti progressionem ad finem perveniamus.” *Tabulae totius Dialectices artium reliquarum instrumenti praecepta utilissima facili compendio complectentes, ordine perspicuo digestae a Cornelio Valerio* (Ultraiectione Lovanii: Servatius Zassenus, 1551), VD16 20193, Avr–v.

50 „Quot sunt elementa inventionis? Tria sunt. Praedicabilia, Praedicamenta, et ratio definiendi et dividendi.” WILLICHIUS, *Erotematum...*, 6.

51 „Quot sunt elementa Dialecticae? Tria. Praedicabilia, Praedicamenta, et ratio definiendi et dividendi. Quare vocantur haec Dialecticae elementa? Quia sunt initia et inventionis et dijudicationis.” MOLNÁR, *Erotematum...*, A3r.

Az állíthatóságoknak Willichius szerint hat,⁵² Molnár szerint öt csoportja van.⁵³ A különbség abból adódik, hogy ő az individuumot a species egyik alcsoportjaként határozza meg.

Molnár esetében némelykor megfigyelhető az egyszerűsítő törekvés. Például az állíthatóságok hasznát illetően Willichius részletezőbb felosztásával szemben⁵⁴ mindössze két csoportot nevez meg.⁵⁵ Az állítások felosztásában teljes az egyezés a két szerző között.

Molnár Gergely második könyve szól az ítéletalkotásról, mégpedig a tételek (propositiones), majd az érvelés (argumentatio) részletezésével:

Mi a menete ennek a résznek? A folyamat, ami a módszer kidolgozását szolgálja, abban áll, hogy az ítélet először az egyes meghatározásokból következik, utána az egyes meghatározásokból összerakott tételekből. Harmadszor a tételekből összeállított érvelésből. De mivel az egyes meghatározásokról az előző könyvben volt szó, a most következőben csak a tételek és az érvelés tudományát fogjuk tárgyalni.⁵⁶

A tétel meghatározásában és felosztásában mindkét szerző megegyezik: a tétel az igaz vagy hamis határozott, félreérthetetlen kimondása, két része a *subiectum* és a *praedicatum*.⁵⁷ Az ítéletalkotás tanának második része az érvelés. Willichius az érvelésnek elsődleges és másodlagos formáit különbözteti meg.⁵⁸ Molnár először Willichius elsődleges formáit sorolja fel,⁵⁹ majd tárgyalja részletesen, később rátér a másodlagosakra.⁶⁰

Molnár harmadik könyvét szenteli a megtalálásnak. Tisztázza a topika alapfogalmait:

-
- 52 „Quot sunt Praedicabilia? Sex. Individuum, Species, Genus, Differentia, Proprium, et Accidens.” WILLICHIUS, *Erotematum...*, 7.
- 53 „Quot sunt Praedicabilia? Quinque. Species, Genus, Differentia, Proprium, et Accidens.” MOLNÁR, *Erotematum...*, A4r.
- 54 „Quotuplex est usus Praedicabilium? Multiplex.” WILLICHIUS, *Erotematum...*, 21.
- 55 „Quot sunt usus Praedicabilium? Duo.” MOLNÁR, *Erotematum...*, A8v.
- 56 „Quis est progressus huius partis? Progressus est is, qui in methodo compositoria servatur, ut primum de simplicibus terminis iudicium fiat: deinde de propositionibus ex simplicibus terminis compositis: Tertio de argumentatione ex propositionibus constructa. Sed quoniam de simplicibus terminis priore libro dictum est, in hoc tantum de propositionum et argumentationum doctrina tractabitur.” Uo., E3v.
- 57 „Quid est Propositio? Est perfecta oratio definite verum aut falsum sine ambiguitate significans. Quot sunt Propositionis partes? Duae. Subiectum et Praedicatum.” WILLICHIUS, *Erotematum...*, 140.
- „Quid est Propositio? Est oratio definite verum vel falsum sine ambiguitate significans. Quot sunt Propositionis partes? Duae. Subiectum et Praedicatum.” MOLNÁR, *Erotematum...*, E4r.
- 58 „Quotuplices sunt formae Argumentationis? Aliae primariae, ut Syllogismus, Enthymema, Inductio et Exemplum. Aliae secundariae, ut Sorites, Dilemma, Violatio, Enumeratio.” WILLICHIUS, *Erotematum...*, 156.
- 59 „Quot sunt species Argumentationis? Quatuor. Syllogismus, Enthymema, Inductio, et Exemplum.” MOLNÁR, *Erotematum...*, F3v.
- 60 „Sunt ne aliae Species Argumentationes? Sunt, quae secundariae dicuntur, ut sunt Sorites, Dilemma, Violatio, et Enumeratio etc, quarum prior dialecticis, reliquae Rhetoribus sunt usitiores.” Uo., H4v.

Harmadik könyv a megtaláló dialektikáról.

Mit tanít a dialektikának ez a része, amit topikának hívnak? Megmutatja azoknak a helyeknek a sorozatát, amelyekből kiválaszthatjuk a felvetett kérdés megerősítésére vagy megcáfolására szolgáló érveket.

Mi az a locus? Az érvek lelőhelye.⁶¹

Willichius magyarázata szerint azért nevezik ezt a részt topikának, mert a helyeket tárgyalja, és a toposz helyet jelent. A legbölcsebb régiek okosan kigondolták azokat a helyeket, amelyekből az érveket mintegy tárolóhelyről elő lehet hozni. Az érv az az eszköz, amely a kétséges dolgot hihetővé teszi. Mert bármi, amit a megfelelő helyekről előveszünk, érv, azaz mindazok gyűjteménye, amivel állításunkat bizonyítjuk.⁶²

A *locus*ok két fő csoportját mindkét szerző a személyekhez és a dolgokhoz kapcsolódó helyekben látja.⁶³ Az előbbieknél Willichius 13,⁶⁴ Molnár 16 fajtáját tárgyalja.⁶⁵ A dolgokhoz kapcsolódó helyek két fő csoportját illetően mindketten a művészeteken kívüli és a művészet eszközeihez kapcsolódó *locus*okat különböztetik meg, magyarázatuk tartalmilag azonos, megfogalmazásában eltérő. Willichius szerint:

Mik az egyéb helyek? Ezek a dolgokhoz kapcsolódóak, de a helyzet nem egyszerű. Mert egyes érvek nem a szónoki gyakorlatból származnak, másokat viszont maga az ügy szolgáltat, és valamiképpen az ügyből következnek, mivel szorosan összefüggenek vele. Ezért van kétféle locus. Az első csoport atekhnoi, azaz művészeteken kívüli. Ezek legnagyobb részben a közéleti vitákban merülnek fel, és leggyakrabban a törvénytudók alkalmazzák őket. Az utóbbi csoport pedig az entekhnoi, azaz a művészi locus, amelyekben a szónokok igyekezete mutatkozik meg, és a helyes beszédművészet eredménye.⁶⁶

Molnár Gergely előadásában:

61 „Liber Tertius de Dialectica Inventrice.

Quid docet haec pars Dialecticae, quae topiké dicitur? Docet locorum seriem ex quibus argumenta eliciuntur ad quaestionem propositam vel confirmandam vel refutandam.

Quid est locus? Est sedes argumentorum.” Uo., I3r.

62 „Quid est topica? Est quae tóposz, hoc est locos continet. Excogitarunt sane veteres prudentissimi locos, ex quibus argumenta tanquam ex domiciliis seu poenu depromuntur. [...]

Quid est argumentum? Est ratio, quae rei dubiae fidem facit. Quicquid enim ex locis depromitur, argumentum est, id est, collectio, qua thema probamus.” WILLICHIVS, *Erotematum...*, 84.

63 „Quotuplices sunt loci? Duplices, personarum et rerum.” WILLICHIVS 1561, 84. „Quotuplices sunt loci argumentorum? Duplices. Personarum et Rerum.” MOLNÁR, *Erotematum...*, I3v.

64 „Quot sunt loci personarum? Tredecim.” WILLICHIVS, *Erotematum...*, 85.

65 „Quot sunt loci personarum? Sedecim.” MOLNÁR, *Erotematum...*, I3v.

66 „Qui nam sunt alii loci? Sunt rerum, sed non simpliciter. Alias enim extra dicendi rationem, argumenta accipiuntur, alias vero ex ipsa causa trahuntur, et quodammodo progignuntur, cum in ipsa re cohaereant: quo factum est, ut sint duplices loci, priores quidem atekhnoi, id est inartificiales, in quibus maxima pars contentionum forensium consistit, et apud jurisconsultos frequentissimo in usu sunt. Posteriores autem sunt entekhnoi, hoc est, artificiales, in quibus Oratoris industria exigitur et recta dicendi arte absolvuntur.” WILLICHIVS, *Erotematum...*, 91.

Hányfélék a dolgokhoz kapcsolódó helyek? Kétfélék. Atekhnoi és entekhnoi, azaz művészeteken kívüliek és művésziek. Művészeteken kívüliek, amelyeket hozzákapcsoltaknak is hívnak. Ezeknek semmi közük a művészi leleményhez, sőt a közügyekben még a szónoki mesterségben járatlanok is élnek velük. Ilyenek az előítélet vagy elterjedt vélemény, szóbeszéd vagy híresztelés, vallatás vagy kínzás eredménye, jegyzőkönyvek, tanúvallomások. Mindezeket a rétorok tanítják. A művészi locusok a beszédművészetből erednek, és meghatározott szabályok szerint alakítják őket.⁶⁷

A művészeteken kívüli *locusok* Willichiusnál hatan vannak.⁶⁸ Molnár Gergely e tekintetben nem egészen következetes. A fentebb idézett definícióban öt lehetőséget sorol fel, később a táblázatos összefoglalásban az előbbieket az esküvel kiegészítve hatot.⁶⁹ A művészi *locusok*at mindketten három csoportba sorolja: belső, köztés és külső helyek.⁷⁰

Molnár Gergely dialektikája a Q7v lapon véget ér: „*Erotematum Dialectices finis*”. A kötetnek azonban nincs vége: folyamatos ívjelzéssel következnek – mintegy függelékként – gyakorlatok, amelyek minden részen végighaladva kérdések segítségével megmutatják a dialektika szabályainak a hasznát.⁷¹ Az összeállítás a tisztségviselő (magistratus) fogalmához kapcsolódva vonultatja fel a logika eszköztárát, bemutatva, hogyan válaszolhatók meg alkalmazásukkal a felmerülő kérdések, kitérve az ellenvetések cáfolatára is. A kézikönyv OSZK-ban őrzött példányának digitális másolatához jutottam hozzá. A nyomtatvány vége hiányzik. Az *Exercitatio* utolsó megmaradt részében a szerző a szofistáknak azokat az érveit cáfolja, amelyek azt igyekeznek bizonyítani, hogy keresztény embernek nem szabad tisztségeket viselnie. A szöveg a kilencedik argumentum végével szakad meg, az utolsó őrszó a T3v lapon a következő, tizedik argumentumra utal. Így ebben a példányban az *Exercitatio* negyven lapja tanulmányozható.

A korszak elméleti irodalmában a logika a leginkább egyetemes érvényű, ezért a szerkesztő személyén és az itthoni megjelenés tényén kívül nehéz a szövegben hazai vonatkozást találni. Figyelmes olvasással azonban Molnár Gergely kézikönyvében felfedezhető egy apróság, amely a magyar szerkesztő szerepére utal. A kötet példaanyaga legnagyobb részt klasszikus és bibliai idézetekből áll. Kivétel a hibás következtetések alábbi példája:

67 „*Quotuplices sunt loci rerum? Duplices. Atekhnoi et entekhnoi, id est inartificiales et artificiales. Inartificiales, qui et assumpti appellantur, sunt qui ab inventione artificis sunt remoti, sed in causam forensis etiam ab imperito artis assumuntur, ut sunt: Praeudicium vel pronunciatum, Rumor vel fama, Quaestio vel tormentum, Tabulae, Testes, de quibus docent Rhetores. Artificiales sunt, qui ex arte disputationis depromuntur, et certa ratione tractantur.*” MOLNÁR, *Erotematum...*, K1r.

68 „*Quot sunt loci inartificiales? Sex. Praeudicium [...] Rumor seu fama [...] Quaestio seu tormentum [...] Iusiurandum, quod est Dei contestatio [...] Tabulae, quae apud Graecos grammata sunt [...] Testimonium seu testes.*” WILLICHIVS, *Erotematum...*, 92–93.

69 „*Praeudicium vel pronunciatum – Rumor vel fama – Tormenta – Tabulae – Iusiurandum – Testes*” MOLNÁR, *Erotematum...*, K2v.

70 „*Quotuplices sunt loci rerum artificiales? Triplices. alii interni, alii medii, alii externi.*” WILLICHIVS, *Erotematum...*, 94. „*Quotuplices sunt loci artificiales? Triplices. Interni, Medii et Externi.*” MOLNÁR, *Erotematum...*, K1r.

71 „*Exercitatio, qua usus praeceptorum Dialecticae, secundum omnes partes, per quaestiones monstratur.*” MOLNÁR, *Erotematum...*, Q8r.

A királyság semlegesnemű.
Magyarország királyság. Tehát
Magyarország semlegesnemű.⁷²

Ez aligha származhat valamelyik külföldi mintából. A magyar földrajzi név felbukkanására más, mégpedig szintén kolozsvári példát is láthatunk: Leonhard Culmann Donatus-átdolgozásának 1554. évi kiadásában az antik és a korabeli német városnevek között Clausenburg is megjelenik.⁷³ Ezt a redakciót történetesen éppen Molnár Gergely rendezte sajtó alá. A két példa azt mutatja, hogy a kolozsvári kiadó, még ha ilyen csekély mértékben is, de igyekezett a latin nyelvtan és a logika előadását ezekkel az utalásokkal is „honosítani”, közelebb hozni közönségéhez.

5. Utójáték

A mű utóélete tanúsítja, hogy utolérte a régiség legfontosabb elméleti kézikönyveinek sorsa. 1599-ben jelent meg a kolozsvári gimnázium tanárának, Simon Fischernek az átdolgozása *Dialectices praecepta breviter ac methodice in schola Claudiopolitana studio-sis proposita, tribusque libris distincta* címmel, élén a kolozsvári bírónak és a tanácsnak címzett ajánlással.

Ebben említi a szerző, hogy a kolozsvári iskolában rhetoricát és arithmeticát tanított, Cicero Pro Milone oratióját adta elő, s néhai Molnár Gergely Dialecticáját is kezdte magyarázni. Minthogy ezen könyv terjedelmes, és nehezen tanulható volt, tanítványai kérelmére azt jobb módszerrel átdolgozta, amit igazolnak a városi tanácsshoz intézett ajánlásokban a tanulók is.⁷⁴

Az átdolgozás körülményeiről részletesebben Kénosi Tözsér János számol be 18. századi unitárius nyomdatörténetében, Fischer ajánlása alapján, a hasonló esetekből jól ismert okok említésével:

E munka kiadásának okát adja: azért szánta rá magát, mert – mondja – a tanulók felhívták rá a figyelmét, hogy Molnár Gergely könyvét nagy terjedelme vagy körülményes megfogalmazása miatt nem lehet könnyen megtanulni és emlékezetbe vésni. Kérlelték, hogy azokat a részeket, amelyek egyrészt zavarosak, másrészt nem is annyira szüksége-

72 „Regnum est generis neutri.
Ungaria est regnum. Ergo
Ungaria est generis neutri.”
Uo., P8v.

73 *Aelii Donati viri clarissimi De octo partibus orationis methodus. Quae in unculis puerilibus, undique collectis, illustrata per Leonardum Culmannum Crayssheymensem* (Clauseburgi: Hoffgreuius, 1554), RMNY 107, D8v–E1r.

74 RMNY 839.

sek, jobb módszerrel foglalja össze, és így adja tovább a következő nemzedéknek. Ennek a jó szándékú ösztönzésnek, mint írja, eleget is tett.⁷⁵

Visszatérve a 16. századba: összességében elmondható, hogy Molnár Gergely Willichius-hoz képest rövidítve, kevesebb példával, magyarázattal adja elő a tudnivalókat és számos táblázattal teszi áttekinthetővé az anyagot. Ugyanakkor utalnunk kell arra, hogy az *inventio–judicium* felosztás nem csak az Agricola és a korai Melanchthon által képviselt skolasztikus arisztotelészi–cicerói hagyománnyal egyezik, vagy azokkal a törekvésekkel, amelyek Arisztotelész logikáját humanista szellemben tárgyalták – utóbbira az egyik legismertebb példa, mint fentebb említettem, Willichius munkája. Az elgondolás a 16. század közepén akár egészen korszerűnek is tekinthető, hiszen – mint láthattuk – Ramus logikája is erre alapul, akárcsak az azt egészében vagy részben követő későbbi feldolgozások. A humaniorák 16–17. századi történetéből jól ismert, hogy a szinkretikus törekvések képviselői mind a dialektikában, mind a retorikában összeegyeztetni igyekeztek a klasszikus örökséget a rámista tanokkal. A szinkretikus eszmék nálunk szélesebb körben a 17. században terjedtek el. A Magyarországon is többször kiadott Konrad Dietrich logikai összefoglalójában világosan leszögezi, hogy ennek a tudományagnak két része van: a megtaláló (*inventrix*) és az ítéletalkotó (*judicatrix*).⁷⁶ Kérdés, hogy a 16. század közepe táján mennyire széles körben hathatott a ramusi felosztás, különös tekintettel a magyar szerzőkre. Korábban esett szó Ramus feltételezhető vagy igazolható korai hazai ismeretére utaló adatokról (Belényesi Gergely, 1543 k.; Kolozsvári Imre, 1552; Zsámboky János, 1564). Tény, hogy Molnár Gergely kompendiuma a dialektika Melanchthon által elmarasztalt *judicatrix–inventrix* felosztását teszi közzé. Ez kétségessé teszi a Melanchthon-hatást, ugyanakkor a rámista megoldással is párhuzamba állítható.

A feltűnő egyezések valószínűsítik, hogy Molnár Gergely közvetlen mintája Willichius lehetett; az eltérések éppúgy származhatnak más forrásokból, mint ahogy Molnár saját leleményei is lehetnek. Akárhogy is alakult ki az ismert kézikönyv, megjelenése mindenképpen fontos a század kritikátörténete számára, és Molnár Gergely munkásságának jelentőségét is nyomatékosítja. Akárcsak Culmann és Linacre grammatikái, a szóban forgó logikai összefoglaló is a korszak nyugat-európai elméleti irodalmának egyik legnagyobb hatású, leggyakrabban megjelent rendszerezését tette hazai változatban is elérhetővé.

75 „Dat rationem editi hujus Operis, cum enim (inquit) studiosi animadvertissent Libellum ipsum Gregorii Mólnár propter prolixitatem seu intricatas verborum ambages non facile edisci, ac memoria comprehendi posse, instarunt apud eum, ut illa, quae erant partim confusa, partim minus necessaria, meliori methodo comprehenderet ac posteritati traderet: cui honestae sollicitationi, se annuisse scribit.” KÉNOSI TŐZSÉR János, *De typographiis et typographis unitariorum in Transylvania*, comp. Ferenc FÖLDESI, Bibliotheca scriptorum Transylvano–Unitariorum. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 32 (Szeged: Scriptum Kft., 1991), 79.

76 „Partes dialecticae duo sunt: Inventio, sive Inventrix: & Judicium, sive Judicatrix.” Dietrich művének egy késői, ötödik kiadásához jutottam hozzá: *Institutiones Dialecticae ex probatissimis Aristotelis et Rami interpretibus studiose conscriptae, variisque exemplis in usum illustris Paedagogii Giesseni illustratae Cunrado Dieterico...* Editio quinta (Giessae Hessorum: Nicolaus Hampelius, 1616), VD17 1:620118Z, 30.

Gyalui Thorda Zsigmond naplója (1558–1568)

Sajtó alá rendezte Póka Ágnes

Magyar családtörténetek. Források, 6

Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021, 387 l.

SZILÁGYI Emőke Rita

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, tudományos munkatárs
ORCID 0000-0001-9504-5188

Gyalui Thorda Zsigmond naplójának esete klasszikusnak nevezhető a magyarországi kora újkori szövegek kiadásainak sorában: ugyan több mint 200 éve létezik könnyen hozzáférhető kiadása, ez az edíció azonban nem tette lehetővé a szöveg megismerését, létével pedig hamis biztonságérzetet nyújtott a mindenkori olvasónak. Szerencsére volt, aki tudott erről a problémáról: Ritoókné Szalay Ágnes nem érte be Kovachich Márton György kiadásának szövegével, hanem az *ad fontes* jegyében megvizsgálta a naplónak az ELTE Egyetemi Könyvtárában található eredeti példányát, és feltűnt neki, hogy a két szöveg köszönőviszonyban sem áll egymással. Végül az ő indíttatására készült el az itt ismertetendő szövegkiadás Póka Ágnes sajtó alá rendezésében, a Történettudományi Intézetben működő Családtörténeti Lendület Kutatócsoport támogatásával.

A sajtó alá rendező szerényen elhallgatja, milyen nagy hiányt pótol: Kovachich Márton György 1798-as szövegkiadása alapján hozzávetőlegesen csupán egy tizede (!) volt eddig ismert annak a szövegnek, amelyet a mai olvasó végre teljes egészében tanulmányozhat. Kovachich ugyanis a naplót Cornides Dániel igencsak megcsonkolt szöveget tartalmazó másolata alapján adta ki. Póka szerint nem lehet eldönteni, hogy Kovachich ebből a másolatból vagy Pray György másolatából dolgozott-e, de úgy vélem, a kérdés megválaszolható. Kovachich ugyanis forrásként két kéziratot jelölt meg: a pozsonyi Szlovák Pedagógiai Könyvtár példányát és a Teleki-gyűjteményben lévő Cornides-kéziratot.¹ Csakhogy míg előbbi minden bizonnyal az eredeti példány, amelyről a másolatok készültek – a Cornides-másolatban is ez van feltüntetve mint forrás –, a másik pedig betűre megegyezik Kovachich kiadásával, így megválaszoltnak tűnik a kérdés. A Cornides-féle másolatból szisztematikusan kimaradtak a görög nyelvű részletek, a magán-

1 Ex exemplari Biblioth. Collegii Posenien. sub Litera M. N. 26. et Apographo Cornidesiano Bibliothecae Telekianae Cod. VV. pag. 103. in 4., lásd Martinus Georgius KOVACHICH, ed., *Scriptores rerum Hungaricarum minores hactenus inediti, synchroni, aut proxime coevi, quos e codicibus autographis, partim etiam apographis inter se rite collatis, desumptos et collectos*, vol. 2 (Budaë: Typis regiae universitatis, 1798), 1: XXVI.

jellegű bejegyzések és az általa valószínűleg érdektelennek minősített szövegek is. Az nem világos, hogy az excerpálást Cornides maga végezte, vagy már előtte is egy csonka kézirat feküdt forrásként, mindenesetre ennél visszább egyelőre nem sikerült ezt a vonalat felfejteni. Azt azonban szeretném hangsúlyozni, hogy a jelen szövegkiadás valóban hiánypótló munka, amivel már régen adós volt a magyarországi humanizmuskutatás.

A szövegközlést és magyar nyelvű fordítását három paratextus kíséri: bevezetőként egy életrajzi vázlat és egy rövid tanulmány a naplóról, a szövegkiadás után pedig egy óriási életrajzi adattár csatlakozik a szöveghez mellékletként. Tanulságos volt a bevezető életrajzi vázlatban olvasni a korabeli családi viszonylatokról és szokásokról: arról például, hogy ezekbe a modellekbe mennyire illeszkednek bele a naplóból kiolvasható elemek. Vagy hogy a megőrzésvégülés után a gyerekeket szokás volt elküldeni rokonokhoz; a gyászév letelte után gyakran házasodtak újra a felsőbb körökbe tartozó özvegy férfiak, illetve hogy milyen gyakori volt a kora újkorban a mozaikcsalád: a szövegkiadásnak ez a kontextualizáló része nagyon jól sikerült. A betegségek és a gyógyulások, gyógyítások kapcsán is hasznos összefoglalásokat nyújtott Póka Ágnes és a nemrégiben elhunyt Magyar László András. Az életrajzi vázlat pedáns módon összefoglalja, mit tudtunk eddig Gyalui Thorda családi hátteréről, tanulmányairól, humanista kapcsolatairól és munkásságáról, pályafutásáról a Magyar Kamara kötelékében, de az igazán izgalmas részek, ti. az új ismeretek ezután következnek: a családi életéről, az egészségről és betegségről szóló alfejezetekben. A szövegkiadás méltatása előtt erről ejtek pár szót, illesztésképpen.

A napló 1558 és 1568 közti években készült, és a korszakban használatos kalendáriumbejegyzések közé tartozik, amelyet ismerünk Briccius Kokavinustól (és Bocatius Jánostól), valamint Thury Andrástól is, ahogyan azt Póka is említi a naplókról szóló alfejezetben. A felsorolásból kimaradt Oláh Miklós *Ephemerides* címen ismert naplója, amelyet pedig több okból is érdemes lett volna Gyalui Thorda naplója mellé tenni. Egyrészt, úgy tűnik, hogy a két napló szöveggyomáryozódása és recepciótörténete összefügg; másrészt, Oláh ugyan másik kalendáriumot használt, mint Gyalui Thorda, de módszerük hasonló, naplói évkörei (1552–1559) pedig komplementerek, így ideálisnak tűnik e két napló a komparációra. Szembetűnő különbség azonban Gyalui Thorda és a fentebb felsoroltak naplói közt, hogy szerzőnk a feljegyzései közt néha olyan intim dolgokat osztt meg, amely a korszakra nem jellemző, sőt, némely részletét még a mai olvasónak is mellbevágó élmény olvasni. A bejegyzések – a műfajból adódóan – általában röviddek, egy-egy tőmondat mindössze, és ez a *brevitas*, ha lehet, még nagyobb feszültséget ad az intim vallomásoknak.

Nyomban a napló elején, 1559 szeptemberében Gyalui Thorda arról ír, hogy felesége, Euphemia azt hitte, várandós, sőt még azt is tudni vélte, mikor és hol történt a gyermekáldás. Majd ezt a bejegyzést Gyalui Thorda később kihúzta és azt írta a helyére latinul: „Ezt azután a havivérzése megcáfolta.” Az intimebb részleteket a későbbiekben görögül jegyezte le, de érzékeny téma lévén a Cornides–Kovachich-féle szövegkiadásból ez a latin nyelvű rész is kimaradt. 1560 februárjában Gyalui Thorda arról ír görögül, hogy egy bizonyos Mártontól megtudta, hogy Euphemia viszonyt folytatott másfél évig N. B.-vel (a kéziratban: βν); Gyalui Thorda megbocsát, de közelebbről nem részletezett kemény feltételeket szab. 1561 áprilisában ismét görög bejegyzések következnek: előbb veszekednek feleségével, majd rajtakapja az asszonyt *in flagranti*. Boldogtalan házasságukat még tovább szomorította az Euphemián elhatalmasodó epilepszia, majd az asz-

szony korai halála, illetve Gyalui Thorda rendszeresen visszatérő betegségei, mindenekelőtt az, amit nehézlégzésnek nevez görögül. Szerzőnk a gyászév letelte után nyomban megházasodik, ám úgy fest, nem bírta ki az egy évet sem asszony nélkül. Az 1563. március 24-i lakonikus, görög bejegyzésben elrejtett Thaller Ilonában minden bizonnyal a szerzőnk Mihályi Rozáliáját ismerhetjük fel. Gyalui Thorda *morbus veneresus*ának tünetei az Ilonával való találkozás utáni 4–5. napon kezdődtek, s a napló tanúsága szerint, dacára az összes orvosi praktikának, nyolc héten át tartottak. Május 21-re lesz csak jól, akkor írja le először: enyhülés. Pár nappal később pedig már gyógyultnak nyilváníthatta magát: június 1-én meg is történt az eljegyzés Gyeródy Dorottyával. Második házassága jobban sikerül: legalábbis erre lehet abból következtetni, hogy nem ír kellemtelen ügyekről se görögül, se latinul, sőt alig ír a kapcsolatukról. Innentől kezdve a görög nyelvű bejegyzések már csak a betegségei megnevezésére és a titkosabb politikai-hivatali tevékenységeinek lejegyzésére szolgálnak.

A szövegkiadásra rátérve: a latin szövegközlés kritikai apparátust kapott, az utána következő magyar nyelvű fordítás pedig a történeti és magyarázó jegyzeteket tartalmazza. Talán olvasóbarátabb lett volna, ha bilingvis kiadásként jelenik meg a szöveg, hogy párhuzamosan olvassuk össze az eredeti szöveget a fordítással és a jegyzetekkel. Ebben az esetben nem kerültek volna a szövegkiadásba apró hibák sem (mint például az 1568. októberi bejegyzéshez írt jegyzetnél november 20-ára írja Melczer Ágnes esküvőjét 21. helyett), és föltehetőleg nem maradt volna ki a fordításból egy félmondat sem (lásd Gyalui Thorda fokozódó fogfájásáról szólva). A fordítás alapvetően jól sikerült, sőt általában szebb és érthetőbb szöveg született, mint az eredeti volt. Egy-két esetben volt csupán szükség összenézni a latin eredetivel, hogy mit akart a szerző mondani, de ott rendszerint a forrásszöveg olyan zavaros volt, hogy a fordítás segített értelmezni a forrásszöveget. A görög nyelvű részletek magyarázásánál ez hatványozottan igaz: amennyire meg tudom ítélni, Gyalui Thorda büszkesége görög nyelvtudására indokolatlan volt. Bolonyai Gábor fordításai minden esetben szebb és érthetőbb szöveget tárnak az olvasó elé, mint amit a forrásszövegben olvashatunk. Néhány esetben terminológiailag ugyan helyes a fordítás, az egyszerű olvasót azonban bizonyosan ki fogja zökkenteni, hogy például a *divisio* az örökség kapcsán 'osztály'-ként lett lefordítva, a köznapibb 'felosztás' helyett.

A szövegkiadást követő életrajzi adattár egy külön elemzést érdemelne. Hasonlóan a szintén a családtörténeti kutatócsoport kiadványaként megjelent kötethez,² amely jegyzetek formájában szintén egy óriási életrajzi adattárt ad közre, e kötet értékét is nagyban növeli ez a melléklet. Aki valaha szövegkiadásra adta már a fejét, tudja, milyen hálát lehet érezni az ilyen adattárak használata során. Különösen üdvözlendő, hogy előbb minden személynél egy összefoglalás olvasható arról, hogy a jelen szövegkiadásban miként szerepel, majd utána következik a szokásos curriculum bemutatása, már amennyiben rendelkezünk ilyenekkel. Póka nagy forrásanyagot mozgatott meg (jól látszik ez a hatalmas bibliográfián is), és igyekezett mindenhol a legfrissebb szakirodalmat használni, több esetben is még megjelenés előtt álló kéziratokat idéz.

2 HANÁK Béla és SZABÓ András Péter, kiad., *Keresztváltól sirkeresztig: Családi eseményekre szóló meghívólevelek Kassa város levéltárában, 1526–1700*, 2 köt., Magyar történelmi emlékek: Okmánytárak (Budapest: Eötvös Loránd Kutatói Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021).

Összességében úgy látom, ez a mű, már csak a kalendárium-bejegyzéses műfaja miatt is, nem sokat ad hozzá ahhoz a képhez, amit a humanista Gyaluiról eddig tudtunk, és a kamarai tisztségviselőről is csak pár új adatot nyertünk. Történeti forrásként már inkább értelmezhető, ugyanis néhány esetben adatai bővebb tájékoztatást adnak egy-egy, a történetírók által kevésbé ismert eseményről (így például arról, hogyan és mikor foglalták el Szendrő várát 1565-ben), illetve megcáfol egy „történeti legendát”. Legnagyobb haszonnal minden bizonnyal a kora újkori családkutatási vizsgálatokat végzők fogják forgatni, ezen a téren kiváló forrásnak bizonyult, és még bőven lesz mit hasznosítani belőle. Mivel a teljes szöveget még csak most fogja a szélesebb publikum megismerni, úgy vélem, érdemes további lehetséges kutatási irányokat is felvázolni, ahol az itt összegyűjtött friss adatok és szövegrészletek hasznosulhatnak. Egyrészt, Gyalui Thorda meteorológiai jelentéseinek az értelmező összefoglalása, illetve tágabb szövegek környezetben való helyezése sok újdonsággal és eredménnyel kecsegtet. A Kovachich-féle kiadás alapját képező Cornides-excerptum megalkotója érdektelennek ítélvén ezeket kihagyta a változatából; a mostani, teljes kiadásban pedig bár szerepelnek, nem esik róluk bővebben szó. A későbbiekben tanácsos volna ilyen téren is megvizsgálni ezt az anyagot, már csak azért is, mivel vannak éghajlattörténészek, akik boldogan csapnak le az ilyen adattárakra. Másrészt, a napló végén található érdekes történetek nagyon kilógnak a naplóbejegyzések közül, ezekről is érdemes lenne kicsit hosszabban értekezni. Van köztük misztikus történet, kuriózum, vannak benne jeles napokhoz köthető események és teljesen értelmetlennek vagy összefüggéstelennek tűnő szövegrészletek is. Ezen textusok értelmezése, kontextualizálása, illetve a naplóból kiolvasható írásantropológiai következtetések levonása még várat magára.

Külön mítoszvilág: Tanulmányok alkotó nőkről, női alkotásokról

Szerkesztette MERCS István

Modus Hodiernus 10

Nyíregyháza: Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület, 2021, 308 l.

TÖRÖK Zsuzsa

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, tudományos főmunkatárs
ORCID 0000-0002-3275-6342

A tizennyolc tanulmányt Tverdota György előszavával nyitó tanulmánykötet abban a tudománytörténeti kontextusban helyezkedik el, melyben a női életek és életművek kutatása itthon is egyre nagyobb figyelmet kap. Az utóbbi huszonöt-harminc évben ugyanis monografikus összefoglalások, szövegkiadások, tematikus konferenciák, doktori értekezések, sőt időnként az egyetemi kurrikulumba iktatott előadássorozatok bizonyítják a nőtudományok hazai térfoglalását és jelentőségük felértékelődését. A *Külön mítoszvilág* egy 2016. május 20–21-én Anarcsion, Czóbel Minka egykori lakóhelyén rendezett konferencia előadásainak tanulmányra szerkesztett gyűjteménye, a Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület 2008-ban indított *Modus hodiernus* könyvsorozatának 10. darabja. A kötet jelentősége tehát nem függetleníthető a sorozat célképzetétől, mely a „modus hodiernus” (mai módon / mai szemmel) szövszerkezet kettős tartalma értelmében tartja ébren a múlt tradícióit a mindenkori jelen öndefiníálásának és útkeresésének szükségszerű feltételeként.

Ennek megfelelően a kötet tanulmányai a 18. század végétől századunk jelenéig tartó hosszmeteszben tekintik át a női alkotómunka lehetséges megnyilvánulásait és az alkotásokhoz való hozzáférés egykorú és mai lehetőségeit, eltérő metodológiájú kontextualizáló és szövegközpontú értelmezésekkel. A kötet szerkezeti felépítésében tehát a kronológiának jutott kitüntetett szerep, a tanulmányok a 18–19. század fordulóján verselő Ujfalvy Krisztinától és Dukai Takács Judittól indulnak, és Janikovszky Éva szövegeinek az online közeg által teremtett új platformokon való jelenlétéig jutnak el. Czóbel Minka kitüntetett szerepét (az ő munkássága öt tanulmány tárgyát is képezi) vélhetően a konferencia megrendezésének helyszíne, a 2016-ban épp frissen felújított anarcsi Czóbel-kúria magyarázza. Noha a gyűjtemény szerzői többnyire író nők életpályáját és szerzeményeit vizsgálják, a *Külön mítoszvilág* nem kizárólag írónőkről szóló tanulmánykötet. Mint alcíme is érzékelteti, a női alkotásmódok szélesebb skálájáról van itt szó: a könyv oldalain, ha az írónőkhöz képest kisebb mértékben is, de időnként egy-egy színésznőről és néprajzkutatóról, mint ahogy képzőművészek sorsáról és karrierlehetőségeiről, illetve a különböző alkotásmódok egyetlen életpályán belül való összefonódásáról is olvashatunk. A főcím és a kötet mottójául választott idézet Kaffka Margit 1913-ban a *Világ* című periodikában publikált *Az asszony ügye* című írásából származik, mely az emberiség történetében a nők (és a női

irodalom) különálló hagyományát tételezi. Ennek az elképzelésnek a 19. században a női szerzők szövegeit összegyűjtő antológiáig visszamenő, nemcsak hazai, hanem nemzetközi hagyománya és hosszútávú következménye van az irodalom 20. századi feminista megközelítéséig. A különálló női és irodalmi hagyomány tételezése, mint a kötet tanulmányai is igazolják, a női alkotás hosszútávú folyamatainak és folytonosságainak megértésére alkalmas. A kötet ugyanakkor, a különállóság címbeli kiemelésével, a nőkkel kapcsolatos (irodalom)történeti narráció változó lehetőségeire is felhívja a figyelmet. A külön tradíció tételezése ugyanis, noha a nő-történeti kutatások kétségtelenül domináns narratívája, és – Tverdota György előszavából idézve – „a női alkotások elismertetéséért folytatott apologetikus irányultságú érvelés” (16) következménye, a nő-történet és a női irodalom elbeszélésének egyik lehetősége módja. Hiszen el lehet beszélni a nők történetét olyan történelmi mozgalmak, irodalmi csoportosulások vagy akár műfaj-történeti jellemzők perspektívájából is, melyek a szépnem részvételét mindezekben férfitársaikkal szoros együttműködésben tárja fel. Jelen kötetnek nem lehetett ez a célkitűzése, már csak azért sem, mivel, mint Tverdota is megállapítja, „[a] kötet olyan munkaterületet állít elénk, amelyen lázas ütemben folynak a megalapozás művelei.” (12.) A perspektíva-váltás feltétele tehát az itthon még jórészt ismeretlen nő-történet és női irodalom előzetes ismertté tétele, történetének és hagyományainak elismerése, jelen tanulmánykötet pedig e célkitűzés egyik figyelemre méltó eredménye. Teljes mértékben azért nem hiányoznak a férfiak a *Külön mítoszvilág* oldalairól sem: levelezőtársként, segítőként, mentorként, kritikusként, szerkesztőként, szövegkiadóként, a korabeli társasági élet tagjaként, férjként, szeretőként, rokonként jelennek meg a kötet tanulmányaiban.

A 18. század legvégétől a 20. századig tartó áttekintés a tanulmány-szerzők által használt és bemutatott források tekintetében is érdekes tanulságokkal szolgál. A kötetet végigolvasva ugyanis a női mozgáster lehetőségeinek kitágulásával párhuzamosan a szövegprodukción és -disszemináción materiális feltételeinek egyre változatosabbá válását is végigkövethetjük a kézírástól, Janikovszky Éva példáján keresztül, a profi író jelképévé váló írógépig. A 20. századi avantgárd mozgalmak a kreativitás materiális megnyilvánulása tekintetében is új lehetőséget teremtenek a női szerzők számára is, mint ahogy ez Nemes Nagy Ágnes *Nyíló gesztenye* című, képversonként, kéziratként és képzőművészeti alkotásként szintúgy értelmezhető költeményéből kiderül. Az új média, az internet 21. századi térnyerése pedig nemcsak a szövegek disszeminációjának új platformjaival (interaktív mesekönyv, hangoskönyv) járul hozzá a női életművek láthatóvá tételéhez, hanem transznacionális dimenziókba tágítja az adatgyűjtés és forráskutatás lehetőségeit.

A tanulmányok női életpályákat és alkotásokat (többnyire irodalmi szövegeket, időnként képzőművészeti alkotásokat) egyaránt vizsgálnak. Ennek megfelelően a megközelítésmódok a női írás társadalomtörténeti kontextusainak feltárása és az esztétikai kérdéseket előtérbe helyező narratológiai-poétikai elemzések között váltakoznak. Az írások szerzői egyrészt a kulturális emlékezet aktivistáiként szólalnak meg, felfedező, megmentő szándékkal elfelejtett női életművekre hívva fel a figyelmet (*Egyed Emese, Bene Kálmán, Mercs István, Vitéz Ferenc, Kiss Kálmán, Menyhért Anna, Szilágyi Judit*). Másrészt a vizsgált pályák, szövegek és tevékenységkörök elemzésével társadalomtörténeti, irodalompolitikai és irodalmi kanonizációs folyamatokra vonatkozó tanulságokat fogalmaznak meg (*Bartha Katalin Ágnes, Margócsy István, Mészáros Zsolt, Deák-Takács Szilvia, Borgos Anna, Takács Miklós, Nagy Balázs*), illetve a szövegek kontextusait

mellőző formaelemzéseket végeznek (*Kusper Judit, Rákai Orsolya, Kulin Borbála, Gerliczki András*).

A női diskurzus változásainak mintegy kétszáz évet felvázoló áttekintéséből nemcsak a nők számára rendelkezésre álló mozgástér bővülése, az irodalmi intézményrendszer és a nők körül alakuló társadalmi szervezetek diverzifikálódása rajzolódik ki, hanem a megszólalásmódok lehetőségeinek tágulása is. E tekintetben a testről való beszéd és az emberi kapcsolatok változó dinamikájának megjelenítése szembeötlő a kötet tanulmányainak végigolvasásakor. Míg a test a 19. századi írónők szövegeiben egyszerűen nem téma (a nő a regényekben és a lírai alkotásokban főként belső érzélemvilágával és létezésének ehhez az érzélemvilághoz, de nem a testhez kapcsolódó erkölcsi-morális vetületeivel van elfoglalva), a 20. század első felében születő textusokban már, mint ahogy Kaffka Margit és Erdős Renée kötetben elemzett írásaiból kiderül, az identitáskonstrukciók elmaradhatatlan elemévé válik. Hasonló módon válik hangsúlyossá a századfordulón-századelőn születő szövegekben (a kötetben elemzett Czöbel Minka és Erdős Renée írásaiban) a legintimebb családi kapcsolatok problematikussága, a korábban jóval differenciálatlanabban megjelenítődő férfi–nő, nő–nő, konkrétan férj–feleség vagy akár anyalánya kapcsolatok bonyolult összefüggésrendszere, modernsége.

A *Külön mítoszvilágban* feldolgozott témák sokszínűsége, a módszerek és megközelítések változatossága, a kötet női és férfi (!) szerzőinek egyensúlya rendkívül izgalmas tanulmány-sort eredményezett, melyekből a 19–20. század női alkotói iránt érdeklődő olvasók információt és inspirációt meríthetnek. Az adatgazdag értelmezések ráadásul egy, a gyűjtemény végén elhelyezett, illusztrációkat tartalmazó *Képtárral* egészülnek ki. A köteten két tekintetben lehetett volna még javítani: ráfért volna egy alapos olvasószekeresztés, illetve az angol nyelvű összefoglalók anyanyelvi lektoráltatását is el lehetett volna alaposabban végezni.

Az utóbbi évek kutatásainak köszönhetően a 19–20. századi női alkotókról is egyre több információval rendelkezünk, köszönhető ez többek között a jelen kötetnek is. E tendencia remélhetőleg folytatódik, és további forráskiadások, differenciált kutatások, tudományos rendezvények és szakmai kiadványok járulnak hozzá a női alkotómunka ismertté tételéhez, adott társadalomban és kultúrában betöltött funkciójának feltárásához, valamint az irodalmi és művészeti intézmények működésének megértéséhez.

Tverdota György: Gondoljátok meg, proletárok. Az ifjú József Attila

Osiris Irodalomtörténet

Budapest: Osiris Kiadó, 2021, 887 l.

N. HORVÁTH Béla

Pécsi Tudományegyetem, professor emeritus

ORCID 0000-0003-4112-0554

Kissé talányos – és kissé zavarba ejtő – címet adott Tverdota György József Attiláról szóló nagy-monográfiája első részének. A talány természetesen nem abból ered, hogy honnan az idézet, hisz az *Anyám* (1931) sorára könnyű ráismerni. Különösen a vers, s főleg az idézett mondatot megelőző szöveg összefüggésében: „Törékeny természetét a tőke megtörte / mindig keskenyebb lett – / gondoljátok meg proletárok – –.” A vers annak a személyes és lírai élménynek egyik stádiuma, ahogy a költő küzdött saját anyaképével, annak megfogalmazhatóságával, kiírhatóságával 1923-tól 1937-ig. Hisz az anyaversek az *Ad Sidera* (1923) nyugatos reminiscenciáitól az avantgárd ihletésű *Anyám a mosásban gyászkoszorúán* (1927) át a pszichoanalitikus kontextusú művekig (*Kései sirató*, 1936; [*Édesanyám, egyetlen, drága*], 1937) szinte leírják az életrajzt és a költői pálya poétikai alakulástörténetét is. Ebből Tverdota György azt a szakaszt emelte ki címadásával, amely jó-részt a proletárköltészet poétikai formáinak és elvárásainak akceptálásával, interiorizálásával a proletár anya képét formázza meg. A könyv monográfia, amely szintetizálja az életrajzt is, tehát természetes, hogy a József Attila-i anyaélmény és egy anya-vers adhatja a címet. Az azonban, hogy épp ez a vers – s nem mondjuk a *Mama* (1934), az anyaélmény lírai esszenciája, s egyben a proletár anyák örök emlékezete is – vált hangsúlyossá, monográfia-címadóvá, az a szerző üzenete. S innét a talány.

Ha az idézett mondatot a könyvcímek paratextuális értelmezéseként fogjuk fel, akkor az ki-lép az eredeti szövegből, s önállósítva magát megszólít: „gondoljátok meg, proletárok”. A megszólítottak, mai posztmodern társadalmunk olvasó közösségéből azonban aligha van olyan társadalmi osztály vagy csoport, akik magukra vennék a proletár státusmegjelölést. Abban a kontextusban, ahogy a vers keletkezése idején klasszifikálódott a proletáriátus (a maga osztály-tudatával, anyagi- és szociokultúrájával) ma – és már nagyon régóta – semmiképp. A kötet cím tehát nem megszólításként funkcionál, s nem így értelmezhető.

Mint minden címválasztásban, Tverdota György könyve esetében is a koncepciót kell keresnünk. Miért ezt a verset választotta, tüntette ki azzal, hogy az olvasó figyelmét azonnal ráirányította? Mondhatni, némiképp provokatív aktus eredménye a cím. Nemcsak azért, mert a ma már nem létező társadalmi státusú olvasókat szólítja meg, hanem olyan társadalomtörténeti kontextust, aurát idéz fel, amely – finoman szólva is – ma nem igazán aktuális. Legalábbis azon

értelmezői kör respektusában, amely nem tud és nem is akar mit kezdeni a proletárköltő József Attilával, s azzal a politikai és poétikai ideával, amely iránt a költő elkötelezte magát, s amelyet ugyan reformált, finomított, de mégiscsak meghatározta rövid életpályájának egy korszakát, hangsúlyos műveket is teremtve (*Téli éjszaka, A város peremén, Elégia*). Persze az még nem lenne zavarba ejtő, ha valaki szembe megy a mainstream irodalomértelmezéssel, legfeljebb fel kell készülnie a támadásokra, olykor a gyalázkodásokra. Ez a könyv azonban nem egyike a József Attiláról szóló hatalmas irodalmat kitevő műveknek, hanem a nagymonográfia.

Tverdota György több évtizedes kutatói pályáját – mi több: eddigi életét – szentelte József Attila életművének. Sokat írt a modern magyar irodalom fordulópontjairól, neves alkotóiról, de az irodalomtörténeti pályáját meghatározó szövegei József Attiláról szólnak. A József Attila-kutatásnak ő a legautentikusabb képviselője – ezt talán még ellenfelei, irigyei sem vonják kétségbe (vagy legalábbis ritkán). Szabolcsi Miklós munkáját ő viszi tovább egy szűkebb irodalomtörténeti közösségben, amelynek tagjai külön-külön is számos kötettel – így monográfiával is – már hozzájárultak a József Attila-i *oeuvre* jobb megismeréséhez, de együtt is, amint az 1930–1937 közötti prózai művek kritikai kiadása is mutatja. A József Attila-nagymonográfia megírására – vagy újírására – Tverdota vállalkozott. Ez a könyv viseli tehát a figyelemfelhívó címet, és sugallja szerzőjének azt a tézisést, hogy a hivatkozott verssel emblematizálható időszak és poétikai törekvés nem leírható, elfelejthető kisiklás, tévedés. Azzal együtt is, hogy a költő kommunista korszaka konfliktusokkal volt tele, hogy lefasisztázták moszkvai elvtársai, hogy kiátkozták magyarországi elvtársai, s hogy kizárták a kommunista pártból, vagy maga hagyta ott őket. Igaz, az ortodoxiát nem tűrő intranzigens gondolkodói alkata és nehezen kezelhető személyisége ehhez alapot is biztosított. Ezzel együtt, marxista műveit nem tagadta meg, legfeljebb átírta (majd visszaírta), amint a marxista gondolkodást is. *Az Egyéniség és valóság* (1932) be akarta vinni a *Gazdasági-filozófiai kéziratok szerzőjét*, a fiatal Marxot a korabeli kommunista diskurzusba, *A szocializmus bölcselete* (1934) a szovjet-bolsevista államrend kritikájával a humanizmus, az „arany öntudat” társadalomalkotó elveire hivatkozott, a *Hegel–Marx–Freud* szintetizálta a modernitás két nagy filozófiáját. Ha Tverdota valóban ilyen jelentőséget tulajdonít a proletárkorszaknak, s ezért gondolkodtatja el a (mai) „proletárokat”, akkor nyilvánvalóan azt is üzeni a mai értelmezőknek, hogy József Attila minden közösségi kudarca ellenére közösségi ember maradt, s azt a társadalomfilozófiát tartotta autentikusnak, amelynek kapcsán még 1937-ben is úgy nyilatkozott önmagáról, hogy „a tudományos szocializmus logikáját veszem irányadóul” (*Van-e szociológiai indokoltsága az új népies iránynak?*). *A Gondoljatok meg, proletárok* tehát határozott választ ad arra a kérdésre, ki volt József Attila. Különösképp azokra az utóbbi „újraolvasásokra”, amelyek a balek, a lúzer, a lumpenproletár József Attiláról szóltak.

József Attila pozícióját az irodalmi gondolkodásban és az irodalomtörténetben jól mutatja, hogy verseinek már három kritikai kiadása is megjelent, és két alkalommal levelezése, prózai művei is. Szabolcsi Miklós nagymonográfiája befejeztekor (az 1990-es évek közepén) több mint ötezerre becsülte a József Attiláról szóló szakirodalmi szövegeket. Ezek száma ma lényegesen nagyobb, köszönhetően a folyamatos érdeklődésnek, ami különösen a centenárium idején volt erős. Feltehető tehát a kérdés, egy nagymonográfia után, több monográfia vagy monografikus igényű munka ismeretében érdemes-e új nagymonográfiára vállalkozni. (Most tekintsünk el azoktól az időszakos vitáktól, amelyek a monográfia műfajának episztemológiai problémáiról szólnak.) Lehet-e új életrajzot írni, hisz a biográfiai adatok nem változnak, s új adatok gya-

korlatilag nem kerültek elő. Az életrajz műfajáról való gondolkodás azonban változik, amint a biográfia alanyának személyiségrajza is módosulhat az új interpretációs diszciplínák szellemében. S azok a társadalomtörténeti kontextusok, amelyeket az újabb korok értelmezői gyakorlata exponál, ugyancsak új biográfiát vagy legalábbis annak újraértelmezett változatát eredményezhetik. S ugyanez a helyzet a művek esetében is. Az egyes korok értékpreferenciái kijelölik azokat a koordinátákat, amelyekben a sokszor olvasott szövegek is új jelentést kapnak. Nem beszélve most arról, hogy a József Attila-szövegek egy sajátos történelmi konstellációban, különösen erős ideológiai környezetben, ráhatásban nyerték el akkori igaznak tekintett értelmezésüket, megformálva „az igazi József Attila” képet. Arról nem is beszélve, hogy a József Attila-filológiának még „szerencséje” is volt, hisz 1986-ban viszonylag nagyszámú szöveg, szövegtöredék került elő, s felszabadultak a (különböző) tiltások alól olyan művek mint a *Szabad-ötletek jegyzéke*. Indokolt tehát a válasz, hogy egy mai nagymonográfia a mai tudásunk, mai képzeink szerint alakuló József Attilát formáz, hagyatkozza a szakirodalom eredményeire is.

Tverdota György nagy terjedelmű, 887 oldalas munkáját kézbe véve megfogalmazódhat egy előzetes olvasói feltevése, hogy új József Attila-kép koncipiálódik. S ez nyilvánvalóan azt a kérdést is felteszi, hogy az új életrajz és az újraértelmezett korpusz hogyan viszonyul az előzményekhez: támaszkodik-e rájuk, hogyan tudja felidézni – s ezáltal az olvasót is bevonva a további diskurzusba, az újraolvasásba – a korábbi releváns szövegeket. A nagymonográfia válasza ketős: egyrészt valóban megképződik egy új szempontokat is érvényesítő biográfia, amely hangsúlyában más, olykor más értelmezői horizontba helyez tényeket (például József Attila származása és viszonyulása a falusi-paraszti és a proletár kultúrához), másrészt a lírai szövegek újraolvasása eltéríti a korábbi értelmezői pozíciókat, vagy nem vesz azokról tudomást, illetve nem jelzi a tudomásulvételt. Nagy biztossággal kijelenthető, Tverdota György csaknem mindent olvasott, amit József Attiláról írt a szakirodalom. Azonban vagy a terjedelem, vagy a monográfiról vallott felfogása magyarázza, hogy a szekunder irodalom háttérbe szorul, nagyon szelektálva jelenik meg a hivatkozásokban. Referenciaként Szabolcsi Miklósnak a tárgyalt korszakra vonatkozó monográfia-darabjai jelennek meg legtöbbször. Érthetően, hisz az új nagymonográfianak támasza lehet a korábbi, de meg is kell határozni viszonyát az elődéhez.

Szabolcsi Miklós pártfeladatként kapta az 1950-es években, hogy József Attila életművét kutassa. (Mint ismeretes, az 1950-es években fiatal kommunista irodalomtörténészek felosztották egymás között az akkor a magyar irodalom tengelyének tartott Petőfi [Pándi Pál] – Ady [Király István] – József Attila [Szabolcsi Miklós] területet, hogy a kommunista ideológiának megfelelő értelmezésbe helyezték.) Szabolcsi hatalmas munkát végezve, felkutatva az akkor még élő kortársakat, a költő közvetlen környezetét; nemzedéktársait is bevonva, mind a családról, mind a gyermekévek, az ifjúkor színhelyeiről, szereplőiről, tanúiról óriási dokumentatív anyagot gyűjtött, s bedolgozta nagy munkájába. Ez leginkább a pályakezdő József Attiláról írott kötetbe zsúfolódott be. *A fiatal életek indulója* (1963) 1923-ig követi az életpályát, és a testes kötet (634 oldal) közel fele csak az életrajzról szól. Szabolcsinak és munkájának nagy érdeme, hogy az életrajzhoz szükséges alapvető primer adatok mellett olyan szekunder jellegű információkat is megad (például a korabeli oktatás, árvaellátás statisztikai adatai, József Attila iskoláinak dokumentumai, az akkor még élő volt osztálytársak emlékei stb.), amelyek tágabb horizontú értelmezésre is lehetőséget nyújtanak. Igaz, ez a „pozitivizmus” nemcsak érdem, hanem kényszer is, hisz Szabolcsi ilyen módon tudott részben kibújni az ideologizálás kötelezettsége alól. (Szabolcsi nyitottabb

szellemiségű irodalomtörténész volt, mint a „triumvirátus” másik két tagja, amit mutat a József Attila kritikái kiadás (1958) szövegválogatása, értelmezése vagy az 1956-ra elkészült *József Attila emlékkönyv*, ami csak 1990-ben jelenhetett meg egyes – József Attila és a párt kapcsolatát nem az elvárt módon megjelenítő – visszaemlékezések miatt). Tverdota – Szabolcsi tanítványaként is – támaszkodhatott tehát az első biográfiára, anélkül, hogy nagy időigényű primer adatkutatásba kellett volna fognia. A kapott adatokat és a Szabolcsi által is hivatkozott szövegeket újrahasznosította, újraértelmezte, bedolgozta saját kutatásába.

A *Gondoljátok meg, proletárok* a József-család és a gyerek szociológiai státusát nem a „pozitivistá” adatok, tények (házak, lakások, iskolák, jövedelemviszonyok adatai) alapján rekonstruálja, illetve konstruálja meg, hanem primer és szekunder szövegek újraolvasásával. Ehhez fő forrásként József Attila és a hozzá legközelebb állók írásai kínálkoznak, azok minden veszélyével. A legautentikusabbak azok a szövegek, szövegtörödékek, amelyekben József Attila gyermekkorára, annak eseményeire emlékezik. A kései korszakhoz tartozó pszichoanalitikus fogantatású önéletrajzokban vagy ilyen jellegű művekben (*Curriculum vitae, Öngyilkosság*) beszél korai életéről, illetve az ilyen konstellációjú versekben. Ezeknek az önvallomásokról és vallomásokra emlékező lírai szövegeknek a hitelessége azonban csak a pszichoanalízis elméleti és pragmatikus kontextusában érvényesül. Ezt a szerző természetesen tudja, de az olvasó csak majd a következő kötetből fog értesülni József Attila pszichoanalitikus műveltségéről és analitikus tapasztalatáról. Tverdota érzékeny, szépen megírt elemzésben szól az anya-gyerek aspektusról, a költőnek a Mamához fűződő – olykor ambivalens – viszonyáról, s a verésekről a *Mama* kapcsán. „A vers tehát elégtételadás a holtában megbántott édesanya emlékének, s egyúttal az öngyógyítás, az artikulálatlan indulatoktól való megtisztulás eszköze” – írja összefoglalva a gyermekkori trauma feldolgozásának szerepére és metódusára utalva (64). Ez a pszichoanalízishez utalható információ már sokkal elmosódottabban jelenik meg a híres első sor értelmezésében: „A vers kezdősorai is utalnak a téma általi huzamosabb ideig tartó megszállottságra” (64). A pszichoanalízisben kicsit is jártas olvasó persze tudja, hogy a vers „megszállott” beszélője valójában azért gondol „már egy hete [...] mindig” a Mamára, mert az analízis indukciója, a múltba való lemerülés erre készíteti 1934-ben. Persze nehéz ezt a dilemmát feloldani, hisz ezek a vallomások, lírai szövegek megkerülhetetlenek a gyermekkor rekonstrukciójában, ugyanakkor a – nem irodalomtörténész – olvasó támpont nélkül marad. Kicsit hasonló a helyzet a *Szabad-ötletekkel*. Az addig tiltott – de értelmiségi körökben közkézen forgó – szövegeket Tverdota György és Horváth Iván tette közzé 1992-ben (*Miért fáj ma is*). Miután „szabad ötletként”, (majdnem) szabad asszociációval írja ki a meggyógyulni vágyó költő életének apró töredékeit, gyakran intimitásait, ezek valóban alkalmasak lehetnek az életrajz és egy alakuló önkép megértéséhez. A *Szabad-ötletek* azonban – mint tudjuk – egy ravasz szöveg, nem szabad szó szerint venni. Persze az előkerülő népdal-, műdal-törödékek, a századelő munkás-proletár kultúrájának szokásselemei, irodalmi idézetek, fragmentumok kétségkívül kirajzolnak egy műveltséget és az adott kulturális rétegekhez való viszonyt. A monográfia szisztematikusan össze is rakja ezeket a fragmentumokat, a ferencvárosi proletárlétekből, az öcsödi, szabadszállási paraszti-falusi kultúrából származó műveltségelemeket, mert ezek – mint a könyv írja – József Attila társadalmi beilleszkedésének rekonstrukciójához is szolgálnak.

A kötet nagy erénye, hogy gazdag példatárval, idéthetelmekkel mutatja be a család életkörülményeit, mindennapi világát. Tverdota a „szegénység kultúrájáról” beszél, s ennek kon-

textusában értelmezi a gyerek által elsajátít(hat)ott kulturális javakat, mert, mint mondja, a korábban alkalmazott terminusok ideologikusak (a „proletár kultúra”), másrészt a falusi-paraszti archaikus vagy premodern kulturális javak (etnológiai, folklór emlékek) keveredtek a modern, városi világ mindennapi tapasztalati valóságával. Ez kétségkívül így van. Noha a terminus által lefedett fogalom nagyon nyitott, és definiálatlanságával lehetővé teszi, hogy összehasonlídjunk a különböző életpasztorlatok, társadalmi normák, kétségkívül kirajzolódik egy heterogén kultúra, amely nem igazán nyújthatott mintát a gyermek József Attilának a város peremén. Ennek a kevésbé differenciált kultúraértelmezésnek van azonban olyan – magától értetődő – szegmense, amely nívó a József Attila-biográfiában, s amelyet a szakirodalom eddig csak a pszichoanalízis kontextusában érintett. A szexualitással, a nemi kultúrával a gyermek – főleg az alsó társadalmi rétegek és az utcák neveltje – már korán, a gyermek- és serdülőkor mindennapjaiban megismerkedik. A József-gyerekek is közvetlen élményből láthatták a prostitúciót. A Pávai utcai kocsmá, a Ferenc utcai nyilvános ház (ahol néhány hétig meghúzták magukat) vendégeitől származó információk és az azokat feldolgozó gyerekközösségek kommunikációja megalapozott egyfajta szexuális műveltséget, amint erről a *Szabad-ötletek* nyelvi töredékei vallanak. (Itt is szó esik a kamasz József Attila szexuális beavatásáról, az „első nőről”, egy prostituálttal megejtett traumatikus hatású szexuális aktusról.) Tverdota még tovább is megy, amikor a Mama szerelmi életét is megpróbálja rekonstruálni. Igaz, nem sok adata van. Szántó Juditra támaszkodik, hogy a férj nélkül maradt asszony egy albérlőjükkal került szexuális kapcsolatba, ha hihetünk a visszaemlékezésben megidézett párbeszédnek. Másrészt a *Szabad-ötletek* nyújtanak – ismét csak megbízhatatlan – információt: „anyám azért gyűlöl öntudatlanul, mert azt hitte, mint anya nem lehet kurva, neki csak dolgozni muszáj”. Mindenestre a biográfia ezen – korábban kevésbé exponált vagy nem ebben a kontextusban tárgyalt – részletei erősebb fogódzót adnak a „szegénység kultúrájának” rekonstruálásához. Amint az is, hogy milyen nyelven beszélt a József-család. S nemcsak nyelvészológiai érdekes aspektus egy ferencvárosi munkáscsalád nyelvhasználatának feltérképezése, hanem abból a szempontból is izgalmas, hogy az apa csak törve beszélt a magyar nyelvet, annak is egy nagyon leegyszerűsített változatát. Ezzel szemben a Mama nyelviségét bizonyára árnyalták, bővítették olvasmányélményei, azok a füzetes regények, amelyeket olykor álltában is olvasott, gyakran a családi vacsoráról is megfeledezve.

Az életpálya értelmezésének szociológiai, szociálpszichológiai kiterjesztése kétségkívül jelentős eredményeket hozott a költő társadalmi beilleszkedésének kísérleteiben fontos szerepet játszó József Jolán és Makai Ödön társadalmi relációinak rekonstrukciójában. A ferencvárosi nyomorból József Jolán házassága(i) mozdították ki az árván maradt gyerekeket. Tverdota György természetesen óvatosan kezeli József Jolán regényes életrajzeit, s – érthetően – nem osztja Valachi Anna érdekes, de kissé túlszínezett József Jolán-portréját az „önérvényesítő nőről”, és az „édes mostoháról”. Jolán ambíciója természetes, amint felemelkedésének módja is. A korabeli regények, filmek is erősítették a Városligetből tapasztalatból is ismert módszert és mintát, hogy a szép, fiatal szegény nőt felfedezik a jómódú férfiak, s nagy ritkán feleségül veszik. Jolánnak a felemelkedés sikerült, a társadalmi beilleszkedés azonban nem. Az életrajzi rekonstrukció fontos fejezete Jolán története – s a könyv sok új érdekes információval is gazdagítja – hisz a polgárrá válás öccsének is mintát adhatott volna. A felemelkedés olyan radikális módja, mint amit Jolán Makai Ödönnek köszönhetően megvalósított, a korábbi társadalmi kap-

csoportok megszakadását is jelentette, a kulturális szakadékokat ugyanis a lent maradtak nem akarták áthidalni. A könyv erre a szempontra is kitér.

József Attila polgárosításában Makai Ödöné volt a meghatározó szerep. Nemcsak abban, hogy szinte hihetetlen altruizmussal nemcsak szeretőjét vette magához, akit később feleségül is vett – igaz sokáig álnéven szerepeltetve –, hanem annak testvéreit is. A gyerek és a fiatal József Attila viszonya Makaihoz, „kedves gyámjához” nem volt felhőtlen. A monográfia persze érzékelteti a konfliktus forrását, a mentális különbségeket az emancipációval is küzdő zsidó származású értelmiségi-polgár, ügyvéd és az emancipálódásnak nem a hagyományozott formáját preferáló fiatalember között, aki a művész, a költő bohém nonkonformizmusát választaná. Ezzel együtt Makai Ödön alkotásának, gondolkodásmódjának további vizsgálata biztosan hozzásegítené azoknak a konfliktusoknak a megértéséhez, amelyek szétzilálták kétszer is a József-családot, s kihatottak a fiatalember sorsára is. (Makai nemcsak Jolánba szeretett bele, s vette feleségül, hanem a fiatalabb lánytestvérbe, Etába is, megoldást keresve Jolánnal való házasságának kudarcára.) Másrészt a tudományos ambíciókat is dédelgető ügyvéd lemondása a tudományos publikációkról is hozzájárulhatott ahhoz, hogy blokkolni akarta gyámfia művészi karrierjét. Persze Makai gondolkodásának, lelki alkotásának rekonstrukciója nem egyszerű feladat, hisz ezt a belső világot olyan szövegekből lehet kiolvasni, feltárni, amelyek különböző elfogultságokkal terheltek. József Jolán könyve nem csak regényesíti a történeteket. A másik családtag-tanú, Jolán harmadik férje, Bányai László könyve sajátos optikát alkalmaz már a helyzetből következően is, József Eta visszaemlékezéseiből pedig férjére nem igen lehet következtetni. A József Attilához – s így családjához is – közel álló élettárs, Szántó Judit az egész József családot, de leginkább Jolánt, kritikusan nézi, és a barát, Németh Andor József Attila-életrajzát sem tekinthetjük tárgyilagossá, különösen Makai bogarasságáról, opportunizmusáról mondott szavai tükrében. Ezzel együtt a fiatal József Attila út választásáról, kísérleteiről, változó értékpreferenciáiról pontos képet ad a monográfia, s az őt ért családi hatások, majd a makói – jobbára liberális szellemű – felnőtt barátok köréből származó ösztönzések, minták részletes feltérképezésével megteremtődik a fiatalember – s majd a fiatal költő – alakrajza, önképe és részben gondolkodástörténete.

A József Attilára ható kulturális rétegek különbözőségei, amelyet a proletár külváros és a polgári Lovag utca társadalmi szakadéka megtestesített, a makói korszakban látszódnak ki egyenlítődni. Szabolcsi is nagy teret adott, és nagy jelentőséget tulajdonított a makói éveknek, s okkal. Tverdota némiképp kevesebb figyelmet szentel a József Attilát körülvevő felnőtt barátoknak (csak Kesztner Zoltán portréját rajzolja meg), s részletesebben foglalkozik azzal a kulturális kisvárosi közeggel, amelyet ez a kör kétségkívül teremtett és formált. József Attila ön- és énképének első fixálódását. A versekben gyakran a nagyotmondó önmeghatározásokban is tükröződő társadalmi indíttatású szerepekkel („új paraszti füttyként indulok”) ez a szellemiség is segítette. József Attilát diáktársai strébernek tartották, aki a szünetekben is a tanáraihoz „dörögöldözött”, velük beszélgetett, holott a diák csak műveltségét építgette, adaptálta a hallott, olvasott információkat, amiket aztán majd verseibe transzformált. Makó jelentőségét a monográfia ebben látja: „A huszas évek elején Makón írt versekben tematikus szinten is tetten érezhető az az alapvető fordulat, amely az általunk ismert József Attilához vezető út kiinduló pontját jelentette.” (374.) A fiatalember, s próbálkozó költő világszemléletét a tragikus nemzettudat uralja kezdetben. Ezt nemcsak Ady kései magyarságversei vagy Juhász Gyula nemzeti pesszimizmusa formálta, hanem az az általános trauma is, amit Trianon okozott, s ami áthatotta a kisváros ér-

telmiségi gondolkodását is. Tverdota György azonban úgy látja, hogy a nemzeti tragédiával és az arra rezonáló közérzettel és gondolkodásmóddal való azonosulás mellett már ebben az időszakban megjelennek a differenciálódás jelei a szegénység tematizálásában (ekkor elsősorban a paraszti életképekben). A társadalmi identitástudat többértelművé válik, már most. A *Nem, nem, soha!* (ez az újabban túlértékelt zsenge) vagy a *Bús magyar éneke* a nemzettudat aktualizálása jegyében fogant, míg a *Proletárok!* (1922) egy osztállyal való sorsvállalás igényét jelenti be. Kétségkívül differenciálhatta a nemzeti konzervativizmust a szociáldemokrata, szabadkőműves gondolkodás, de talán túl direkték az ilyen jellegű következtetések, mint amit az *Ad Sidera* (1923. január) egyik sorával kapcsolatban is olvashatunk: „»De nagy hitem van s szép jövőnek élek« – és ez a nagy hit nem lehet más, mint a szocialista elköteleződés, s a szép jövő az, amire nézve ez a nagy hit ígéretet jelent”. (380.) Lehet, hogy igaza van Tverdótának, s a fiatalember szociáldemokrata eszmékkel való első találkozásának nyomai ezek a vallomásszerű szövegek, kijelentések, de talán nem kellene olyan komolyan venni a *Petőfi tüze* vagy akár *A legutolsó harcok* „osztályhovatartozásra épülő küldetéstudatát”, még ha csak „ösképletről” is van szó.

József Attila világgképének alakulásában, gondolkodástörténete folyamatában fontos pillanatot az „ideális anarchista” magatartás- és versforma. Nem csak azért, mert olyan – a költői pályája történetében és a költő önértelmezésében – fontos verset szül, mint a *Lázadó Krisztus*. József Attila „igazi” anarchistává majd később válik, amikor versébe bevonja az anarchizmus apostolait is („Bakunint és Kropotkinkát”: *Szabados dal*, 1927), sőt Marx fölébe helyezi őket, de joggal tulajdonít Tverdota György – a korábbi értékelésekkel szemben is – nagyobb jelentőséget ennek az ideának. Az „istenember” alak, a társadalomra rávetített diffúz szeretetértelmezés innen fakad. (Az még különösen érdekes, ahogy Tverdota a *Lázadó Krisztus* prototípusát rekonstruálta egy battonyai pléhkeresztre visszavezetve.)

Egy még huszadik életévét sem betöltő fiatalember társadalomképe természetesen sokféle hatás lenyomatát tükrözi, s József Attila híres volt arról – később is –, hogy a frissen olvasott műveket, eszméket gyorsan abszorbeálta, s ugyanolyan gyorsan tovább is lépett azokon. Schmidt Jenő Henrik, Nietzsche tanai (*Tanítások*-ciklus) kétségkívül erős hatást jelentettek, de ugyanúgy azok a makói, szegedi kortárs közösségek, amelyek az élő irodalmat, a modernség aktualizációját képviselték irodalmi és társadalmi diskurzusaikkal. Ez kevésbé dokumentálható, ám a kortárs közösségekben önmagát kiteljesítő, azok középpontjába vágó, mindenről és mindenkivel vitatkozó József Attilára biztosan nagy hatással voltak azok a társaságok, amelyekkel Balogh Vilma szegedi szalonjában, majd a Mentor Kiadó tulajdonosának „kultúrszobájában” megismerkedett. S ide sorolhatók azok a gyorsan gründolt és gyorsan elhaló lapok (*Csend, Kék madár*), amelyek közölték a korai verseket, s amelyek szerzőjüket is hozzásegítették a vágyott bohémiség kiéléséhez.

József Attila költővé avatását Juhász Gyula ajánlásának szokás tulajdonítani. A monográfia nemcsak a nevezetes kötet (*A szépség koldusa*) megszületését tárja fel filológiai precizitással (kitérve még az előjegyzések számának alakulására is), hanem a költővé válás folyamatát is, ami- ben fontos szerep jutott a poétikai mintáknak. A monográfus csaknem statisztikai pontossággal részletezi a témákat, motívumokat, fragmentumokat, amelyeket a fiatal költő átvett a kortárs irodalomból, interiorizált. József Attila nemcsak a saját verseit mondta fejből, hanem másokét, Adyét, Erdélyi Józsefét, sőt Kassák számozott verseit is. (Amin még Kassák is hitetlenkedett.) Az így emlékeztében élő szövegek könnyen kapcsolatba kerültek saját műveivel, egyfajta sajátos

intertextualitásban. Ez az alkotói metódus, szemlélet is alakította a költői pályát annak későbbi szakaszaiban is.

József Attila költészetének megalapozását a makói, szegedi évek sajátos, nyugatos esztétizmususa jelentette. Az őt ért ekkori nyugatos hatások (Ady, Babits, Juhász Gyula, Tóth Árpád, Kosztolányi) a nyugatos modernitás és modernség eszményének különböző poétikai, esztétikai mintáit jelentették. Az 1923–1924-ig keletkezett nagyszámú és nagyjából kiérlelt szöveg arról az igyekezetről tanúskodik, hogy a fiatal ember az olvasott és követett mintákat hogyan apperceptálta, azok esztétikumából hogyan próbált saját nyelvezetet, saját értékideákat, eszményeket konstruálni. A monográfia végigvezeti az olvasót ezen a folyamaton, időként megállva egy-egy részlemzésnél, aztán tovább lépve, tágabb horizontban szemlélve az esztétikai történéseket. Tverdota könyvének kétségkívül az is erénye, ahogy a líratörténeti kontextusokat feltárja és elmondja esszéisztikusan, könnyű nyelvezettel.

József Attila költővé válásának folyamatát az a logikus kapcsolódás írhatta volna le, ahogy a művészetek történetében a parnasszista, impresszionista kontempláló szemléletet és nyelvezetet követte a posztimpresszionizusból kinövő avantgárd a maga radikalizmusával, a világlátás és az arról való beszéd teljes átalakításával, nyelvkritikai attitűdjével. A fiatal költőt Kassák avantgárd aktivizmusa már 1923-tól vonzotta, ám Kassák hívévé majd csak 1925-ben szegődött. Jött egy időszak, amikor felváltva írt kötött formájú, népdalszerű műveket és szabadverseket. (Ahogy Kassák mondta és üzente rosszállóan József Attila barátjával, Erg Ágostonnal.) Tverdota ezt az intermezzót – ami persze lényegesen nagyobb hatást fejtett ki a költői szemléletben, előrevetítve a barthás korszakot és az egész életműben végigvonuló népi-paraszti folklór-tematikát – abba világszemléleti kontextusba helyezi bele, amit többször is említ: a gazdagság–szegénység élménytapszatalatára épülő attitűd és az individualizmus–társadalmi szerepvállalás individualizmus–társadalmi szerepvállalás alternatív oppozíciójába. A szegényember-korszakot, Erdélyi József hatását és az Erdélyin túllépő fiatal költő poétikai nyitottságát így vezeti fel a monográfia szemléletes, könnyen befogadható nyelvezettel: „Nem az történt tehát, hogy az esztétizálás, a kifinomult formákkal való játszadozás eredményeit lerombolta a költő és az építmény romaiból egy új, hipermodern épületet emelt, s ebbe költözött bele. A nyugatos költészet nem úgy lépett túl, hogy spontán módon igénybe vette a költészet piacán talált poétikai kínálatot. [...] Csak azért tudott párhuzamosan szabad verseket és népköltészeti ihlettel szegényember-verseket alkotni, mert az új darabok formáját ruhának tekintette, amelyet magára ölthet és levetkezhet kedve szerint”. (697–698.) Persze ez a könnyedebb, oldottabb értekezői nyelvezet nem vált át impresszionisztikusan megfoghatatlan szövegértelmezésekbe, de látványosan szakít az irodalomtörténeti szaknyelvet olykor eluráló – különösen az irodalomelméletet teoretikusan interpretáló – absztrahált nyelviséggel. Némi eufemizmussal azt mondhatni, Tverdota ideája az a nyelvi purizmus, amely az irodalomról való beszédet ki akarja szabadítani a beavatottság kontextusából.

Ez a szándéka a versmagyarázatok, versértelmezések esetében is megfigyelhető. A könyv a nagymonográfia önmagára vállalt kötelezettségéből adódóan úgyszólván minden biográfiai részletre és minden szövegre, műre figyelni akar. Ez az extenzitás különösen a korai zsenyéket is számba vevő s azoknak is részletekbe menő figyelmet szentelő fejezeteket növeli meg, olykor más, a költői pályát sokkal inkább leíró művek rovására. A monográfusnak – mint mindenkinek – vannak kitüntetett szövegei. Ilyennek tekinthető a *Kövek* vagy a *Kozmosz éneke*, amelyekről nagyon részletes és alapos értelmezések olvashatók. Mindkét vers nemcsak az akkori

hatások sikeres interiorizációjáról tanúskodik, hanem a költői nyelv differenciálódásáról és a mesterségbeli tudás artikulálódásáról. Ugyanakkor hiányérzete keletkezik az olvasónak, amikor a monográfia átsiklik a pályán és a recepciótörténetben fontos, már-már kultikus jelentőségű műveken, mint a *Kertész leszek*, vagy épp a *Tiszta szívvel* szövegein. Igaz, ha ez utóbbi recepciójára is ki akart volna térni, még nagyobb terjedelmű lett volna a könyve.

A *Gondoljátok meg, proletárok* hosszú időn keresztül készült, hatalmas tudást, s a József Attila-kutatás eredményeit – szemléletében mindenképp – érvényesítő munka. Természetesen – mint minden ilyen vállalkozással szemben – megfogalmazhatók ellenvélemények, felvethetők szemléleti, módszertani, koncepcionális alternatívák és persze elfogultságok. Ami azonban nem az utóbbi kategóriába tartozik: a kiadó szerkesztői figyelhetek volna a többször előforduló szó szerinti szövegismétlődésekre, és készíthettek volna egy név- és műcím-mutatót. Igaz, azt ígéri az előszó, hogy majd a következő kötet ezt tartalmazza, ez azonban kevés vigasz annak az olvasónak, aki most akar visszalapozni, visszakeresni valamit. De nem az ígért mutatókért várjuk a következő kötetet (köteteket?), amelyek az ifjú József Attila után – a most sokszor jelzett – társadalmi elkötelezettségekben kiteljesedő költőt és költészetét mutatják be. Majd azt is meggondoljuk: mi, proletárok és nem proletárok.

„Drága Tanárnó!” Irodalom- és művelődéstörténeti források Tüskés Tiborné hagyatékából (1949–1997). Emlékezések (2019, 2021)

Válogatta és sajtó alá rendezte Tüskés Anna és Tüskés Gábor
Budapest: Reciti, 2021, 469 l.

NÉMETH S. Katalin

BTK Irodalomtudományi Intézet, nyugalmazott tudományos főmunkatárs
ORCID 0000-0002-7322-1205

A 20. századi irodalomtörténet ismerői számára köztudott, hogy Tüskés Tibor nemcsak kiváló irodalomtörténész volt, hanem ugyanolyan kiemelkedő irodalomszervező és tanár is. Azt már csak kevesen tudják, hogy életének jelentős aktív korszakában társa, Tüskés Tiborné ugyancsak kimagasló irodalomtanári életművet hagyott hátra, és irodalmi kapcsolatrendszerük is szorosan összefonódott. Ennek az időszaknak a dokumentumait adja közre a család két tagja, a fiú, Tüskés Gábor irodalomtörténész és az unoka, Tüskés Anna irodalom- és művészettörténész.

Az impozáns megjelenésű és terjedelmes kötet sokféle írást foglal magában, egy gazdag tanári életút hagyatékának részleteiből válogatva, olvasnivalót nyújt irodalomtanároknak, hajdani tanítványoknak és irodalomtörténészeknek egyaránt. Az ismertetés terjedelmi korlátai miatt ezúttal csak azokat a fejezeteket emeljük ki, amelyek az irodalomtörténeti kutatáshoz nyújtanak adalékokat. A pedagógusi pálya megpróbáltatásai, örömei és módszertani tanulságai remélhetőleg a pedagógiai szakfolyóiratokban kapnak értékelést.

Tüskés Tiborné Nemes Anna (1930–2020) tanári pályájának legfontosabb színhelye a pécsi Leőwey Klára Gimnázium volt, ahol közel harminc évig tanított, de korábban és nyugdíjazása után is aktívan részt vállalt teológus hallgatók, valamint külföldi diákok oktatásában. Gyermekkorának történetét unokája, Tüskés Anna kérésére foglalta össze, pedagógusi működését a közreadott számtalan dokumentumból ismerhetjük meg. Az irodalomtanítás módszertanát a gyakorlati munkáról tanúskodó iratok, a régi diákok visszaemlékezéseinek mozaikszerű összeillesztése teszi teljessé. A szigorúan vett oktatás mellett különösen jelentős Tüskés Tiborné irodalomszervezői munkája, a diákok személyes megismertetése a kortárs irodalom kiválóságaival, irodalmi tanulmányi kirándulások megszervezése, kiállítások, konferenciák programjának összeállítása. Pécs kiemelkedő szerepe a kortárs irodalmi életben, Tüskés Tibor tanári, irodalomtörténési, szerkesztői munkája mind hozzájárult ennek a gazdag pályának a kibontakoztatásához, miként Tüskésné önfeláldozó tevékenysége is nyomot hagyott férje, Tüskés Tibor életművében. Az irodalomtanítás sokrétűségéről a dokumentumok mellett a diákok visszaemlékezései, levelei és a meghívott írókkal, irodalomtörténészekkel folytatott levelezés tanúskodik. Tüskés tanárnő kapcsolatban állt a Pécshez kötődő irodalmárok jelentős részével, és az általa

szervezett irodalomtörténeti eseményekre, például a nagy sikerű Németh László-konferenciára az ország számos részéből hívott előadókat. A levelezés – Takáts Gyulával, Fodor Andrással, Bertók Lászlóval, Szécsi Margittal, Bertha Bulcsúval, Vekerdi Lászlóval, Vargha Balázzsal, Görömbei Andrással, Domokos Mátyással, Bókay Antallal, Jánosi Zoltánnal nemcsak a személyes jó kapcsolatról tanúskodik, hanem arról is, hogy a tanárnő szervező munkáját valamennyi meghívott előadó messzemenően elismerte.

Részben az irodalmi rendezvények inspirálták az itt közreadott könyvdedikációkat is. A dedikált könyvek egy része abból az időből származik, amikor még a Tüskés házaspár közös könyvtárat épített, de olvashatunk csak a Tanárnőnek szóló, munkáját értékelő és baráti ajánlásokat is. Sajnálatos, hogy magánéleti okok miatt a teljes könyvtár feltárása nem valósulhatott meg, és még szomorúbb, hogy az antikváriumi kínálatban folyamatosan felbukkannak olyan dedikált kötetek, amelyek egy közös alkotói pálya együttes dokumentumai lehetnének, így viszont semmi nem menti meg őket a szétszóródástól.

A dedikált kötetek jegyzéke 147 ajánlást tartalmaz, az első dedikált kötet 1937-ben, az utolsó 1989-ben jelent meg. Mindkét könyv kiemelése azért is érdekes, mert a legrégebben megjelent kötetet, Gyergyai Albert *A mai francia regény* című művét a szerző 1965-ben dedikálta Tüskéséknek „egy szép pécsi délután és egy szép pécsi tartózkodás emlékére”, az időrendben utolsó, 1989-es *Sörény és koponya* című verseskötetet Budapestről küldte Kányádi Sándor – Tóth Erzsébet, volt tanítványa jóvoltából – 1993-ban. A Tanárnő egyik fontos elismerését fogalmazta meg Németh László a következő dedikációval: „Tüskés Tibornénak megbecsült tanár-kollégámnak szeretettel” (372). Az évtizedeken át tartó barátságot tanúsítja, hogy Németh László halála után felesége, Németh Ella látta el dedikációval a posztumusz megjelent könyveket. A házaspár szoros szakmai és érzelmi összetartozásáról tanúskodik Tüskés Tibor 1970-ből keltezett dedikációja: „Annának, a legkiválóbb feleségnek és legkiválóbb tanárnak, segítőknek és munkatársamnak szeretettel: Tibor” (375).

A kötet legnagyobb figyelmet érdemlő fejezete – a címadó megszólítás is innen származik –, a hajdani tanítvány, a fiatalon elhunyt Koch Valéria költőnővel folytatott levelezés. Koch Valéria 1949-ben született a Baranya megyei Szederkényben, 1964-től három évig volt Tüskés Tiborné tanítványa a pécsi Leőwey Klára Gimnázium német nemzetiségi tagozatán, majd a szegedi József Attila Tudományegyetemen végzett magyar–német szakon. A németet és magyart egyaránt anyanyelvének tartó diáklány, majd költő és újságíró 1966 és 1998 között tartott szoros, személyes és levélbeli kapcsolatot szeretett tanárnőjével. A kapcsolatot dokumentáló levelekből a kötet szerkesztőinek 122 darabot sikerült összegyűjteni és jegyzetelve közzétenni, az 1970-es és 1980-as évek leveleinek egy része ismeretlen okokból nem maradt fenn. Koch Valéria korán megszakadt költői pályája egyedülálló dokumentációja két anyanyelv párhuzamos használatának. A költőnő soha nem fordította verseit másik anyanyelvére, tudatosan jelentetett meg vagy magyarul, vagy németül írt verseket. Életében két kétnyelvű, egy német nyelvű és két magyar nyelvű verseskötete és egy magyar nyelvű meseregénye jelent meg, a saját maga által válogatott német nyelvű írásainak kötete már csak halála után látott napvilágot. Német nyelvű írásai jó kritikai visszhangra találtak, a kortárs magyar irodalmi közeg nehezen fogadta be, jóllehet saját véleménye szerint magyar költészetét is Tüskés tanárnőnek köszönheti. Egyik levelében ő maga írja, hogy „ha nem találkoznunk, sosem lesz belőlem magyar költő”. A tanítványi szeretet és hála kifejezője az a három, ebben a kötetben közreadott vers is, amelyet Koch Valéria tanár-

nője tiszteletére írt: *Mindenségem harmada* (1966), *Annának hívták* (1969), *Anna nevére* (1975). Koch Valéria költői pályájának kezdetén még Tüskés Tiborral is levelezésben állt, verseit az irodalomtörténész véleményezte, és megjelenésüket segítette. Egy 1985-ben keltezett levélben a költőnő három évvel első kétnyelvű kötetének megjelenése után keserűen ír a publikációs nehézségekről, a befogadás ellehetetlenüléséről: „Senki se vállal igazán; a magyar irodalom számára német nemzetiségi költő vagyok, ami nem túl hízelgő, saját nemzetiségem meg renegátnak tart, aki a magyar irodalommal kokettál.” (265.) Sajnálatos, hogy Koch Valéria életművének feldolgozása csak évekkel halála után kezdődött meg. Tanulmányok, visszaemlékezések, kiadatlan versek jelentek meg magyarul és németül, Pécssett német nemzetiségi iskolaközpontot neveztek el róla. Jelen kötet szerkesztői ismerve a teljes hozzáférhető hagyatékot, mely a Magyarországi Németek Kulturális és Információs Központja és Könyvtára tulajdonában van, sürgetik a kiadatlan művek közreadását, összeállítását.

Tüskés Tiborné irodalomtanári sokoldalúságát, kapcsolatteremtő képességét írókkal, kollégákkal, tanítványokkal, a kötet utolsó fejezetének visszaemlékezései dokumentálják. A személyes emlékek gyakran összecsengenek, szinte ugyanazokkal a jelzőkkel, kiemelt mondatokkal emlékeznek a hajdani tanítványok, bizonyítva, hogy több évtized után is maradandó emléket őriznek kedves tanárnőjükéről. Szerencsésen alakult Tüskés Tiborné Szemes Anna utóélete, a meglepően sok megőrzött dokumentum, a szívből jövő visszaemlékezések egységes egészzé állnak össze, egy nehézségekben nem szűkölködő, de eredményekben gazdag irodalomtanárnak állítanak emléket, amely a pályakezdő pedagógusoknak és irodalombarátoknak is tankönyvként szolgálhat.

Megjelent számaink teljes szövege az Interneten!

Az **ItK 2001 óta** megjelent számainak teljes tartalma folyamatosan elérhetővé válik honlapunkon a nyomtatott kiadással megegyező, szövegesen kereshető PDF fájlokban!

(Az online megjelenés néhány hónappal késleltetett.)

<http://itk.iti.mta.hu>

Tájékoztatjuk továbbá arról, hogy az **ItK** alapításától, **1891-től 2000-ig** megjelent teljes tartalmát ugyancsak digitalizálták. E korábbi lapszámok kétrétegű (fakszimile és automatikus OCR) PDF formátumban a következő címen érhetők el:

<http://epa.oszk.hu/00000/00001>

Megjelenik 2022. decemberében:

PÁZMÁNY PÉTER 450:

Tanulmányok Pázmány Péter születésének 450. évfordulója alkalmából

Szerkesztette AJKAY Alinka és HARGITTAY Emil, Budapest, Universitas Kiadó, 2022. 268 l.

Pázmány születésének (1570. október 4.) 450. évfordulója alkalmából ünnepi tudományos konferenciára került sor a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen 2020. október 7-én. A kötet tartalmazza az elhangzott előadások szerkesztett szövegét, valamint három rektor köszöntő beszédét (Kuminetz Géza, PPKE; Borhy László, ELTE; Merkely Béla, SOTE). A tanulmányok sora az eltelt időben örvendetesen kibővült további írásokkal, melyek pontosan jelzik a Pázmány Péter életműve iránti fokozott szakmai érdeklődést. Az itt közreadott írások szinte teljes áttekintést adnak a pázmányi életmű tartalmi és műfaji sokszínűségéről, a teológus, a vitairó, a politikus és a nyelvész tevékenységéről. Ebben a kötetben jelenik meg az első tudományos összefoglalás a Pázmányt megőrkítő szobrokról és domborművekről.

A tanulmányok szerzői: Ajkay Alinka, Báthory Orsolya, Bitskey István, Dobos András, Hargittay Emil, Hegedűs Attila, Maczák Ibolya, Őze Sándor, Pálffy Géza, Szabó Ferenc, Szelestei N. László, Tusor Péter, Tüskés Anna

A kötetet az időközben 80 esztendőssé lett Bitskey István és a 90 esztendőssé lett Szabó Ferenc SJ professzoroknak ajánlottuk.

A könyv megjelenését támogatta:

Nemzeti Kulturális Alap és Pázmány Péter Katolikus Egyetem

A könyv ára: 2100 Ft (Ebből kedvezmény: 20%)

Az Universitas Kiadó kiadványai kedvezménnyel megrendelhetők:

www.prosperod.hu

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A folyóirat megjelenését támogatta:
Nemzeti Kulturális Alap
www.nka.hu

Nemzeti Kulturális Alap

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója, Hargittay Emil
(Universitas Kulturális Alapítvány, 1193 Bp., Csokonai u. 12.)
A folyóirat főszerkesztője: Kecskeméti Gábor, felelős szerkesztője: Draskóczy Eszter
Korrektor: Horváth Csaba Péter
Tördelte: Szilágyi N. Zsuzsa
A folyóirat megjelenik évente hatszor.
Budapest, 2022.
A nyomdai munkálatokat a Fellini Kft. nyomdaüzeme végezte.

HU ISSN 0021-1486 (Nyomtatott kiadás)

HU ISSN 1588-0834 (Online)

Az ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének folyóirata.

Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.

Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címén kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.).

Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban (pl. Írók Boltja, Penna Könyvesbolt).

Egy szám ára: 1575 Ft

Éves előfizetési díj: 9450 Ft